

■ ■ ■

A nemzeti tér történelmi reprezentációi

■ ■ ■

■

FELFÖLD, FELVIDÉK, SZLÁV KERÜLET – SLOVENSKO ■

Adalékok a felföldi magyar–szlovák nemzeti térkijelölés XVIII–XIX. századi történetéhez

A magyar államalapítástól 1918-ig terjedő évszázadokban a mai Szlovákia területe közigazgatásilag az egyik legstabilabb alkatelemét jelentette a Magyar Királyságnak, lévén, hogy a felföldi megyék területének döntő többsége az ország három részre osztottságának idején sem került a török hódoltsághoz vagy az Erdélyi Fejedelemséghez. S bár a „Királyi Magyarország” törzsterületét alkotó északmagyarországi megyék keleti csoportjának fennhatósága gyakran vált bizonytalanná a rendi felkelések idején – így például a nikolsburgi békében Bethlennek juttatott hét vármegye (Abaúj, Bereg, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és Zemplén) jó ideig Erdélyhez tartozott – a régió történeti egységét igazából ez sem bontotta meg. Bocskai, Bethlen s a Rákócziak mind a „felső vidéket” birtokolva és egyesítve kívánták magyarországi pozícióikat kiépíteni. A török időkben a Felföld központi városa egyértelműen Kassa lett. A „felső részeken” található szabad királyi városok, mezővárosok hálózata, nem kevésbé a törökellenes „végvidéki” és országos főkapitányságok, az alájuk rendelt végváarak, a maguk nemzetközi védseregeivel állandó védelmet jelentettek a hódoltság felől fenyegető veszélyekkel szemben.

Ami pedig a „felső vidéki” megyék nemzetiségi szerkezetét, etnikai összetételét illeti, kimutathatóan mindvégig két nagy csoportba voltak besorolhatóak. A folyamatosan szlovák többségű megyék – Nyitra, Trencsén, Árva, Turóc, Liptó, Zólyom, Szepes és Sáros – mellett a nemzetiségileg vegyes, a nyelvhatár által metszett megyék – Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Gömör, Abaúj-Torna, Zemplén – tartoztak az egyik, illetve a másik csoportba. Az évszázadok folyamán nem teljesen változatlan, de változásaiban is egyfajta állandóság képét mutatta a felföldi „etnikai tájkép”. A nyelv- és etnikai határok, etnikai kontaktuszonák, német és rutén telepítések, a hódoltsági magyar menekültek, majd a XVIII. századi nagy szlovák alföldi, nógrádi, Pest megyei kirajzás, valamint a XIX. századi migrációs mozgások ellenére a Felföld belső területei etnikailag az egyik legzártabb nem magyar régiója volt és maradt a Magyar Királyságnak.¹

Szlovák történeti, historiográfiai megközelítésben a mai államjogi helyzet visszavetítése, azaz a „tudatosan vállalt anakronizmus”

pozíciója mára teljességgel elfogadottá vált. Ezzel együtt „Szlovákia” középkori, 1918 előtti történelmi interpretációja, pozíciója folyamatosan komoly viták tárgya. A soknemzetiségű Magyar Királyságon belüli szlovák pozíciók ellentmondásosságát jól érzékelteti František Uličný, szlovák mediavista: „A közép- és újkorban hosszan tartóan nem létezett hasonló szlovák nemzeti állam, mint amilyen például a cseh, lengyel, orosz környezetben, illetve Európa legtöbb más részén kialakult. A nyitrai fejedelemség a IX. század első felében csak néhány évtizedig létezett, s akkor is csak a szlovien területek egyik részén. A szlovákok ősei ezt követően Nagymorávia, majd a XI. századtól kezdve a soknemzetiségű Magyar Királyság állami fennhatósága alá kerültek. A szlovákok esetében tehát hiányzik az önálló szlovák állami történelem. A Magyar Királyság keretei közt a XI. századi rövid életű nyitrai (rész)fejedelemség kivételével Szlovákia nem volt földrajzilag körülhatárolt közigazgatási egység, amely az etnikailag szlovák vagy az etnikailag főként szlovák területeket foglalta volna magában.”² Uličný tanulmányában ezzel együtt annak az új szlovák historiográfiai törekvésnek a képviselője, aki szerint a korábbi, magyartalanított, „dehungarizált” tiszta szlovák történelem koncepciója alapvetően hamis. Szerinte a szlovák nép állami és „nagy történelem” nélküli fejlődésének koncepciója zsákutcás elképzelésnek bizonyult, hiszen kezdettől fogva világos volt, hogy a szlovákok és őseik, akárcsak az általuk lakott magyarországi országrészek, megyék, városok és települések mindig is részesei voltak a magyarországi történelemnek.

A regionalitás jelentősége ennél fogva a szlovák történelemben nagyobb, mint az államiség közvetlen tradíciójával rendelkező magyarok esetében. A szlovák történelemben ezzel együtt a regionalitást, regionális identitást eddig alig becsülték meg. Ma is jórészt a lipitói, gömöri, sárosi folklór elemei, a helyi szokások, nyelvjárások jelenítik meg a regionális identitásformákat, a regionális történelmi tudat mozzanatai azonban alig láthatóak. Ezekre pedig Uličný szerint az állami történelmi tradíciók hiányában a szlovák nemzeti társadalomban kétségkívül nagyobb szükség lehet, mint a cseh, lengyel vagy a magyar történelmi önismeret esetében.³ S ez az a pont, ahol az 1918 előtti Magyarország felföldi magyar és regionális szlovák történelmi narratívái, toposzai és mítoszai nemhogy könnyítenék, hanem folyamatosan akadályozzák a szlovák és a magyar nemzeti történelem közös és párhuzamos elemeinek kibontását. Az egymást részben elfedő, részben egymással viaskodó „felvidéki”, „felföldi”, „felső-magyarországi” megyei, regionális történelmi tradíciók feltárása ugyanis

eddig jórészt nem a helyi multikulturális tradíciók, interetnikus együttélési tapasztalatok mentén történt, hanem a nemzeti szembenállás jegyében konstruált ellenségképeket erősítették.

A Magyar Királyság észak-magyarországi megyéinek önálló országrészként való (ön)értelmezésében az Erdélyi Fejedelemséggel, a hódoltsággal, vagy éppen a királyi Magyarország dunántúli részeivel szembeni különbségeknek hangot adva, az ország három részre osztásától kezdve, időről időre meg-megjelent a névleges elkülönülés és a szimbolikus elhatárolódás igénye és valósága. A Kassa központú XVI–XVIII. századi „Felső-Magyarország” mellett a bécsi bányagazgatási szempontból „Alsó-Magyarországnak” nevezett Garam–Vág közötti térség, illetve a Dunán inneni országrész alkotta a felföldi megyék másik területi alegységét. Itt, ezen a területen alakult ki 1563 után – Nyitra, Surány, Léva, majd Érsekújvár központtal – a bányavidéki főkapitányság, amely a XVI. század végén már Pozsonytól egészen Gömör megyéig húzódott.⁴

Ráadásul a törökök tervében szinte kezdettől fogva szerepelt az erdélyihez hasonló státusú, felső-magyarországi vazallus állam megteremtése, de erre csak 1682-ben került sor, amikor Thököly Imre vezetésével a Felföld – Gömörtől az erdélyi határig terjedő – keleti részén oszmán vazallus állam, a felső-magyarországi fejedelemség (törökül Orta Maçar) kialakult.⁵

A FELFÖLDI ETNIKAI SAJÁTOSSÁGOK ÉS A NEMZETI MOZGALMAK KEZDETEI

A XVIII. század folyamán elsősorban Bél Mátyás munkássága fémjelzte azt a szlovák etnikai háttérrel rendelkező hungarus értelmiségi habitust, amely a felföldi szlovák régióhoz fűződő kötődései miatt nagy súlyt helyezett az itteni megyék, városok feldolgozására. „Máskülönben a szlovák (slavus) nyelv az egész Magyarországon szétágazódik, s mindazon területen beszélik, amely nyugat és észak irányába nyúlik és Morvaországgal, Sziléziával és Lengyelországgal határos, és összesen 13 megyére terjed ki: Pozsony, Nyitra, Trencsén, Árva, Liptó, Turóc, Bars, Zólyom, a két Hont, Nógrád, Gömör és Sáros megyékre, nem említve itt a szinte egész Magyarországon szétszórta településeket.”⁶ A XVIII. század vége felé, a XIX. század első harmadában a felében a felső-magyarországi területek meghatározó etnikai csoportja, a minden valószínűség szerint többféle eredetű szláv csoportból a közép- és újkor évszázadai alatt fokozatosan nyelvileg,

tudatilag is elkülönülő regionális közösséget, a felső-magyarországi szláv, azaz szlovák nemzeti közösség „Slovensko”, azaz Szlovákia névvel határozta meg a maga etnikai területét. Ez a megjelölés azonban elsődlegesen a szlovák etnikai csoport kulturális, nyelvi, azaz nem térbeli határokkal jelölt közösségét jelentette, amint azt például a szlovák nemzeti mozgalom meghatározó személyiségének, Ludovít Štúrnak, vagy a reformkori nyelvharcolok több más szlovák nemzetvédő iratának szövege is tanúsítja.⁷

A XIX. század első felében, különösen a reformkor két évtizedében, a magyar nyelv latinnal és némettel szembeni egyenjogúsítását szorgalmazó magyar nemzeti mozgalom nyomására egymást érték a magyar országgyűlés által elfogadott nyelvtörvények. Ezek életbe léptetése elsősorban a nem magyar többségű felföldi megyékben és városokban rendre ellenállásba ütközött és elakadt.

A szlovák többségű megyék rendi közgyűlései hol magyar, hol meg latin nyelvű beadványokban igyekeztek kitérni a magyar bevezetését sürgető magyar megyék körleveleire válaszolva. Így például Szabolcs vármegye rendjeinek körlevelére válaszolva Sáros megye 1805. augusztus 5-én a magyarul nem tudó helyi szlovák és rutén lakosoknak, köztük számos nemesi família tagjainak az érdekeit védve a latin hivatalos nyelv megtartása mellett érvelt. „De vajon micsoda igazsággal, micsoda jussal és lelkiismerettel zárhatnánk ki a haza tanácskozásaiból egy oly törzsek magyar vért, akinek őse sok vérének kiöntésével anyaföldünket szerzette, csak azért, hogy vagy édes szüleinek tehetetlensége, vagy egyéb mostoha környüállások miatt vagy egészen (sic.) vagy annyira meg nem tanulhatta a magyar nyelvet, hogy azt ékesen szájából kiejthesse.”⁸

Hasonlóképpen Liptó vármegye is amellet érvel, hogy a magyar nyelv hivatalokba, igazságszolgáltatásba, oktatásba való bevezetése – „mivel az egész hazát sokféle nemzet és vallás ellepte” – csakis fokozatosan történhet.⁹ Annak ellenére, hogy az XIX. század első felében a felföldi vármegyék sorra vezették be a hivatali nyelvhasználatba a magyar nyelvet, a vármegyék életét irányító nemesség soraiban is akadtak ellenzői az erőltetett magyarosításnak. Ennek egyik legjobb példája Zólyom vármegye 1843. évi követutasítása, amelyben a felföldi szlovák nyelvű megyék számára a magyar nyelv tanításához és tanulásához szükséges oktatási és pénzügyi feltételek megteremtésének követelésére utasították követeket mondván, a magyar nyelv kötelező tudása senkitől sem kényszeríthető ki. „De mivel a magyar nyelvről alkotott és alkotandó törvényeknek ily céljuk nem lehet, és ha létezne is oly

kényszerítő törvény, és arra nézve ily ellenszegülés tapasztaltatnék, azt tüstént meg kellene változtatni, hogy minden honfitársnak saját nyelve és nemzetisége sértetlenül fennmaradjon: ugyanazért a követ urak azon lesznek, hogy a nemzeti magyar nyelv ügyében, hivatalos és diplomatikai kört kivéve, inkább ajánló, mint kényszerítő s oly törvények alkottassanak, melyek honfitársaiknak a magyar nyelv megtanulására inkább alkalmat nyújtandának, mintsem őket arra szorítsák.”¹⁰

A magyar nyelv felföldi terjesztésében különösen a vegyes nemzetiségű vármegyék bizonyultak aktívnak. Pozsony megye például 1832. december 10-i közgyűlésén különbizottságot állított fel a megye nyelvi viszonyainak megfigyelésére és befolyásolására. A magyar és szlovák nyelvű lakosok aránya szerint öt kategóriába – teljesen magyar, magyar többségű, szlovák–német többségű, a magyar nyelvterülethez közel fekvő nem magyar többségű és a magyar nyelvterülettől távol fekvő nem magyar többségű településekre – osztották a megye falvait és városait, s különböző kötelező magyar nyelvű iskolai és templomi kötelezettségeket írtak elő. Emellett olyan alapítvány létrehozását is előkészítették, amely arra lett volna hivatott, hogy lehetővé tegye a magyar nyelv elsajátítása érdekében a szlovák és német gyermekeknek „magyar helységekre cserébe vagy szolgálatba adását”.¹¹

Erre a területre vonatkozóan a XIX. század első felének heves nyelvi harcait követően az 1840-es évek elejétől a szlovák nemzeti mozgalom vezetői politikai, közjogi programokat dolgoztak ki, s azok megvalósításához igyekeztek hol az udvarnál, hol a többi magyarországi nemzeti mozgalomnál, esetenként a magyar országgyűlésen, illetve kormányban is támogatást szerezni.¹² A felső-magyarországi szlovák többségű, illetve szlovák népességű terület s annak etnikai alapozású meghatározása, majd pedig a közjogi elhatárolás követelése így vált a XIX. század második felére a szlovák nemzeti mozgalom területi programjának központi elemévé. Az 1848 szeptemberében Bécsben megalakult Szlovák Nemzeti Tanács 1849. március 10-én fogadta el annak a szlovák felségfolyamodványnak a szövegét, amelyben önálló Szlovák Nagyfejedelemség létrehozását követelték. Minthogy Ferenc József időközben, március 4-én kibocsátotta a Birodalom egységes szerkezetét rögzítő olmützi oktrojált alkotmányt, a Štúr vezette szlovák küldöttség útban Olmütz felé átdolgozta és *Emlékirat a szlovák kérdés megoldási módozatairól* címmel nyújtotta át az uralkodónak. Ebből már kimaradt a Magyarországról leválasztott Szlovák Nagyfejedelemség követelése.¹³

Ezzel szemben 1848–1849-ben a felelős magyar kormány, majd a provizórium magyar megyei és országos közigazgatása, illetve a dualizmus korának magyar politikai elitje jelentős szellemi és politikai energiákat mozgósított.

AZ 1861. ÉVI NEMZETI MEMORANDUM ÉS A FELFÖLDI MAGYAR–SZLOVÁK SZEMBENÁLLÁS KIALAKULÁSA

A kiegyezés kori magyarországi földrajzi és statisztikai irodalomban a Duna bal parti és a Tisza jobb parti vízgyűjtőinek együttes területéként meghatározott felső-magyarországi „régio” értelmezésében az etnikai viszonyok, arányok meghatározása, a szlovák nemzeti társadalommal kapcsolatos álláspont alapvetően meghatározta az elemzők és vitatkozóik következtetéseit. A korszak reprezentatív magyar lexikona, a *Pallas Nagy Lexikona* a szlovákoknak számolt igen tömör, már-már bántóan rövid – s ezért a korabeli szlovák sajtóban hevesen bírált – „tót” szócikkében viszonylag objektíven tárgyalta a felföldi régió szlovák népességének alapismérveit. A XIX–XX. század fordulóján megjelent lexikonban nem található a „Felvidék” címszó, a „Felföld” címszó pedig általában utal az alföldi területek ellentétéként használatos fogalomra.¹⁴

A felső-magyarországi szlovák régió, ahogy azt a XIX. század második felére vonatkoztatva Katus László bevezette a magyar történetírásba, látszólag alkalmas a felvidékkal kapcsolatos ellentmondások feloldására, amennyiben az egyes megyék etnikai jellege szerint elkülönített etnikai régiók az ország közjogilag nem létező, a valóságban azonban könnyen megfigyelhető nemzetiségi régióinak törzsterületeit fogják egybe.¹⁵ A Felföld statisztikai, geográfiai meghatározásai számosak. Egyrészt a terület hegy- és vízrajzi adottságai, körülhatárolhatósága, másrészt a Vág és Garam völgye által kijelölt nyugati, illetve a Sajó, Hernád, Ung, Latorca által megjelölt keleti területet egymásba záró dunai és tiszai vízgyűjtők földrajzilag vagy akár mezőgazdasági kultúrák szerint is jól elkülönülő, mégis szorosan egybe tartozó kettős egységet alkotnak.¹⁶

A felső-magyarországi szlovák régió etnikailag osztott történelmi örökségének a regionalitással összefüggő kérdései közül a dualizmus kori nemzetiségi politikai kontextusban tematizálódott történelmi, regionális és etnikai szembenállás motívumait vizsgálva látnunk kell a felföldi megyék etnikai mobilizálhatóságában, a nemzeti öntudatosodás és elkötelezettség fokában kimutatható különbségeket. Ezek jórészt a nemzeti kulturális és gazdasági városközpontok és

tradíciók hiányára vezethetőek vissza, de a keleti szlovák megyékben az etnikai különfejlődés bizonyos elemei is megfigyelhetőek voltak.¹⁷ Mennyiben szolgálták a történeti megyék mint identitásrégiók a nemzetiségi mozgalmak természetes integrációs törekvéseit, s azok miként próbálták ezeket a megyei, regionális identitásformákat bevonni saját nemzeti területek kialakításában?

Az 1848–1849. évi első komoly, katonai összeütközésig is eljutó felső-magyarországi magyar–szlovák politikai konfliktus tanulságát a két oldal többféleképpen is megfogalmazta. A felvidéki területeken megszerzett pozíciók megerősítésében látták mindkét oldalon a legfontosabb teendőket. Ennek érdekében magyar részről már a provizórium idején, de még inkább az 1860-as évek második felétől kezdve erőteljes párpolitikai pozícióépítés kezdődött. Szlovák részről az 1861. évi turócszentmártoni memorandumban testet öltött szlovák autonómiaprogram jelentette az erőgyűjtés és térfoglalás programját. 1861. június 7-én felső-magyarországi szlovák nemesek (Révay Simon, turóci főispán, Szentiványi Márton, lipitói főispán, Justh József, országgyűlési képviselő) és a szlovák nemzeti mozgalom vezető értelmiségi képviselői közösen fogadták el a szlovák nemzeti memorandumot. Egyetlen pontban nem tudtak megegyezni: az autonóm szlovák terület – a „felső-magyarországi Szláv kerület”, azaz a „Slovenské Okolie” (szlovák kerület) – megyék szerinti kijelölésére vonatkozó követelésben.

A memorandum politikai tartalma öt súlyponti érvre épült. Az ősiség, a régi szláv (állami) előzmények, tradíciók a szöveg hangsúlyos részeként jelentek meg. „Őskori történetünk s nemzeti hagyományaink tanúsága szerint a Kárpátok által bekerített ezen földnek mi vagyunk a legrégebb lakói.” „Még a magyarok bejövetele előtt őseink édes hazájoknak nevezték e földet.”¹⁸ A szöveg érvelése átvette a František Palacký cseh történész által kidolgozott argumentációt, amely szerint a honfoglalás elakasztotta a szláv konföderáció kialakulását. Helyette Szent István jogára alatt Hungária néven jött létre egy új, sikeres konföderáció, mely kilencszáz éven át fennmaradt. A memorandum másik fontos tétele Magyarország népeinek egyenjogúságát, testvéri szeretetét állítja középpontba, amelynek bizonyítéka, hogy a tatár, török és valálsháborúk ellenére az ország egysége fennmaradt, s az ország „ugyan még nem egészen, de mégis nagyjából a törvény előtti jogegyenlőség kimondásával szerencsésen szabadult a középkori feudalizmus bilincseiből”. „Kérdés, hogy jelenleg örvendetes vagy szomorú napoknak néz-e elébe kedves hazánk, most, midőn a világ vezéreszméje, a nemzetiség kérdése benne a maga megoldására vár.”¹⁹

Az 1861. évi szlovák program a nyelvharcol idején született nemzetvédő röpiratok érvelésének központi elemét, a nemzeti emancipációs követelést a következőképpen fogalmazza meg: „...mi felső-magyarországi szlávok ép oly nemzet vagyunk, mint a magyarok, vagy bármely más nemzete e közös hazának, miből, hacsak a nemzeti jogegyenlőség a polgári szabadsággal együtt chimera lenni nem akar, önként következik az, miszerint mint nemzet, kevesebb joggal nem bírhatunk, mint bír hazánknak bármely más nemzete. Ezért a Memorandum fő követelése, a szlovák »nemzeti individualitásnak«, a szlovák nyelvnek és a szlovák nemzeti területnek »a megyék határainak nemzetiség szerinti kikerekítésével alakítandó felső-magyarországi szláv kerületben »hornouhorké slovenské okolie« elösmertesség”.²⁰ Ennek részeként a „nemzetközi vonal” azaz a magyar–szlovák nyelvhatár által metszett Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Gömör, Torna, Abaúj, Zemplén megyék szláv részei új megyékként csatlakozzanak a többi „tisztá szláv” megyék által alkotott felső-magyarországi szláv kerülethez.

Csak a magyarországi honos nemzetek egyenjogúságának elismerésén alapuló országot tekinti szilárdnak a turócszentmártoni memorandum. A Štefan M. Daxner vezette szövegező bizottság tagjai szerint csak a nemzetek kölcsönös elismerése szavatolhatja az ország tényleges integritását. Azaz a szlovák kerület a szlovákság nemzeti jogegyenlőségének a föltétele. S ily módon a kerület a „legbiztosabb alapja hazánk egységének és integritásának, mert Felső-Magyarország fekvése, s anyagi, szellemi érdekeinek szükségünk, továbbá a mindennapi viszonyos magyar érintkezés és forgalom, sőt még vérségi kötelékek által is testvéreinkkel a magyarokkal egy természetes és erős egésszé köttetünk össze.”²¹ S végül a nemzeti autonómia elfogadása esetén a szlovák nemzet képviselői készséggel hajlandók voltak elismerni a magyar diplomatikai nyelv elsőbbségét, a magyar hivatalos nyelv kormányzati és parlamenti használatát, de minden másban jogegyenlőséget követeltek a szlovák nyelv és nemzetiség számára.

„FOKOZÓDÓ NEMZETISÉGI ELNYOMÁS” – „BOLDOG BÉKEIDŐKBEN”

Az 1861. évi memorandum alapja maradt a dualizmus kori szlovák politikai programoknak, és célpontja lett a kormányzati és megyei magyar nemzetiségi politikának. A nemzetiségi törvényben feláldozták az autonómiák irányába mutató fejlődést, maradt tehát a

nyelvi egyenjogúság képlékeny gyakorlata. A konfliktus tétje a régió irányának megszabása. A modernizációs folyamatok az 1870–1880-as évtizedben a városfejlesztések és vasútépítések formájában a magyarországi nagyrégiók közül az elsők közt érik el a Felföld Vág és Garam menti részeit.²²

S ebben a modernizációs és etnoregionális küzdelemben gyorsan elkezdett átértékelődni a közös történelem kulturális és identitásöröksége. A szlovák fejedelemség 1849-es víziójától a szlovák kerületen át a Csehszlovákiához való csatlakozásig (1849–1918) vezető úton a szlovák nemzeti mozgalom bel- és külpolitikailag folyamatosan több irányban tájékozódott. Belpolitikailag a szlovák nemzeti mozgalom a társadalom gazdasági bázisának kiszélesítését, a szövetségi mozgalom, illetve a takarékpénztárakra épülő nemzeti bankhálózat kiépítését szorgalmazta. Nem mondott le a magyar kormányzatokkal való együttműködés lehetőségeiről, sőt mindvégig figyelemmel követte azokat, még inkább az uralkodó, a trónörökösök, s általában a királyi és császári udvartól remélt változások jeleit. Az 1871-ben alakult Szlovák Nemzeti Párt és annak különböző áramlatai, majd az 1905-ben életre hívott Szlovák Néppárt vezetői sem mondtak le arról, hogy a magyarországi belpolitikai viszonyok az Ausztriához hasonló választójogi fordulat nyomán kedvező irányt vehetnek a nemzetiségi mozgalmak szempontjából.

Külpolitikailag a szlovák nemzeti törekvések szintén többféle opciót tartottak számon: a szláv szolidaritás russzofil és csehofil és ausztrorszláv irányzataival való folyamatos kapcsolattartás, a csehszlovák kölcsönösség és egységmozgalom számított a fő törekvésnek. Mindemellett a XIX–XX. század fordulójától kezdve egyre nagyobb hangsúlyt kapott a Monarchia többi nem domináns nemzetével való együttműködés, mégpedig mind a magyar országgyűlésben, mind pedig a választójogi küzdelmekben, illetve a külvilág tájékoztatásában, az összehangolt bel- és külpolitikai fellépésben. Bosznia-Hercegovina 1908. évi annexióját, majd a balkáni háborúkat követően megjelentek az úgynevezett a világméretű háborús konfliktus kirobbanásától remélt radikális átrendeződés hívei. Mindez a dualizmus korának záró szakaszában radikálisan áthangszerezte a szlovák nemzeti törekvéseket és az azokhoz kötődő politikai alternatívákat.

Merthogy a szlovák történelmi önreflexiók és jövőképek a századforduló környékén még alapvetően a magyar honfoglalás és államalapítás úgynevezett „szláv befogadói” elméletére, azaz a szláv–magyar szimbiozis elképzelésére, a több száz éves békés együttélés hivatkozási

bázisára, valamint a nemzeti egyenjogúság mintázataira épültek. A transzljajtániai fejlemények, a morvaországi paktum, a bukovinai megegyezés, s általában az ausztriai nemzetiségi emancipációs sikerek ezt a vonalat látszottak felerősíteni.²³

Ugyanakkor a kiegyezés kori magyar kormányzati nemzetiségi politika felvidéki vonulata minden lehetséges politikai eszközzel megpróbálta semlegesíteni ezeket a szlovák nemzetépítő törekvéseket. Elsődlegesen a nemzetiségi mozgalom marginalizálásával, Turócszentmártonba, Szokolcára, Rózsahegyre, Óturára, Mijavára stb. való kiszorításával. Ezek az új, dinamikus gazdasági alközpontok azonban az 1890-es évektől kezdve fontos gazdasági központokká váltak. A történeti elsőbbség tudata mellett, helyett a regionális otthonosság, kezdeményezőkézség szerepe értékelődött fel.

A FELVIDÉKI MAGYAROSÍTÁS IDEOLÓGIÁJA ÉS ZSÁKUTCÁJA

A magyarosító nyelvpolitika ebben a közegben jórészt kontra-reaktív volt, ahol érezte hatását, ott is inkább ártott, mint használt. Az iskolai magyarosítás ezért nem tudott évtizedeken keresztül tömeges eredményeket, áttörést elérni. A helynév-, személynév-magyarosítás pedig csak ott ért el sikert, ahol erre már nem igazán volt szükség, a szlovák vidékeken inkább ellenállást indukált.²⁴

Az 1868. évi magyarországi nemzetiségi törvény elfogadása – minden szemléletbeli különbség, vita és kiábrándulás ellenére – rövid ideig megőrizte a nemzetiségpolitikai megbékélés és előrelépés esélyét. Deák és Eötvös a törvényben rögzített nyelvi és kulturális jogokat alkalmasnak tartotta a nem magyar nemzetiségi társadalmakkal való korrekt kormányzati viszony kialakítására és azok továbbfejlesztésére. Az 1870-es évtized elmérgesedő vitái, iskolaharcai nyomán azonban a felvidéki etnikai béke, a közös regionális fejlődési pálya reménye és alternatívája előbb halványulni kezdett, majd Tisza Kálmán kormányának szlovákellenes intézkedései, valamint Grünwald Béla zólyomi alispán, és a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE) akciói nyomán, amint az a századforduló éveiben s 1918-ban a Jászi-féle magyar nemzetiségpolitikai végjáték két hónapja alatt kiderült, végleg megbukott.

A Zólyom megye alispánjaként ügyködő Grünwald Béla A *felvidék* című röpirata és Mudrony Mihálynak arra adott *Felelete* a hosszú XIX. század magyar–szlovák konfliktusának minden elemét

felmutatatta. Érdeemes tehát egy kicsit hosszabban elidőzni velük.²⁵ Magyarország elsőként Grünwald által megfogalmazott agresszív nemzetállami magyarosító programja a nemzetiségi régiók politikai és grammatikai asszimilációját tűzte ki célul. A magyar állam kiegyezéssel visszanyert erejét – a magyar közigazgatás és törvényhozás eszközeit felhasználva – az ország magyar nemzeti jellegének felerősítését szorgalmazta a zólyomi alispán, aki egyébiránt kiváló történeti munkáival, elismert történészként akadémiai tagságot is szerzett. A felső-magyarországi szlovák régió megyei politikai környezetében megtapasztalt nemzetiségi konfliktusok ellenére azt a velejéig hamis képet alakította ki, hogy a nem magyarok valójában szeretnének magyarokká válni, ebben kell nekik segítséget adni, méghozzá úgy, hogy a magyarosítás érdekében a nemzetiségi mozgalmakkal szemben az államéletnek „erélyt kell felmutatnia”.

Grünwald bornírt – a korai rasszizmus, illetve a végletes sovinizmus stíluselemeit és tartalmi jegyeit kimutató érvelésében – arra helyezte a hangsúlyt, hogy a dualista rendszeren belül megnövekedett magyar kormányzati mozgástérben a magyarosítás tudatos felgyorsításával lehet pótolni a távoli gyarmatok megszerzésétől gazdasági és katonai erő hiányában eleve eleső országot. Felső-Magyarország, a „felvidék” Grünwald szerint ideális terepként kínálkozott erre, mert az egyszerű szlovákok valójában mind magyarok szeretnének lenni, számukra a felemelkedést korábban is a magyarosodás jelentette. A felvidéknek mint etnikai régiónak a történeti alapzata szerinte magyar és német, mert a városokban a történeti német jelenlét mellett folyamatosan egyre erősebbé vált a magyar elem.

Ugyanakkor Grünwald a XIX. századi magyar nacionalizmus érveit kölcsönzi, mikor azt írja, hogy a szlovákoknak valójában nincs történelmük. S ezért a szlovákok eleve nem tekinthetőek nemzeti közösségnek, „nemzetiségnek”, s számukra valójában a felemelkedés egyetlen útja az elmagyarosodáson keresztül vezet. A szlovákok pedig Grünwald tapasztalatai szerint ezt a kiszolgáló, beolvadó pozíciót szívesen elfogadják.²⁶

„A felvidék” írója szerint a magyar kormányzati, megyei politikának és az egész magyar közéletnek a magyarosítás érdekeit kell előtérbe állítania ahhoz, hogy a nemzetiségek, s elsősorban a szlovákok beolvadása meggyorsuljon. Erre a legalkalmasabb eszköznek az oktatási rendszert, az általános iskolát, de különösen a középiskolát tartotta. A magyarosítás felgyorsításával együtt a nemzetiségi mozgalmakat, a „felvidéki tót pártot” javasolta elszigetelni a néptől,

s ezzel együtt a nemzetiségi intézmények maradékát is megszüntetni javasolta, amint azt Tisza Kálmán a Maticával és a három szlovák gimnáziummal tette.²⁷

Michal Mudroň, a szlovák nemzeti mozgalom turócszentmártoni csoportjának tiszteletben álló tagja, az 1861. évi memorandum alapján létrejött bizottságnak és a Matica slovenská központi szlovák nemzeti kulturális szervezetnek alapító tagja volt. Grünwald otromba, a korabeli magyar szellemi közéletben, a budapesti vezető folyóiratok, napilapok szerkesztőségében is megütközést keltő sovinizta támadására adott válasza máig fontos politika- és eszmetörténeti forrás a korabeli magyarországi nemzetiségpolitikai alternatívák tanulmányozásában. A *Felelet* megfontolt, öntudatos, határozott és a közös haza, közös történelem bázisáról nehezen visszatámadható replika és elutasítás volt. A „politikai magyar nemzet nemzetiségi testvériségének” ajánlott válaszában Mudroň Grünwaldnak a szlovák történelem hiányáról felállított tételét Magyarország egységes, közös történelmének bázisáról cáfolta. Mudroň szerint valóban nincs az ország nemzetiségeinek külön történelme, de a közös történelemben mindenkinek megvan a maga helye. A magyarországi államközösségnek s a különböző nemzetiségeknek ezen közös államban „egy politikai nemzetté való összeforrásának szükségképi következménye” a közös történelem. A magyar történelemnek azonban sokféle nemzetiségű hősei voltak: Zrínyi, Hunyadi, Kinizsi, Dugonics, de mindannyian a közös haza dicsőségét növelték.²⁸ Mudroň válaszában a soknyelvű, soknemzetiségű, de egységes magyar politikai nemzet deáki-eötvösi kottáját olvashatjuk, amely a Tisza-érában azután igen gyorsan eltűnt.

A Grünwald által a magyarosító belső hódítás terepeként elképzelt „felvidék” fogalma ebben az 1878. évi vitában kompromittálódott a szlovákok szemében. Ez a fogalom a történeti magyar állam keretei közt többé nem lehetett a magyar–szlovák együttműködés regionális kerete. Mudroň a lojális, de nemzeti jogaira, a nemzeti területén lehetőség szerint autonóm fejlődésre igényt tartó szlovákság nevében méltóságteljes választ adott a magyar nemzetiségi politika dualizmus kori felső-magyarországi ámokfutásában sajnálatos módon mindig hivatkozási pontnak számító Grünwald szélsőségesen nacionalista érvrendszert mozgósító röpiratára. Mudroň az 1868. évi nemzetiségi törvényre hivatkozva azt hangsúlyozta, hogy a nyelvfejlődésben elmaradt magyarországi nemzetiségek a XIX. század végén jutottak el oda, ahol a magyarok a XVIII. század végén voltak, s ha jönnek a román, szlovák, horvát, szerb stb. nyelv fejlődését biztosító törvények,

melyek az ő nyelvüket segítik, a nemzetiségek is fejlődésnek indulnak. Mudroň magabiztosságának alapja az a szlovák népi lojalitás, amely akkor még egyértelműen megvolt a magyar állammal szemben. „Mi tótok magyar hazánknak épp oly hű fiai vagyunk, mint az ország bármely más nemzetisége, bennünket hazánkhoz való hűségre tanítani nem kell, mert ez velünk született érzelem...”²⁹

A szlovák nemzetépítés és a dualizmus kori magyar asszimilációs politikai programok, elképzelések súlyos konfliktusának a kordokumentuma ez a két röpirat. Az eltérő, élesen szembenálló múltértelmezés, az 1868. évi nemzetiségi törvényben rögzített „egységes magyar politikai nemzet” állam- és nemzeteszmejének diametrálisan eltérő olvasata előre jelezte a konfliktusok elmélyülését. A párhuzamos történelmekből a dualizmus nyílt konfrontációi miatt rövid időn belül rivalizáló történelmek, az együtt élő nyelvekből, kultúrákból egymás ellen harcoló kultúrák lettek.

A XIX. század végi Bánffy-kormány hivalkodó és kihívó sovinizmusa az ezredévi ünnepek keretei közt próbálta az egynyelvű ország programját legitimálni. Az 1898. évi IV. számú törvény a helynevek törzskönyvezéséről utat nyitott a magyarországi nem magyar helynevek magyarosításához, és ez százezrekkel érzékeltette a – korábban csupán szimbolikus, de ekkortól kezdve egyre inkább nyílt – politikai és magyarosító térfoglalás szándékát.³⁰

Ehhez kapcsolódott a századfordulót követő években Tisza István első kormánya, majd a darabont- és a koalíciós kormányok idején az iskolai magyarosítás intézményesítése. Ezek főszereplője, Apponyi Albert emlékiratában nem véletlenül Grünwald hatását jelölte meg a népoktatási törvények céljainak megfogalmazásában. Mindezek a helyi szinten számtalan nyelvhasználati korlátozással, egyesületi, közéleti diszkriminációval járó rendelkezések egyre több helyi konfliktust váltottak ki. A megyék lettek az etnikai ütközetek színhelyei, Mikszáth kedélyes vármegyei svihákjaiból hirtelen pánszlávokat üldöző főszolgabírók, detektívek lettek, a magyaron urakból pedig megátalkodott pánszlávok. A megye a régimódiság szimbólumaként próbált ugyan versenyre kelni az etnikai mobilizáció révén aktivizált szlováksággal, de eleve sikertelenségre volt ítélve.

A szlovák, magyar, német, rutén, zsidó népességű felföldi megyék és városok sajátos etnikai rendje és „tájképe” a XVIII. századi szelíd értelmiségi felfedezések, hungarus fogantatású enciklopedikus összegzések talajáról valójában a felvilágosult abszolutizmus racionális közigazgatási alternatíváit szolgálták. A reális etnikai, etnopolitikai

helyzet felmérésében azonban már ekkor megjelentek a német, magyar és szlovák külön érdekek, Lipszky, Korabinszky térképein, Magda János munkáiban, Ján Čaplovič elfogultan szlovák leíró statisztikai feldolgozásaiban felfedezhetőek a szerzők saját etnikai közösséget előnyben részesítő, felnagyító szándékai, manipulációi.³¹

A XIX. század első felének nyelvharcai, a reformkori nyelvtörvények nyomán a felföldi nemzeti térkijelölés intellektuális gyakorlatának érvelése rövid időn belül politikai beadványok, programok, követelések pontozataiban köszönt vissza. A magyar szabadságharc fellobbanása, a rendkívül gyorsan tömény politikummá szerveződő, s ezzel együtt tartósan rendezetlenül maradó nemzetiségi kérdések militáns konfliktusokba torkoltak, amiből ki-ki levonta a maga tanulságait. A szlovák autonomista szellem 1861. évi megfogalmazására magyar részről előbb az egyéni, nyelvi-kulturális és közigazgatási jogokra szűkített 1868. évi nemzetiségi törvény volt a válasz. A rákövetkező tíz évben viszont már a három szlovák középiskola bezárása és a Matica felszámolása jelezte a felvidéki magyarosító politika megerősödését.

A grünwaldi helyzetértékelés és irányadás, a *Hungaria militans* programja ezt az irányt erősítette és kanonizálta, szembeállatva ezzel a felföldi megyék évszázadokon keresztül együttműködő nemesi, polgári elitjeit, s egyúttal jelentős mobilizációs energiát adva az 1870-es évtizedben nemzeti politikai párttá szerveződő szlovák nemzeti mozgalomnak, s hatalmas támadási felületet kínálva az ország nemzetiségi viszonyait egyre kritikusan szemlélő ausztriai és nyugat-európai elemzőknek, politikai megfigyelőknek.

A felföldi multietnikus béke és együttélés történeti előképeiből, idealisztikus elképzeléseiből legfeljebb helyi – városi, falusi, rokon – szinten maradt valami. Sem a vármegye Mocsáry Lajos által sürgetett autonómiája, sem a turócszentmártoniak által követelt *felső-magyarországi szláv kerület* nem nyújtott igazi kibontakozási lehetőséget. A soknemzetiségű felföldi idillt – a dualizmus dinamikus vasút-, fürdő- és városfejlesztései, színház- és gyárépítései, a fellendülő turizmus, a mind színesebb helyi sajtó és kulturális élet ellenére – elnyelte a XX. század háborús zaja. A gyors magyarosodás láttán rövid ideig kibontakozó „magyar Felvidék” káprázatát az 1918. őszi menekülő vonatok, zsidó pogromok, reasszimilációs folyamatok nyomán pár év alatt színszlovákká át- és visszaváltozott városok törölték ki az emlékezetből. A Csehszlovákia részeként tágas határok közt területileg is kijelölt *Slovensko* valósággá válásához négy-öt évnyi világháború

után nagyhatalmi érdekek egybeesésére és a csehszlovák államalapítás nemzetközi támogattságára volt szükség. A XVIII–XIX. századi magyarországi felföldi fejlődés valóságos historikumának, tényleges etnikai folyamatainak és tájképének feltárása segíthet a történeti alternatívák és kudarcok jobb megértésében.

Alighanem az értelmiségi mítoszok és a kipróbálatlanul maradt alternatívákhoz kötődő titkos remények világába tartozik az a feltételezés, amely szerint a szlovák–magyar–német–rutén Felföld osztott világában az osztott és vegyes megoldások segíthettek volna. Ezek a tervezetek – köztük főként Jászi Oszkárnak, az 1918. évi Magyar Népköztársaság nemzetiségi minisztere által a szlovák nemzeti tanács küldöttségének felkínált „Tót Impérium” javaslata, vagy a kantonizált Magyarország keretei közt elképzelt szlovák és rutén kantonok, autonómiák, esetleg a magyar–szlovák föderáció elképzése – az elmulasztott korábbi megbékélési alkalmak, a kiegyezés éveiben kialakult súlyos politikai és asszimilációs feszültségek miatt eleve esélytelenek voltak a megvalósulásra.³² A történeti katalógus teljességéhez azonban ezek is hozzátartoznak.

JEGYZETEK

¹ A Magyar Királyság etnikai összetételének történeti alakulásáról az újabb munkák közül l. egyebek közt Miloš Marek 2007. *Cudzíe etniká na stredovekom Slovensku*. Martin, Matica Slovenská; Ján Botík 2007. *Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multi-etnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Vydavateľské družstvo Lúč Bratislava pre Filozofickú fakultu Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Slovenské národné múzeum. Bratislava–Nitra, Martin – Archeologický ústav SAV; Kocsis Károly 1998. Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). In Frisnyák Sándor szerk.: *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1998 BGYTF Földrajzi Tanácsék, 115–132; Kocsis Károly 2000. *Szlovákia mai területének etnikai térképe – Národnostná mapa súčasného územia Slovenska – Ethnic Map of the Present Territory of Slovakia 1941, 1991 (1 : 400 000)*.

Budapest, 2000, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet – Akadémiai Kisebbségkutató Műhely.

² Ferdinand Uličný 2005. Miestne a krajové dejiny – základ slovenských dejín. *Historická revue*, 2005. 4. Forrás: www.historiarevue.sk/index.php?id=2005ulicny

³ Uo.

⁴ A Habsburg-monarchia keretei közt a Magyar Királyság, illetve a Királyi Magyarország felső-magyarországi (partes superiores regni Hungariae, Oberungarn) és Dunán innen (partes regni Hungariae Cisdanubianae, Diesseits der Donau) területén a bányászati, adó- és katonai közigazgatásban különböző és folyamatosan változó területi bontásban érvényesült a regionális elkülönítés. A bányavárosok esetében a Bécstől távolabb eső felső- és alsó-szepességi területek alkották a felső-magyarországi bányaterületet. Az itteni bányabevételek

kezelését szolgálta az 1567-ben Kassán létrehozott a Szepesség Kamara. A katonai közigazgatásban a felföldi megyék közül a Duna bal partján lévők a bányavidéki főkapitánysághoz, a Tisza jobb partján lévők pedig a Kassa központú felső-magyarországi főkapitánysághoz tartoztak. De akadtak más felföldi regionális elképzelések, mint például a szepesi hercegség Szapolyaihoz kötődő terve, vagy a Szatmártól Nagyszombatig kijelölt úgynevezett kassai vajdaság török koncepciója. Bocskai, Thököly „tót” királysága mögött ezek a közigazgatási realitások, illetve regionális elképzelések álltak. Pálffy Géza 1997. Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy későbbi főkapitányi archontológiái és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle*, 1997. 2. Forrás: www.epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_palfyy_geza.htm (Letöltve: 2008. 08. 21.); Pálffy Géza 2000. A tizenhatodik század története. Budapest, Pannonica Kiadó. Forrás: www.3d.hu/hkkk/files/tanacsadok/palfyy_16sz_tortenete.pdf (Letöltve: 2008. 09. 20). A kérdés szlovák irodalmából az önálló Szlovákia létrejöttének történeti előképeit taglalja, sok esetben vállaltan ahistorikus és erősen nemzetiesítő megközelítésben Matúš Kučera 1993. *Slovensko na prahu novoveku Mladé letá*. Bratislava; Jozef Baďurík szerk. 1995. *Slovensko a Habsburská monarchia v 16.–17. storočí*, Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského; Ján Dorula 1998. *Obdobie protireformácie v dejinách slovenskej kultúry z hľadiska stredoeurópskeho kontextu*, Bratislava, Slavistický kabinet SAV.

⁵ A felföldi országrész török által való megszerzésének terveiről, az Erdélyhez hasonló vazallusi státusának kialakításáról I. Pálffy Géza 2003. A másfél évszázadnyi török uralom mérlege. In Ormos Mária szerk.: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, Osiris, 73–87. Forrás: www.terebess.hu/keletkultinfo/masfel.html.

⁶ Bel Mathias 1718. *Institutiones linguae germanicae*. Leutschovia. A szöveg szlovák fordítását használtuk:

Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Národné literárne centrum, Bratislava, 1999, 234–235. Bél magyarországi nemzetiségekről készült elemzéseinek magyar nyelvű fordítását I. Tarnai Andor szerk. 1984. *Hungáriából Magyarország felé*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó. Magyarország leírására szervezett hatalmas vállalkozásából (*Notitiae Hungariae novae historico-geographica* [Az újkori Magyarország történeti-földrajzi ismertetése]) 1735–1742 között Bécsben végül a felföldi megyéket magukban foglaló első öt kötetet sikerült nyomdába adnia. Bél Mátyás működésének megítélésében a korábbi viták helyét konszenzus váltotta fel abban a tekintetben, hogy ő és munkatársai – mint például Mikoviny Sámuel (1700–1750) térképész, Tomka-Szászky János (1700–1762) pozsonyi történelemtanár – a magyarországi hungarus műveltség kiemelkedő alakjai voltak.

⁷ A szlovák nemzeti tudat kialakulásával foglalkozó Kiss László úgy látja: „...nincs egység a »Szlovákia« (Slovensko) elnevezés kérdésében sem. Vannak olyan szlovák kutatók, akik a felső-magyarországi szláv régiót (legkésőbb a XI–XII. századtól kezdve) »Szlovákia«-nak nevezik, annak ellenére, hogy a Slovensko megnevezés – egy magyar vélemény szerint – adatolhatóan csak 1685-től fordul elő. (Etnikai régió értelemben vett használata eszerint csak a XVIII. századtól gyökeresedhetett meg.) Mások a szó mai jelentését a cseh Jozef Dobrovskýhoz kötik. Kiss Gy. Csaba úgy látja, hogy a »Slovensko« fogalom egészen az 1830–1840-es évekig nem volt egyértelmű, s csak a magyar–szlovák nyelvharc kiéleződése és a szlovák nemzeti tudat körvonalazódása során és után – a történeti Magyarország (Uhorsko) magyarok lakta területeitől (Maďarsko) megkülönböztetésül – kezdett területi értelmet is kapni. A jelzett időszakig a »Felvidék« kifejezést sem használták. Azokat a középkori megjelöléseket alkalmazták, amelyekben a központi tájsemlelet sok évszázados népi hagyományai éltek tovább. A reformkori sajtóban tehát gyakori volt az Alsó-Magyarországgal szembeállított Felső- (vagy

»éjszakai«) Magyarország, illetve az Alfölddel szembe-
helyezett Felföld megnevezés...” Kiss László 2005. A
szlovák nemzeti tudat XVII–XVIII. századi előzményei,
nemzetelméleti problémái. In uő: *A szlovák nemzeti
tudat születése*. Acta Academiae Paedagogicae Agri-
ensis Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae. Eger.
Forrás: <http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/Kiss/2.htm>
(Letöltve 2008. 08. 20.).

⁸ Sáros vármegye rendjeinek 1805. augusztus 5-i le-
velét közli Daniel Rapant 1947. *Ilegálma maďarizácia
1790–1840*. Bratislava, Matica slovenská, 59–62.

⁹ A lipitói vármegyei nemesség szerint a magyar nyelv
mindaddig „közönségesse nem lehet”, „amíg az
ország azon részeinek is, ahol a magyar nyelv nem
mindennapi és nem anyanyelv, az ő helyes megtanu-
lásán oly mód nem nyújtatik, mely által mind magát
a magyar szólást, mind a szükséges tudományokat
ezen a nyelven megtanulhassák”. (Rapant 1947, 89.)

¹⁰ Uo. 223.

¹¹ Uo. 189–190.

¹² Kiss László 2005. A szlovák nemzeti mozgalom
új jelenségei az 1840-es években, In uő: *A szlo-
vák nemzeti tudat születése*. Acta Academiae
Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXII.
Sectio Historiae. Eger. Forrás: [http://tortenelem.ektf.
hu/efolyoirat/Kiss/tartalom.htm](http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/Kiss/tartalom.htm); Libuša Franková
2006. *Slováci v novom veku národov (1780–1848)*.
Prešov, Universum.

¹³ Az emlékirat szövegét közli: *Dokumenty slovenskej
národnej identity*. 318–319.

¹⁴ A *Pallas Nagy Lexikona* ([http://mek.oszk.hu/00000/
00060/html/index.html](http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/index.html)) 1893–1897 között 16
kötetben jelent meg. 1998-ban az Arcanum Adatbázis
Kft. digitalizálta és CD-ROM-on kiadta. A digitá-
lis változatot a Magyar Elektronikus Könyvtár az
interneten is elérhetővé tette. „Hazánk felvidékét a
Dunától a Kárpátokig s a Kis-Kárpátoktól Ung vár-
megyéig a nagy északi szláv népcsalád egyik törzse,
a tót nép lakja. E népfaj, mely saját külön tót nyelvet
beszéli, mintegy 2 milliónyi számban lakja tömege-

sen a felvidéket s elszörtan található az Alföld több
községeiben is, hová főleg az irtó török háborúk után
a felvidékről telepített le. A tót nép szereti hazáját
s ragaszkodik a földhöz, melyet az őt mindenben
jellemező szorgalommal és kitartással művel. Jellemére
szelid, búsongó kedélyű, türelmes és tanulékony
nép, melynek egyedüli nagy hibája a felvidék zord
éghajlatában gyökerező iszákosságra való hajlam,
illetve a pálnikaivás. Fő foglalkozása a földművelés
és állattenyésztés, illetve a pásztorkodás mellett a
házi ipar és házaló kereskedés. [...] A nyári hónapok
alatt tömegesen szállingóznak a fővárosba s az Alföld
nagyobb városaiba, hol főleg az építkezéseknél mint
napszámások nyerne foglalkozást; mások mint ara-
tók keresik meg a télire valót. Egyes vidékek lakosai
mint drótosok vagy házalók az ország határain túl is
elbolyonganak. A tót nép vallásos, papját, tanítóját
és egykori földesurát szereti, s hogy nem könnyen
izgatható, azt a közelmúlt események nemzetiségi
bujtogatásai is eléggé igazolják.” (*Pallas Nagy Lexikon*.
Forrás: [http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/101/
pc010167.html](http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/101/pc010167.html). Letöltve: 2008. 09. 20.) A *Pallas* „tót”
címszavát Jozef Škultéty bírálta többször is.

¹⁵ Katus László 1966. *Über die wirtschaftlichen und
gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage
in Ungarn*. In *Die nationale Frage in der Österreichisch-
Ungarischen Monarchie 1900–1918*. Budapest; Katus
László 1987. *The Status of Ethnic Minorities in
Hungary During the Age of Dualism (1867–1918)*.
In Hidas, M. Peter szerk.: *Minorities and the Law*.
Montreal, 17–28; A felső-magyarországi szlovák
régio etnikai viszonyainak alakulásáról Erdélyyel
összehasonlítva legújabbban: Joachim von Puttkammer
2003. *Mehrsprachigkeit und Sprachenzwang
in Oberungarn und Siebenbürgen 1867–1914*.
Eine statistische Untersuchung. *Zeitschrift für
Siebenbürgische Landeskunde*, 2003. 1. 7–40.

¹⁶ Nagy Mariann 2003. *A magyar mezőgazdaság
regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest,
Gondolat Kiadó, 22–45.

- ¹⁷ A „keleti tót” vagy „szlovják” mozgalomról, identitásról I. Ladislav Tajták 1972. *Národnodemokratické revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika, 68–85; Lásd még Jaroslav Šolc 1969. *Slovensko rozdelené 1919*. Bratislava, Obzor, 31–32.
- ¹⁸ Kemény G. Gábor 1953. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, I. kötet 1867–1890*. Budapest, Tankönyvkiadó, 27–32.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Uo.
- ²² Fónagy Zoltán 2001. *Modernizáció és polgárosodás Magyarország 1849–1914*. Debrecen, Csokonai Kiadó; Veliky János 2006. A Kárpát-medence modernizációjának útjai, *Magyar Tudomány*, 2006. 9. 1120–1126.
- ²³ A szlovák nemzeti társadalom fejlődésének belső lehetőségeit jól tárja fel egy korabeli elemzés, amelyet nemrég újra megjelentettek: Ján Lajčiak 1994. *Slovensko a kultúra*. Bratislava, Q 1111; A Szlovák Nemzeti Párt első harminc évének történetére I. Podrimavský Milan 1983. *Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia*. Bratislava, Veda.
- ²⁴ A dualizmus kori magyar kormányok szlovák politikájára I. Szarka László 1995. *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, Kalligram. A magyarországi szlovák nemzetiségi oktatás anyanyelvi pozícióinak felszámolására törekvő magyar kormányzati politikáról I. Joachim von Puttkammer 2003. *Schulalltag und Nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumanen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der Ungarischen Staatsidee 1867–1914*. München, R. Oldenbourg; Szarka László 2007. Modernizáció és magyarosítás. A lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk*, 2007. 12. Forrás: <http://89.42.110.12/oldal.php?ev=2007&honap=12&cikk=4302> (Letöltve: 2008. 08. 22.)
- ²⁵ Grünwald Béla 1878. *A Felvidék. Politikai tanulmány*. Budapest; Mudrony Mihály 1878. *A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonnevű tanulmányára*. Pozsony.
- ²⁶ Grünwald számára a magyar állam s azon belül a magyar nemzeti hegemonia fenntartása a kiindulópont: „A mi misszióink nem az, hogy hódítsunk, terjeszkedjünk az országon kívül, a mi misszióink nem utal bennünket az ország határain túl. A mi misszióink az ország határain belül van [...] törjünk meg mindent, ami a magyar államra veszélyes lehetne s tartsuk fenn az állammal együtt e nemes magyar fajt, s ne engedjük elpusztulni, megsemmisülni mélyen alatta álló fajok által, ne engedjük, hogy szolgaságba jusson ott, hol egy évezreden át uralkodott, s uralkodhatott volna mindörökké.” (Grünwald 1878, 18) A szlovák nemzeti mozgalmat – a magyarsággal szemben demográfiailag túlsúlyban lévő összes magyarországi nemzetiséggel és az orosz veszélyt megjelenítő pánszlávizmussal egybemosva – mint az ország egységét és függetlenségét fenyegető akut veszélyforrást taglalja. „A nagy szlávok forrong, s a siker merész terveket érlel vezetőiben; a terveket pedig nyomban fogja követni a megvalósításukra irányzott actió. Csak mi nem tervezünk s nem lépünk actióba érdekeink megvédésére s egy évtizedet vesztegettünk el a nemzet életéből, s nem használtuk fel állami és nemzeti létünk megszilárdítására.” (Uo. 10) A korai rasszista ízű érvelés bántó példái közül A szlovák nép negatív jellemzéséből két primitív állítást idézünk: „A tót a legszorgalmasabb magoló, de gyors felfogás, önálló teremtő szellemi tevékenység nem kerül ki belőle; de nagyon használható mindenütt, ahol türelmet, kitartást igénylő gépszerű munkára van szükség. Önérzete nincs, s rendkívül alázatos... nincs köztük egy se, aki büszkén felemelt fejvel tudna járni, még ha akarna is. Már a teste alkotása sem engedné, mert a tótnak a nyaka sajátságosan előrehajló, s még legönérzetesebb pillanatában is alázatosabbnak látszik a legalázatosabb magyarnál.”

A magyar faji felsőbbbőség tudat alispáni hitvallása pedig így hangzik Grünwaldnál: „...a tót és az úr oly két fogalom mely egymást kizárja még a tót nép tudatában is. Aki a felvidéken úr, az már magyar, de nem tót.” (Uo. 29) Grünwaldról I. Ablonczy Balázs 2000. Grünwald Béla nemzetiségi programja. Harc a magyar Felvidékért. *Európai Utas*, 40. sz. 3. Forrás: <http://www.hhrf.org/europaiutas/20003/22.htm>.

²⁷ Tiszta szlovák nemzetiségi politikájáról I. Szarka 1995, 72–84.

²⁸ „...mióta magyar testvéreink a többi Magyarország-beli nemzetiségekkel, mint egyenjogú társakkal, együttesen ez országot megalapították s fenntartották, ezen nemzetiségek egyikének sincs külön történelme, külön nemzeti hagyománya, külön nemzeti hősei, külön nemzeti nagy kormányfőirai; mert ezek mind, a nemzetiségre való tekintet nélkül ez ország összes honpolgárainak, mint az egységes és oszthatatlan magyar nemzetnek közös magyar történelmét, közös magyar hagyományát, közös magyar hőseit, közös magyar államfőiraiat képezik.” (Mudrony 1878, 21)

²⁹ Uo. 34.

³⁰ A törvény hatásáról, fogadtatásáról I. Szulyovszky János: *A helynevek politikumához, Helynévkutatás – Tanulmányok*. Forrás: <http://mnytud.arts.klte.hu/nevarchivum/konyvtar/helynev/tanulmanyok.html> (Letöltve: 2008. 08. 21.).

³¹ A felsorolt statisztikusok, etnográfusok munkáit is elemzi a XIX. századi felföldi etnikai és kulturális folyamatok jól dokumentált áttekintése: Podhradszky György 1924. *A tótoklakta Felföld politika és kultúrgeográfiája*. Budapest.

³² Erről I. például K. Lengyel Zsolt 2007. „Keleti Svájc” és Erdély 1918–1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez. In uő: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó; Salamon Konrád 2001. *Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom – proletárdiktatúra – ellenforradalom*. Budapest, Korona Kiadó; Litván György 2003. *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris; Pelle János 2001. *Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé*. Budapest, XX. Század Intézet; Marián Hronský 1998. *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*. Bratislava, Národné literárne centrum; Cornel Grad – Viroel Ciubota szerk. 1998. *Sfarsit si inceut de epoca. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era*. Zalău, Lektor; Szarka László 2008. A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez. *Kisebbségkutatás*, 2008. 2.

A KIKÖTŐ ALKONYA ■

Fiumei magyarok a két világháború között

Mit is szeretnék?...

Azt szeretném, ha Magyarországnak tengere lenne, s én e tenger partján ülhetnék reggel négykor, ciprusok és gömbakácok alatt, Verlaine-nel és Vörösmartyval, badacsonyi bortól mámorosan, bámulva a hajnalt és a tengert.

(Márai Sándor: Négy évszak)

A magyarságban fura vágyódás él a tenger után. Annak ellenére, hogy a nemzeti ébredés időszaka óta az országnak három részletben talán száz évig volt tengerpartja (1776–1809, 1822–1848, 1868–1918), s birtokolta Fiume városát, a történeti irodalom csakúgy, mint a publicisztika bővelkedik a magyarság és a tenger kapcsolatát vagy a kikötő történeti problémáit (az álom megtestesülését) taglaló művekben. Az elmúlt években számos könyv vagy tanulmány foglalkozott a magyar Fiume történetével, ezekre a maguk helyén hivatkozni is fogok.¹ Nem elhanyagolható ugyanakkor a várossal és a tenger mellékel foglalkozó, az utóbbi időben megjelent szépirodalmi válogatások száma², s egyre szaporodnak a várossal foglalkozó honlapok is, jónéhány esetben átfogó történelmi érdeklődéssel bíró húsz-harmincévesek szerkesztésében.³

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy levéltári források, újságcikkek segítségével bemutassam a város magyar ajkú közösségének sorsát a két világháború között. Hasonló témájú mű – tudomásom szerint – mindössze egy született eddig, ám Horváth József elsősorban a tengerészeti akadémia utolsó éveire (azaz a húszas évek első felére) összpontosította érdeklődését, s írásához kéziratos hagyatékokat és a Nautica nyomtatott dokumentációját használta fel.⁴ Nem elsősorban a póre eseménytörténet érdekel, hanem a fiumei magyar konzuli kirendeltség iratanyagában fellelhető dokumentáció (útlevélkérelmek, levelezés stb.) segítségével igyekszem elemezni a helyben maradó magyarok társadalmi tevékenységét, bemutatni intézményeiket, a magyar külképviselet velük szemben tanúsított magatartását, majd bemutatni a háború éveit, különösen a magyar ajkú zsidósággal történt tragédiát 1944 elején. S nem utolsósorban a Magyar Adria Egyesület fóruma, *A Tenger* lapszámai, illetve a Fiume és Abbázia Barátainak

* A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítséget köszönöm Csíkszentmihályi Mihály professzornak és doktor Marino Micichnek, a római Archivio-Museo Storico di Fiume igazgatójának.

Szövetsége nevű egyesület néhány dokumentumának elemzése révén be kívánom mutatni az elveszített kikötővárosra való emlékezést a Horthy-korszak Magyarországn.

1. ÖSSZEOMLÁS

Az 1910-es népszámlálás szerint Fiume város csaknem ötvenezres lakosságának több mint 13%-a (6394 fő) vallotta magát magyar anyanyelvűnek (ezek egy része – csaknem 1000 fő – az ún. Kivándorlási Házban minden bizonnyal kihajózásra várt az összeírás pillanatában). Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az 1910-es évek népességmozgásai, az 1914-ig tartó bevándorlás, a kikötőfejlesztés, majd a háborús években a város által játszott szerep miatt a magyarok száma a magyar uralom utolsó évei alatt tovább emelkedett. Ám ennél a számnál még többen, 10 737-en értettek magyarul, azaz a város minden negyedik-ötödik lakója. A város enyhe többsége (27 ezer fő) olasznak vallotta magát a népszámláláson, míg a horvátok csaknem 12 ezren voltak. Felekezetiileg elsősorú többséget alkottak a római katolikusok (45130 fő), a két protestáns felekezet (református és evangélikus) együttesen is alig tett ki 1500 főt (ebből 1123 református volt), az izraelita felekezethez tartozók száma 1696-ra rúgott. Az imponáló lakosságát Fiume elég egyedülálló fejlődési pálya végén érte el: lakossága negyven év alatt csaknem megháromszorozódott (1869-ben még csak 17 884 lakosa volt).

A város lakói elsősorban a közlekedésben (hajózás és vasút: összesen csaknem 2500 kereső), a kereskedelemben, vendéglátóiparban dolgoztak, szolgáltatásokat üzemeltettek (243 vendéglátó-ipari és 407 szabóipari vállalkozás). Emellett három ipari jellegű tevékenység tartotta el a város lakosságának zömét: a hajógyárak csaknem 2500 munkást foglalkoztattak, a dohánygyár és a torpedógyár pedig monopóliumhelyzetet (és kiemelt állami figyelmet) élvezett.⁵

Fiume a magyar állam szubvencióiból is bőven részesült: a Baross-kikötő és a hozzá kapcsolódó beruházások 1872 után, két lépcsőben csaknem 55 millió aranykoronás beruházással valósultak meg. A város elég diverzifikált oktatási struktúrájában mindenképpen figyelmet érdemel a felsőkereskedelmi iskola, a főreáliskola, az állami főgimnázium, a leánygimnázium, a tengerészeti akadémia, és a nyilvánvaló kereskedelempolitikai szándékkal 1912-ben indított Magyar Királyi Kivitel Akadémia, a város egyetlen felsőfokú oktatási intézménye – ezek nagy része magyar oktatási nyelvű volt, még

ha némelykor vezetők is elismerték, hogy az államnyelv bevezetése kissé talán túl gyorsan történt.⁶

Összegezve elmondható, hogy a háborús összeomlás egy, a különböző háborús szükségintézkedések által meggyötört, de dinamikusan fejlődő és a kormányzat kitüntetett figyelmében részesülő kikötővárost talált, amelyben a prosperitás számos nemzetiségi ellentétet rejtett. Elsősorban a város délszláv és olasz közössége között, bár a századelő az eladdig Magyarországhoz lojális olasz közösségében is felértékelte az autonomista vagy elszakadáspárti tendenciákat.

A kikötőben a magyar államnak és szerveinek összeomlása valamivel hamarabb következett be, mint az ország más peremvidékein. 1918. október 23-án Susakról a Recsinán (Fiumarán) átkelő horvát katonák megostromolták a fiumei rendőrség egyik őrszobáját, a törvényszék fogdájából szabadon bocsátották a rabokat, az épületet pedig feldúlták. Egy magyar gépfegyveres osztag ugyan helyreállította a rendet, de a bizonytalanság állandósult a városban, és csak idő kérdése volt, hogy a Jellasics-ezred katonái, horvát nemzetőrökkel karöltve mikor foglalják el a kikötőt. Néhány nappal később azonban a rendet addig üggyel-bajjal fenntartó katonai parancsnokok jelezték Jekelfalussy Zoltán magyar kormányzónak, hogy a rendelkezésükre álló csekély létszámú erővel nem lesznek képesek megvédeni a várost.⁷ A nagy horvátfaló hírében álló Jekelfalussy – saját személyes biztonságaért aggódva, de a Wekerle miniszterelnökkel történt állítólagos egyeztetésre hivatkozva – október 29-én különvonatán elhagyta a várost. Távozását a legutolsó pillanatig titokban tartotta (költőzködésre a kormányzói palota hátsó, szénhordásra használt kijáratát használta), a helyben maradó tisztviselőket semmiféle instrukcióval nem látta el, a kormányzói palotát úgy adta át a horvát nemzeti tanács képviselőinek, hogy erre semmiféle felhatalmazása nem volt. A helyben maradt magyarok érdekeinek képviseletével Egan Lajos mérnököt, a Tengerészeti Hatóság osztályvezetőjét bízta meg kormányzóhelyettesi minőségben. Jekelfalussy cserbenhagyásnak minősített eljárásán felháborodva a Fiumei Magyar Kaszinó a volt kormányzó nevét törölte az elnöki tisztségből és a ténykedését megörökítő emléktábláról is.⁸

Október 29-én hivatalosan is megalakult Zágrábban a Horvát Nemzeti Tanács és képviselői Fiumének a majdani délszláv államhoz való csatolása mellett foglaltak állást. A kormányzói palotáról eltávolították a magyar lobogót. Az október 30-án, a városban megalakult olasz nemzeti tanács ezzel ellentétesen foglalt állást: gyorsan véget

értek azok az idők, amikor az október végi tüntetéseken egyszerre lehetett szerb, horvát és olasz zászlókat látni a tömegben. Az igen rosszra vált közbiztonság mellett a nemzetiségi feszültség is terhelte a város közeleti viszonyait: a kikötőbe sorra futottak be az olasz hadihajók, november első felében pedig rendszeresek voltak az összetűzések az olasz és a horvát lakosok csoportjai között, főleg a középületekre kitűzendő trikolórok körül. November elején megnyílt a via Manzonin a fiumei magyarok segélyirodája, amely nemcsak a helyieknek, hanem az olasz frontról vagy az adriai partvidékről hazafelé igyekvő magyar állampolgároknak igyekezett segítséget nyújtani.

A helyzetet átmenetileg az oldotta meg, hogy november 17-én az olasz hadsereg vonult be a városba, átvette a város igazgatását, s a többségben lévő olasz etnikumot juttatta döntési pozícióba. A megszálló csapatokhoz később más antantalakulatok (franciák, britek, amerikaiak) csatlakoztak. A két etnikum (olasz és horvát) valamint a két ország (Itália és az újonnan létrejött délszláv állam) konfliktusa bizonyos mértékben elvonta a figyelmet a helyi magyarságról. A több ezer magyar tisztviselő, alkalmazott, munkás vagy magánzó távozását a tenger mellékről kezdetben az is nehezítette, hogy Budapesttel, sőt egy ideig Zágrábbal is bizonytalanná vált a vasúti összeköttetés, az országutak pedig a különböző bandák miatt nem voltak biztonságosan járhatók. A vasúti összeköttetés Zágrábbal csak december közepén állt helyre (addig csak Buccari/Bakari jártak a szerelvények).⁹ A vasút működtetésében azonban továbbra is részt vett a magyar szakszemélyzet, a törvényszéken a kezdeti, horvát elutasítás után 1918. november 23-án az olasz hatóságok kifejezetten felkérték a bírói és a fogalmazói kart az ítélezés folytatására. Mayer Guido törvényszéki elnök erre csak azzal a feltétellel volt hajlandó, ha ítéleteit a frissen létrejött Magyar Népköztársaság nevében hozhatja: az olaszok ebbe is beleegyeztek.¹⁰ Igaz, néhány nappal később az olasz nemzeti tanács döntését visszavonta és politikai felügyeletet nevezett ki a törvényszék élére, de a bírák továbbra is ítéleteket hoztak. Más tisztviselők is egyelőre a helyükön maradhattak, bár az iskolák helyzete érezhetően instabillá vált.¹¹ A magyar állampolgárok helyzetének rendezése és a függőben lévő ügyek rendezése miatt szükségessé vált, hogy a magyar kormány megbízottat küldjön a városba.¹² Erre a feladatra Károlyi Mihály kormánya a jó olasz értelmiségi kapcsolatokkal rendelkező művészettörténészt, Fülep Lajost szemelte ki.¹³ Bár a szándék már korábban megszületett a fiumei kormánybiztosi kinevezésre, az igazságügy- és külügyminisztérium,

valamint a Budapesten működő fiumei kormányzóság hatásköri villongásai miatt csak december 26-án került rá sor.¹⁴ A fiumei kormányzóságot a kormány 1919. december 29-i ülésén megszüntette. (Fülepet fiumei útján felül még római diplomáciai misszióval is megbízták.) A művészettörténész-kormánybiztos 1918. december 30-án érkezett a városba. Három hétig tartózkodott Fiumében, és meglepő ügyességgel lavírozott a különböző erőcsoportok között. Tárgyalt az olasz hadtestparancsnokkal, Grazioli tábornokkal, Riccardo Zanella autonomista politikussal, a nemzeti tanács vezetőivel, s végül sikerült elérnie, hogy a többi, utódállamok által megszállt területhez képest igen enyhe feltételekkel rendezzék a magyar tisztviselők helyzetét a békeszerződésig. Az olasz hatóságok által megkövetelt hűségnyilatkozat elég nagyvonalú volt, és a tanárok alkalmazását határozott időre (márciusig ill. szeptemberig), a többiekét a békeszerződés rendezéséig meghosszabbította.¹⁵ A megállapodást az olasz fél egy darabig be is tartotta, de hogy milyen erővel bírt a helyi magyarok számára, jelzi: negyedszázaddal később, 1944 elején is erre a megállapodásra hivatkozott olyan hivatalnok, akit ennek alapján vettek olasz szolgálatba, s visszahonosítással akarta elkerülni a deportálást.¹⁶

A városban az elkövetkező hónapokban egyre feszültebbé váltak a viszonyok a helyi lakosság és a városban állomásozó antantkatonaság között. Az olaszok – nem minden ok nélkül – jugoszlávbarátsággal vádolták meg a franciákat. 1919. július 2-án a helyiek hajtóvadászatot szerveztek a városban kimenőn lévő franciákra, mert egy részeg francia katona letépett egy olasz trikolt. Négy nappal később a helyiek megtámadták a kikötőben lévő francia katonai bázist és 17 (jobbára indokínai) katonát meglincseltek. Az esetek jelentős nemzetközi visszhangot váltottak ki, és a párizsi békekonferencia nemzetközi rendőrség kiküldése mellett döntött. Erre azonban nem került sor: Gabriele d’Annunzio, a „Commandante”, költő és hadirepülő vezetésével 1919. szeptember 12-én olasz szabadcsapatok szállták meg a várost, a létszámban gyengébb antanterők elhagyták a várost. A Fiume státuszáról folytatott tárgyalásokon kellemetlen helyzetbe került Olaszország szoros katonai gyűrűt vont a város köré, így próbálva elszigetelni a várost a szárazföld többi részétől. (Ez nem sikerült: d’Annunzio rendelkezett néhány hajóval, és november 14-én egy portya során elfoglalta Zárát is). Olaszország minden részéből özönlöttek az önkéntesek a kikötőbe: futuristák, baloldali szocialisták, nemzeti szindikalisták, anarchisták, fasiszták, újságírók, művészek, leszerelt katonák, köztük a rettegett *arditik* (rohamosztagosok). A blokád alá

vont ötvenezres város nagyon nehezen tudott élelmezni több mint tízezer dologtalan katonát. Így nem csoda, ha a kezdeti lelkesedés hamar elillant a város lakóiból, s szívesen megszabadultak volna d'Annunzio szabadcsapataitól. Különösen, hogy a derék polgárok számára felfoghatatlan létformák kezdtek el burjánozni az amúgy sokat látott városban: tömeges kokainfogyasztás, szabad szerelem, futurista költői performance-ok és d'Annunzio többórás szónoklatai, amelyekkel a lelket próbálta tartani a városlakókban, miközben hajói kalózportyákra futottak ki a Quarneróra. És a város urai nagy tömegű hamis bélyeg kiadásával próbálták enyhíteni a mindennapi gondokat. Az élelemszer- és tüzelőhiányra átmenetileg enyhülést jelentett, hogy a várost elhagyni kívánókat az Olasz Nemzeti Tanács segítette a város elhagyásában. 12 vonat szállította el a város magyarjainak nagy részét.¹⁷ December 18-án népszavazás kezdődött, amely a római kormány által kezdeményezett kibontakozási javaslatról szólt, s valószínűleg élvezte a városlakók többségének támogatását. A legionáriusok azonban felfüggesztették a népszavazást, majd egy néhány nappal későbbi népgyűlés határozatára hivatkozva kikiáltották saját államukat, amely felvette a Quarnerói Olasz Régensállam (*Reggenza Italiana del Carnaro*) elnevezést, és ezen a néven működött 1920 decemberéig, amikor karácsony előtt az olasz csapatok véres harcok után visszafoglalták a várost.¹⁸ Formailag 1924-ig (gyakorlatilag 1922-ig) Fiume szabad állam volt, majd a nettunói szerződés értelmében betagozódott Olaszországba, amelynek egyik tartományi székhelye és nem túl jelentős (Trieszthez képest elhanyagolható), csendben vegetáló kikötője lett.

2. MAGYAROK ÉS INTÉZMÉNYEIK A VÁROSBAN

Hogy 1918 után hány magyar maradt a városban, azt igen nehéz megbecsülni, különösen úgy, hogy pontos statisztikák nem állnak rendelkezésünkre. Nem tudjuk, hogy ama bizonyos, 1919 őszi 12 vonatszerelvény mellett mennyien távoztak saját eszközeikkel a városból, mennyien maradtak (vagy mentek el) a városnak hajdanán részét képező, a délszláv államhoz került Susakon (Susakról). A számlálást külön nehezíti, hogy a helyben maradók két nagy csoportra oszthatók: azokra, akik előbb vagy utóbb felvették az olasz állampolgárságot és azokra, akik megmaradtak a magyar királyság alattvalóinak. 1925 és 1943 között a konzulátusi jelentések nagyjából ugyanakkora számot (840 fő illetve 600 fő) adnak meg magyar állampolgárságúnak.

(Az előbbi számnál a konzul 1925-ben jelzi, hogy 400-an tervezik az optálást.¹⁹ Talán nem csalódunk, ha az olasz állampolgárságot nyertekkel együtt ezer-ezeröttszáz közé tesszük a helyben maradt magyarok számát. Az 1940-es évek első felének útlevélkérelmeiből kiderül, hogy számtalan esetben 1919 után is érkeztek magyarok a városba. Ráadásul 1941, a susaki kikötő és az adriai partvidék egyes városainak Olaszországhoz csatolása után számos, a tengerpartra vetődött horvátországi vagy vajdasági magyar szaporította a helyi magyar kolóniát.

2.1. Visszatérés – a konzulátusi kirendeltség

Ennek a nem elhanyagolható nagyságú magyar csoportnak az életéről átfogó információkat nyerhetünk a fiumei magyar konzulátus irataiból. A konzulátust (helyes és hivatalos nevén: konzulátusi kirendeltséget) 1921 őszén szervezte meg a külügyminisztériumi megbízás nyomán Sebestyén Pál (1893–1973) alkonzul. A jogász végzettségű Sebestyénre valószínűleg helyismerete okán esett a választás: 1918-ban jegyzőként dolgozott a fiumei törvényszéken. Kezdetben a magyar érdekeket 1920 ősze óta képviselő tiszteletbeli spanyol konzul mellé osztották be. Mivel a spanyol konzul a magyar nyelvet nem bírta és a helyi viszonyokkal nem volt tisztában, viszont a városban maradt, ekkor – legalábbis Bánffy Miklós külügyminiszter becslése szerint – körülbelül 3000 magyar számos ügyben segítségre szorult, valamint a magyar kereskedelmi érdekek képviselőjére is szükség volt, Sebestyént mint a trieszti főkonzulátushoz beosztott tisztségviselőt kirendelték Fiuméba.²⁰ A poszt létrehozását előterjesztő külügyminiszter azt is hangsúlyozta, hogy a Zanella-féle autonomista párt várható választási győzelme új lehetőségeket nyit majd a magyar kül- és kereskedelempolitika előtt, és erre a helyzetre fel kell készülni. A képviselőt eleinte kimondottan ideiglenes jelleggel szervezték meg. Mint azonban az alkonzul másfél évnyi működés után írott jelentése rámutatott: a magyar érdekeltségű ügyek rendezésére és a Fiume önálló alakításának reményében létrehozott „expozitúra” fennmaradása ügyében a zavaros fiumei viszonyok miatt nem lehet egyértelműen állást foglalni. Első másfél évében a konzulátus repatriált több mint száz, még helyben lévő magyar tisztviselőt (köztük 70 MÁV-alkalmazottat), interveniált az adriai magyar tengerészkapitányok ügyében, segítette a nyomorba jutott magyar családokat, és igyekezett segíteni a Ganz-Danubiust egyes helyi ügyekben

folytatott pereiben. Az alkonzul végül úgy foglalt állást, hogy bár a kirendeltség egyelőre viszi a pénzt (bevételei nagyjából a kiadások 40%-át fedezték), megszüntetése „prestige-ünket igen súlyosan érinthetné”. Nem javasolta sem azt, hogy idegen hatalomra bízzák a magyar képviselőt (a magyar állam elesne az illetékbevételektől és csökkenne a presztízse), sem azt, hogy tiszteletbeli konzulátust állítsanak fel (a város államjogi helyzete teljesen rendezetlen, és nem valószínű, hogy lehetne olyan tekintélyes személyiséget találni a posztra, akit a különböző táborok egyaránt elfogadnak).²¹ Jelentése átmenetileg nyugvópontra juttathatta a konzulátus fennmaradásának kérdését, az csak 1925-ben, Fiume Olaszországhoz való csatolása után vetődött fel újból. A magyar fél láthatóan elhatározta a képviselő felszámolását (elsősorban költségtakarékossági okok miatt), ekkor azonban meglepő módon Róma (és a helyi hatóságok) léptek fel a konzulátus megtartása érdekében. A konzulátus végül maradt, de működési körét alaposan megnyirbálták már 1923-tól: alárendelték a trieszti magyar konzulátusnak, Carnaro tartományra korlátozták működési körét és vezetését Sebestyén után konzuli irodafőtisztek (tehát nem a minisztérium fogalmazói karába tartozó tisztviselők) látták el. Sorrendben: Moran Rezső (1923–1926), Takács Gyula (1926–1931) majd Hausenblasz (1934-től Csíkszentmihályi) Alfréd 1931 és 1944 között.²²

A magyar konzulátus a Via Spalatón, a tengerpart közelében kapott helyet, s az épület közelében lakott a mindenkori konzul is. 1941-ben, majd az 1943–44-es bombázások alatt a konzulátust egyes esetekben kiköltöztették Abbáziába. A működés java részét apró-cseprő adminisztratív ügyek tették ki, évente 1200 és 1800 darab körüli ügyforgalmat bonyolított le a kirendeltség, ezekből évente körülbelül 250-300 volt állampolgársági ügy (útlevélhosszabbítás, visszahonosítás stb.) ezek száma a negyvenes évek első felében megugrott, s előfordult olyan év is (1941), amikor 442 állampolgársági ügy került a képviselő vezetője elé. A konzul elsőfokú magyar igazgatást is ellátott: születési, halálozási anyakönyvi igazolásokat adott ki, a magyar állami nyugdíjasok életben létét évente igazolta a nyugdíjat folyósító szerv felé, véleményezte, majd továbbította Budapestre a visszahonosítási kérelmeket és általában minden, magyar vállalatokat vagy magyar személyeket érintő ügyben közreműködött. Emellett a konzul szerepet játszott a kolónia összetartásában is, 1943-ig minden évben részt vett az augusztus 20-i ünnepélyes szentmisén, majd megvendégelte a magyar kolónia vezető személyiségeit és tagja

vagy vezetője volt a fiumei magyarság egyesületeinek. A kirendeltség munkáját rendszerint egy irodai segédtsízt és egy (jobbára helyben toborzott) titkárnő segítette. 1941-ben kiterjesztették a konzuli kirendeltség működési területét (2479 négyzetkilométerre, Zára és a dalmát partok odacsatolását a trieszti konzulátus saját hatalma csorbításaként fogta fel és mereven ellenezte). A konzulátus utolsó irattározott irata 1944. július 31-ről való. A fokozott partizántevékenység és a bombázások miatt a konzulátus ideiglenesen beszüntette működését a városban és 1944 augusztusában Velencébe, a trieszti főkonzulátus mellé költözött, majd innen Csíkszentmihályi konzul követte a salói köztársaság mellé akkreditált diplomatákat és a Comói-tó mellett lévő Bellagióban fejezte be a háborút.²³ A konzulátust 1945 után nem nyitották újra.

A városban működtek még más magyar – hivatalos vagy félhivatalos – intézmények: a Magyar Általános Hitelbank fiumei fiókja a zűrzavaros időszakokban (1918–1921, 1941–1945) gyakran segített a bajba jutottakon (átmeneti hiteleket folyósított, sőt, a magyar diplomáciai képviselő távozása után a MÁH helyi tisztviselői gyűjtötték össze a magyar bombázárosultak panaszait²⁴). 1935 áprilisában, a magyar–olasz kereskedelmi kapcsolatok bővülésének újabb állomásaként m. kir. vámhivatal jött létre a városban a fiumei tranzitforgalom fejlesztésére, és rendszeresen összeülő kormányközi vegyes bizottság vizsgálta a kikötő fejlesztésének lehetőségeit.

2.2. A templom és az iskola

A magyar hívőkről és közösségeikről csak meglehetősen hozzávetőleges ismereteink vannak. A protestáns misszióegyház 1914 előtt – ahogy ezt említettük – csaknem 1500 református és evangélikus pasztorálására jött létre, ám a gyülekezetnek ekkor is csak 311 fizető tagja volt.²⁵ A válságos 1918–1919-es esztendőkből a helyi magyar ajkú zsidóság adományai is sokat segítettek, hogy a korábban még templomépítéssel foglalkozó közösség ne jusson a végromlás szélére. 1920-ban a lelkész, Ambrus György Magyarországra távozott, az irattárat és a liturgikus tárgyakat Csurgóra menekítette. Otthon azonban a konventi elnökségnél szívósan lobbizott annak érdekében, hogy a becslése szerint kb. 150 főnyi gyülekezetnek lelkészi posztot létesítsenek. Ezt a kérést – amelyet a konventi elnökség a kormányzatnak továbbított – a miniszterelnökség elhárította. 1925-ig Halász Zoltán ügyvéd töltött be valamiféle levitaszerepet, majd 1925-ben ő

is hazatelepült Magyarországra. A húszas-harmincas éveket a helyi valdensekkel és lelkészeikkel folytatott küzdelem határozta meg, amennyiben az utóbbiak minden eszközzel igyekeztek a magyar híveket saját gyülekezetükbe integrálni és az istentiszteleteket magyar karakterűktől megfosztani. A magyarországi református egyház konventi elnöksége időszakosan kiküldött lelkészekkel kísérletezett: így járt Fiumében és Abbáziában istentiszteletet tartani Incze Gábor (1936), Tóth Lajos és Muzsnay László (1928, 1929, 1934, 1940-ben kétszer is). Az utolsó ilyen látogatásra 1942-ben került sor, ahol Muzsnay László – mint korábbi útjain is – fokozódó közönyt, a katolikus egyház térnyerését tapasztalta. 1928-ban még 106-an vettek részt missziós istentiszteleten, egy évvel később már csak 60-an, és ez a szint maradt nagyjából a misszió végéig. Abbáziában elsősorban ott nyaraló magyarok vettek részt (1936-ban például heten). Korábban felmerült az is, hogy a jugoszláviai magyar református egyház szervezésében Földessy József nagy-piszancai missziós lelkésszel töltsék be az állást, őt azonban a magyar belügyminisztérium értékelése alapján, mind életvitelét, mind múltját tekintve érdemtelennek találták a feladatra.

A magyar ajkú zsidóság vallásgyakorlásáról még kevesebb információ van. Csíkszentmihályi konzul egy jelentésében „helyi nagyszámú zsidóságról”²⁶ beszél, a rendelkezésünkre álló iratokból nagyjából 40-50 főre tehető a helyi magyar közeletben és egyesületi munkában is aktív zsidóság létszáma, azonban ők a helyi közösségnek nyilvánvalóan csak egy töredéke. A rendelkezésünkre álló útlevélkérelmeket, visszahonosítási iratokat, összeírásokat figyelembe véve legalább 150-200 főre kell tennünk a magyar identitással rendelkező zsidó lakosokat.²⁷ (Nem tudni, hogy az 1910-ben számlált csaknem 1700, izraelita felekezethez tartozóbból mennyien magyarok, mennyien tértek vissza Magyarországra 1918 után és mennyien jöttek onnan, valamint mennyien vándoroltak ki harmadik országba.) Annyi bizonyos, hogy a negyvenes évek elején egyre gyakoribb hatósági vegzálást elszenvedő közösségnek saját neológ rabbija volt Zelikovich Károly személyében, aki 1911-ben született Miskolcon. 1944-ben Bergen-Belsenbe deportálták, majd Auschwitzban pusztult el. (A városban létezett egy kis létszámú ortodox gyülekezet is.)

A katolikusok vallásgyakorlása – legalábbis a húszas években – könnyebb volt. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium támogatta Sándorffy Nándor (1859–1932) kanonok szolgálatát. A főgimnázium egykori vallástanára, teológiai író haláláig nyújtott lelki gondozást

a magyar katolikus közösségnek. Elhunytá után nem volt utóda, azért a magyar misék jobbra megszűntek, hacsak egy, nyaralását a tengerparton töltő lelkész nem vállalta a misézést: mint például Linka Ferenc kecskeméti reáliskolai tanár az 1933-as Szent István ünnepen.²⁸ Ha ilyen egyházi férfiú sem akadt, akkor helyi, magyarul is tudó papot kértek föl misére, mint például 1943-ban.

Sándorffy Nándor nevéhez fűződik a magyar oktatás életben tartása a városban, legalábbis 1932-ig. Miután az 1918-as összeomlás során vagy azt követően a magyar nyelvű oktatás megszűnt a városban, a helyben maradt magyar tisztviselők, alkalmazottak tanulmányait már elkezdett, de olaszul esetleg nem tudó gyermekei elég nehéz helyzetbe kerültek. 1919-ben, már magániskolai keretek között újraindult a magyar nyelvű oktatás a városban.²⁹ Leghosszabb élete mégis annak a kezdeményezésnek volt, amely Sándorffy kanonok (az állami főgimnázium korábbi igazgatóhelyettese) vezetésével indult meg 1921-től. A magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1921-től támogatta a tanárok fizetését arra való hivatkozással, hogy „Fiumével egyelőre legalább a kulturális kapcsolatok fenntartása a jövő forgalmi és közgazdasági politikánk kialakulására is befolyással lehet”. A kultuszminiszter előterjesztésében 200 családra (azaz körülbelül 800–1000 főre) becsülte a helyben maradt és magyar iskolát igénylő tisztviselők és hozzátartozóik számát. Ekkor még 15 elemi iskolai, 2 polgári iskolai és 5 középiskolai tanár illetményeinek folyósításához járult hozzá a minisztertanács.³⁰ A bérelt épületben induló hivatalos magyar oktatás – bár kezdetben szép számú diákot toborzott – mégis elmaradt a várakozásoktól: kezdetben 150 hallgatója volt a 12 évfolyamos iskolának, majd a szám a húszas évek közepére erősen csökkent. Az 1925/26-os tanév végén már csak 73 diákja volt az iskolának, az is aggasztó kormegoszlásban: elemi iskolai diák mindössze 18 volt közöttük. Az 1927/28-as tanév elejére már csak 46-an voltak (köztük 16 elemista), 1931-ben pedig összesen 17-en iratkoztak be.³¹ A VKM évről évre meghosszabbította a magyar iskolának biztosított szubvenciót, jóllehet a döntéshozók is tisztában voltak azzal, hogy az intézmény napjai meg vannak számlálva.³² A megszüntetés már a húszas évek közepén felmerült. A városban inspekción végző trieszti konzul úgy találta, hogy az intézet leginkább „egy falusi iskolára” emlékeztet: működését az olasz hatóságok ugyan megtűrik, de sem elhelyezése, sem felszerelése nem használ a magyar presztízsnak, de nemzeti szempontból fontos munkát végez, mert javarészt a szegényebb magyar tisztviselők és kishivatalnokok

gyermekei látogatják. A Herczegh Teréz fiumei apácafőnöknő által a kormányzói kabinetirodához intézett kérelem, amelyben egy új épület megvásárlását kérte, nem talált kedvező visszhangra. Az inspekciózó konzul úgy találta, hogy mivel a kereskedelmi forgalom fellendülése nem várható, az iskola diák hiányában hamarosan el fog sorvadni, új épületre pedig csak akkor lehetne kilátás, ha az olasz állam ilyet felajánlana (Abele Egon ezt kizártnak tartotta), vagy ha a magyar kormány mélyen a zsebében nyúlna, de ennek csak akkor lenne értelme, ha a „nemzeti prestige kérdése” kerülne előtérbe.³³ Az iskola ekkor még maradhatott, ám 1932-ben, az intézet lelkének, Sándorffy kanonoknak a halála után a fiumei magyar oktatás is megszűnt. 1932-ben még megtartották a március 15-i ünnepséget, de az 1931/32-es volt az utolsó tanév.³⁴ Az intézmény könyvtárát a Fiumei Magyar Segélyegylet, illetve a milánói egyetemi könyvtár kapta meg.³⁵ Így ért véget a magyar nyelvű oktatás Fiumében.

2.3. Egyesületek

A helyi magyarság nagy múltra visszatekintő szerveződése a Fiumei Magyar Kaszinó volt. Ennek tagjai az összeomlás és főleg a kommün alatt – legalábbis a későbbi, budapesti hivatalos megítélés szerint – „túlzottan szabadelvű tendenciák mutatkoztak a kaszinó vezetőségénél”, ami kevésbé diplomatikus megfogalmazásban azt jelentette, hogy „radikális-szabadkőműves tendenciák” ütötték fel a fejüket. Emiatt a városbeli magyar konzulok az egyesülettel minimálisra szorították az érintkezést.³⁶ Idővel (a harmincas évek közepére) megkopott a hivatalos ellenkezés, és a korábbi „felforgató fészekről” immár úgy látták, hogy „ártatlan nyárspolgári összejöveteleket”, kártyapartikat szervez, és bár tagjainak „politikai színezete el is tér a miénktől”, a teljesen elolaszosodó városban szerepük és tevékenységük nem lekicsinylést, hanem támogatást érdemel. Különösen visszás lenne a hivatalos bojkott további fenntartása annak ismeretében, hogy a kaszinó tagjainak nagyobbik része egyúttal tagja a később (és kormányzati hátszéllel) alakult Fiumei Magyar Segélyegyletnek is. Visszás helyzetet eredményezne, ha ugyanazokkal a személyekkel a konzuli kirendeltség vezetője és felettese ridegen viselkedne a kaszinó és barátságosan az FMSE cégére alatt – érvelt a kapcsolatfelvétel mellett a trieszti konzul.³⁷ Miután az engedélyt megkapta, a Fiumei Magyar Kaszinó rendezvényein meg-megjelent a magyar konzulátus képviselője és tisztséget is vállalt a szervezetben.

A kaszinó nagy előnye volt, hogy helyiséggel, olvasószobával, könyvtárral, sőt személyzettel rendelkezett. A város rohamosan szűkülő magyar lakossága azonban értelmetlenné tette két magyar egyesület fenntartását (ráadásul a kaszinónak épp emiatt anyagi gondjai is voltak a finanszírozással), ezért 1939. április 13-i ülésén kimondta feloszlását, vagyonát, berendezési tárgyait átadta a segélyegyletnek, amely átvette a kaszinó pincérét, Jurkovich Leót is.³⁸

A kaszinó konkurrensként létrejött Fiumei Magyar Segélyegylet születése jól láthatóan kötődik a Dísz téri külügyminisztérium politikai akaratához: az alapításhoz szükséges dokumentációt is innen küldték.³⁹ Az egyesület végül is csaknem két évvel később, 1928 novemberében jött létre. A november 11-ére dátumozott alakuló ülésen elfogadták az alapszabályokat, amelyek szerint az egyesületben a politikai tevékenység tilos, s elsődleges feladatuk a Provincia del Carnaro területén élő vagy átutazó magyarok segítése és segélyezése. A konzuli kirendeltség mindenkori vezetőjét a választmány tagjai közé delegálták.⁴⁰ A szorgosan működő segélyegylet tovább létezett mint a kaszinó, még 1945 után is aktív volt. Éves közgyűlésein szorgosan számot adott a tagdíjakról és a segélyezésre fordított összegről. A harmincas évek végéig jobbára 3000 és 4600 líra között volt az az összeg, amelyet az egyesület segélyezésre költött el: a negyvenes években (véltetően a háborús infláció hatására) felszökött 10 ezer lírára. Átlagosan 50-100 főt támogattak évente kisebb összegekkel: ebben szerepeltek bajba jutott magyar turisták csakúgy, mint helyben élő szűkölködők, akiknek az egyesület karácsonyi csomagot juttatott. A tagság, amely a helyi magyarok legaktívabb részét tömörítette, 79 (1932, a tagrevízió után) és 111 (1935) fő között mozgott. Az elnök 1937-ig Baltási Andor, majd dr. Vajda József volt kormányzói titkár lett. Az egyesület könyvtárat működtetett, társasvacsorákat szervezett. A tagok társadalmi háttéréről fogalmat adhat az az 1939-es lista, amely a 79 akkori tag származását mutatja be: egy gondos kéz i betűvel jelölte az „idegen” (olasz állampolgár és/vagy zsidó) eredetű tagokat, az m-mel pedig a magyarokat (magyar állampolgárokat) Ennek alapján megállapítható, hogy körülbelül a tagság fele tartozott az előbbi kategóriába. A tagok között alapvetően a módosabb kereskedők, tisztviselők, magánzók voltak megtalálhatók, esetenként néhány tehetősebb voloscai, abbáziai magyar villatulajdonos. Jónéhány esetben az egyesület tisztikarában találunk zsidó származásúakat, még egészen későn, a negyvenes években is.⁴¹ 1943 és 1945 között a segélyegylet gyűjtötte össze a magyar bombakárosultak panaszait,

igyekezett segílyt osztani körükben, és előlegeket adott az illetményük folyósítására hiába váró magyar állami nyugdíjasoknak. Ebben minden bizonnyal jól jött, hogy az egyesület elnöke ebben az időben már Szijártó Jenő volt, a Magyar Általános Hitelbank helyi fiókjának vezetője.⁴² Az egyesület a konzulátussal összhangban és rendszerint annak megalégedésére működött: „Legteljesebben megfelelt nemes hivatásának” – írta Reviczky trieszti konzul 1934-ben⁴³, s pártolólág álltak az egyesülethez kollégái is.

A szándékok a húszas évek végén azonban nagyratörőek voltak, túlmutattak az egyszerű jótékonykodáson. Ágoston Gábor helyi fakereskedő kezdeményezésére az a kör, amely később a segélyegyesület magját is képezte, 1927-ben memorandumot intézett a miniszterelnökhöz és egy, az összes magyar intézménynek (iskola, konzulátus, az „újjászervezett kaszinó”, olasz–magyar kamara, könyvtár, színházterem, vendégszobák stb.) helyet adó Magyar Ház felállítására tett javaslatot. A via Mussolinin üresen álló Deák Szállót (akkor éppen Hotel Italia) látták alkalmasnak e célra, és a megvásárlására tett javaslatot, mintegy 800 ezer líráért. A memorandum készítőinek számítása szerint az épület működtetése, alkalmanként bérbeadása évente 44 ezer lírányi nyereséget hozott volna, azaz kevesebb mint húsz év alatt visszahozta volna az árát.⁴⁴ A memorandum nemcsak Bethlen Istvánhoz jutott el, hanem Garády Viktor elküldte például Herczeg Ferencnek, aki a neki korábban szóban előadott tervet támogatásáról biztosította.⁴⁵ A Magyar Ház kezdeményezői háromfős deputációt is menesztettek Budapestre, benne Sándorffy kanonokkal, Keszthelyi Gyula orvossal és Ágostonnal, a kezdeményezés atyjával. 1927. március 4-én a miniszterelnök csaknem háromnegyed órán át fogadta a három küldöttet és meghallgatta kérdéseiket. A nyilvánvalóan elfogult sajtótájékoztató szerint Bethlen biztosította a fiúmeieket támogatásáról, a memorandum margójára firkantott megjegyzések egyértelművé teszik: addig nem lehetett szó hasonló volumenű állami kötelezettségvállalásról, amíg függőben lévő vitás ügyek (a fiúmei magyar iskola egyenjogúsítása stb.) nem rendeződnek.⁴⁶ Nyilvánvaló volt, hogy az aláírás előtt álló magyar–olasz barátsági szerződés napirendjére Bethlen nem fog újabb (ráadásul: olasz szempontból kényes) magyar kéréseket felvenni, amikor több hónapon át tartó tárgyalássorozat eredményeként Magyarországnak végre sikerült kitörnie a külpolitikai elszigeteltségből.

A miniszterelnök hozzáállását azonban a Magyar Ház ötletének kidolgozói vélhetően biztatásnak vették: 1927. május 10-én megal-

pítették a Magyar Ház Bizottságot, és díszelnökének a két háború közötti egyesületi élet egyik mindenhol felbukkanó tótumfaktumát, Lukács György volt minisztert tették meg. Elnöknek Ágoston Gábor választotta meg a 29 megjelent személy.⁴⁷ S bár megfogalmaztak terveket a ház felépítésével kapcsolatban, valójában a miniszterelnökség 1927 végén ad acta tette az egész ügyet. Erről mit sem tudva Ágoston ugyanebben az évben azt szorgalmazta egy, a külügyminisztériumnak írt levelében, hogy a magyar kivándorlást Fiuméből intézzék, s ezáltal járuljanak hozzá a város kereskedelmi fellendüléséhez.⁴⁸ A világgazdasági válság és a segélyegyletre háruló segélyezési feladatok aztán nemsokára végett vetettek a magyar házzal kapcsolatos terveknek.

Pedig egy, valamiféle színházteremmel is bíró közösségi épületnek lett volna feladata a városban: a húszas években több magyar színésztrupp is turnézott a tenger melléken. Nyáridőben nemcsak a helyiek, hanem a szép számú nyaraló érdeklődésére is számíthatott például Faludi Kálmán társulata (1926-ban) vagy Fodor Oszkár pécsi színészei (köztük Fedák Sárival) 1928-ban.⁴⁹

A magyar kultúra még egy területen jutott jelentős szerephez a kikötőben: a háborús filmiség idején, a negyvenes évek első felében rohamosan emelkedett a városban játszott magyar filmek száma. Míg 1938-ban egyetlen magyar mozgóképet sem mutattak be, addig az elkövetkező évtől számuk emelkedni kezdett. 1940 első félévében még csak három magyar filmet mutattak be, 1943. II. felében már 16-ot, 1944 első felében meg egyenesen 21-et.⁵⁰ Ez vélhetően nem a magyar mozi iránti rohamos érdeklődésnek tudható be, hanem a kínálat szűkösségének és a magyar filmek elérhetőségének. A Jávor Pál főszereplésével bemutatott *Dankó Pista* (1940) például minden évben előkerült.

3. A VÁROS EMLÉKE

Bár a kikötő a világháborús összeomlás előtt körülbelül annyi magyar lakossal rendelkezett, mint a szintén törvényhatósági jogosítványokkal rendelkező Selmecebánya (igaz, lakossága lényegesen nagyobb volt), Magyarországon – tudásunk szerint – nem alakult ki fiumei menekülteket tömörítő egyesület. Ennek okait csak találgathatjuk, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha a nagyszámú, a városban gyökerekkel nem rendelkező tisztviselőt említjük, akiknek a kikötőváros csak egy állomáshely volt a sok közül. A megmaradt Magyarországtól való földrajzi távolság, a revízió bekövetkeztének

minden más elszakított területnél csekélyebb esélye és a kormányzat külpolitikai megfontolásai is közrejátszhattak ebben.

A többi menekült egyesülettől gyökeresen eltérő kezdeményezés volt az 1938-ban Budapesten alakult Fiume és Abbázia Barátainak Szövetsége. Vékonyka iratanyaga nem tesz lehetővé komolyabb analízist, s a hamarosan bekövetkező háborús idők miatt nem is valószínű, hogy komolyabb működést fejtett ki.⁵¹ A belvárosi Nádor u. 16. alatti székhellyel megalakult egyesület elsősorban a közlekedés, a turizmus és a kereskedelem fejlesztésében látta a maga hivatását. Elsőrendű célként említették, hogy elérjék azt: a MÁV közlekedtessen közvetlen kocsit a Budapest–Fiume vonalon. Célkitűzéseiket közölték Temistocle Testa fiumei prefektussal, támogatását kérve. És felszólították azokat az idegenforgalmi szakembereket, akik egyetértenek céljaikkal, hogy csatlakozzanak kezdeményezésükhöz. Az egyesület irathagyatékában meg is található néhány olyan üdvözlő képeslap, amely abbáziai és lovranai panziótulajdonosoktól származik, akik egyébként a helyi magyar egyesületekben nem aktivizálták magukat. A rövid életű egyesület talán arra példa, hogy – a távolság, a reménytelen revízió, a város magyar múltjának viszonylagos gyökértelensége miatt – az emlékezés már nem a fájdalom, az elűzöttség és a hiány megfogalmazásában leli meg kifejezési módjait, hanem átalakulhat praktikus, jelenkori vagy jövőbeli kereskedelmi újrashanosítást felkaroló mozgalommá. A turizmus mint a valamikori magyar kikötő „visszavételének” módja egyszerre volt kézenfekvő és a kor magyar revíziós diskurzusából kilógó tett.

A Magyar Adria Egyesület 1909-es megalakulása ugyan nyilván nem választható el a századelő magyar imperialista mozgalmaiktól, de működésében jobbra a tudományos és az ismeretterjesztő szerep dominált, kevésbé a politikai – bár a társaság írástudói soha nem tartóztatták meg magukat, ha a magyarság Adria mellékeire támasztott történeti jogaiért kellett sorompóba lépni. Az egyesület és közlönye, *A Tenger* 1920 után is folytatta működését. Áttekintve a két világháború között megjelent évfolyamokat a városra és a tenger mellékre való emlékezésben elég világosan elválik két irány (harmadikként említhető lenne a nyíltan revíziós hangütés, ez azonban az összeomlást követő egy-két évben bukkan csak fel⁵², utána elenyészik – talán a szívélyes olasz–magyar kapcsolatok miatt is): 1. az elégikus-nosztalgikus írások, amelyek a hajdanvolt nagyságra/kellemes nyarakra/magyar múltra emlékeznek.⁵³ 2. A másik kategóriába tartozó dolgozatok szerzői nem elégednek meg

a puszta emlékezéssel: ráirányítják a figyelmet a város sanyarú jelenére, kereskedelmének sorvadására, a lehetetlenül meghúzott határvonalakra. A város megidézése nem tokosodott be, jó néhány esetben találunk húszas-harmincas években kelt útibeszámolókat, helyzetjelentéseket.⁵⁴ Ezekben – a szörnyülködésen túl – néhány előremutató elem is felbukkan, mint például a magyar iskolahajóalap létrehozása 1927-ben, vagy turisztikai tanácsadó működtetése. A húszas évek végétől (miközben egy hipotetikus revízió lehetősége is egyre inkább távolodik Fiume esetében) egyre többször bukkannak fel statisztikák a kikötő forgalmáról, nem mulasztva el megemlíteni a visszaesést az utolsó békeév adataihoz képest. 1938 után pedig egyenesen eltűnnek a kikötővel kapcsolatos tudósítások és cikkek: az egyetlen nyúlfarknyi hír a Nemzeti Szabadkikötő és Tengerhajózási Vállalat fiumei fióktelepének 1942. januári felavatását ünnepelte.⁵⁵ Sem a helyi magyarok, sem a kikötő hírei vagy biológiai, történelmi érdekességek nem kapnak helyet a hasábokon. A háborús cenzúra és a tengelyhatalmakkal való szolidaritás természetesen magyarázat lehet minderre, és nyilván szerepet játszott ebben a lap egyes fontos szerzőinek (Hesz Ferenc, Garády Viktor, Gonda Béla és mások) halála, de a túl távolra került téma is az ihlet elapadásának forrása lehet. Fiuméről nem lehetett úgy írni, hogy az olasz szövetséges korábbi területszerzését meg ne említsék, a város fellendüléséről csak bajosan lehetett beszámolni, a nosztalgiát táplálók kihullása után elveszett az a hang, amelyen szólni lehetett volna a kikötőről.

4. A VÉG: HÁBORÚ ÉS HOLOKAUSZT

A második világháború 1941 áprilisában érte el Fiumét. A város lakosságának jelentős részét kitelepítették: a magyar kolóniát főleg abbáziai szállodákban és panziókban helyezték el, míg a zsidónak számító lakosokat egy Verona melletti gyűjtőtáborba vitték, ahonnan azonban az ellenségeskedések lezárultával hazaengedték őket.⁵⁶ A város zsidó lakossága erre az időre jelentősen megcsappant: 1938 augusztusa (az első összeírás, majd a zsidók hontalanná nyilvánítása) és 1940 júniusa (Olaszország hadba lépése Franciaországgal szemben) között több száz zsidó lakos hagyta el a várost és kivándorolt.⁵⁷ A még mindig 100 feletti létszámmal rendelkező magyar zsidó kolónia különbözőképpen reagált a történésekre: az emigrálás és a meghúzóadás mellett egyre többen kívántak visszatérni Magyarországra, amit a megszaporodott útlevelkérelmek és honosítási eljárások is tanúsítanak. A visszaho-

nosítást kérő űrlapok megfelelő rovatába Csíkszentmihályi konzul minden egyes általam ismert esetben a „politikai és nemzethűségi szempontból kifogás alá nem esik” formulát illesztette, sőt számos esetben igyekezett megfogalmazásaival kedvező színben feltüntetni a kérelmezőt.⁵⁸ A kérelmek elbírálása tükrözte azt az ambivalenciát, ami megfigyelhető volt más európai országban élő, de magyar honos zsidók kezelésében is.⁵⁹ A belügyminisztérium és a KEOKH tisztviselői (élükön Beszterczey-Jacobi Roland osztálytanácsossal, a korábbi neves asztaliteniszesezővel) néhány kivételtől eltekintve szisztematikusan visszadobták az izraelita felekezethez tartozók kérelmeit. Csíkszentmihályi néha külön utakon próbálkozott: kiemelte, hogy a kérelmezőnek olyan betegsége van, amelyet Magyarországon kell kezelteni⁶⁰, sőt arra is találni példát, hogy a belügyminisztérium egyértelmű elutasító határozatát figyelmen kívül hagyva hazatérési igazolványt adott, mert az illetők beutazásának visszautasítása a nagyszámú helyi zsidó közösséget „felizgatta volna”.⁶¹ A konzul ezen túl még 1943 őszén is szabad utazásra szóló igazolványt adott Zelikovits rabbinak⁶², minden lehető úton-módon igyekezett segíteni a fiumei zsidók hazajutását Magyarországra. Ez a fajta sündörgés és a jogelvekhez való következetes ragaszkodás ingerültséget váltott ki a helyi SS-ben is. Amikor a magyar diplomaták intervenáltak a trieszti parancsnokságon, a németek ingerülten vetették oda nekik, hogy „nem értik, miért foglalkoznak annyit velük” [ti. a zsidókkal].⁶³

A fiumei magyar zsidóság sorsa 1943 őszétől fordult drámaian rosszra. Az addigi hatósági vegzálások az olasz kiugrás, a német megszállás, majd a salói köztársaság kikiáltása után drámaian romlott a helyzetük. Az Adriai-tenger északi partvidéke Adriatisches Küstenland néven gyakorlatilag német közigazgatás alá került, és az olasz közigazgatás mellé rendelt „német tanácsadó” teljhatalommal rendelkezett. A német rendőr- és SS-hatóságok 1943 szeptemberétől hozzáfogtak a területen élő zsidó lakosság kifosztásához és likvidálásához. Ezt a munkát a Lublinból odavezényelt (egyébként trieszti születésű), és a lengyelországi holokauszt egyik végrehajtójaként ismertté vált Odilo Globocnikra bízták. 1943. december 11-én egy, a németekkel kötött egyezmény értelmében a magyar kormányt is felszólították arra, hogy honosait távolítsa el az Adriatisches Küstenland területéről, ugyanebben az időben pedig a salói állam is elrendelte a zsidók letartóztatását és vagyonuk elkobzását.⁶⁴ A magyar hatóságok saját állampolgáraik kiürítése mellett azt is utasításba adták az illetékes milánói, trieszti képviselőknek, hogy a magyar állampolgárnak

nem számító, de annak „vélelmezhető” egyének (itt a körrendelet félreérthetetlenül célzott arra, hogy elsősorban vagyonos emberekről és családtagjaikról lehet szó) neveiből 50-50 fős listát állítsanak össze és azt haladéktalanul terjesszék fel Budapestnek. A „vélelem” értelmezése fölött némi vita alakult ki Csíkszentmihályi Alfréd és felettese, Reviczky István trieszti konzul között: a fiumei kirendeltségvezető megkérdezte, hogy az állampolgárságát korábban visszakapni igyekvő, de elutasított valamikori magyar állampolgárok állampolgársága „valószínűsíthető-e”? A tagadó válasz után Csíkszentmihályi azzal érvelt, hogy így hátrányba kerülnek azok, akik jogcímük fenntartására bejelentést tettek annak idején, azokkal szemben, akik ezt a bejelentést elmulasztották, azaz kevésbé törvénykövető módon jártak el. Reviczky kegyetlenül vágta el a vitát, már 1944 márciusában: csak annak a magyar állampolgársága valószínűsíthető, aki a fenntartásra irányuló bejelentési kötelezettségnek eleget tett. Aki ezt elmulasztotta, magyarnak nem valószínűsíthető, csakis egész kivételes esetekben, „amelyeknek eldöntését magamnak tartom fenn”.⁶⁵

Konvoj szervezésére végül nem került sor: úgy tűnik, hogy egyénileg ki-ki megpróbált visszajutni Magyarországra, bár ennek a márciusi német megszállás után nem sok értelme volt. 1944. január 30-án megkezdődött a fiumei zsidók deportálása, s ugyanezen a napon a németek felgyújtották a via Pomerión lévő zsinagógát is. Fiuméből 243 főt deportáltak és a Trieszt melletti Risiera di San Sabba gyűjtőtáborán keresztül Németországba vitték őket, ahonnan csak 19-en tértek vissza.⁶⁶ Elég bajos megállapítani, hogy az elhurcoltak között mennyi volt valamikori magyar állampolgár vagy magyar identitású személy. A helyi magyar zsidó közösség veszteségeiről fogalmat adhat az a lista, amely a konzulátus iratai között maradt fenn. Ezen 41 név szerepel, jobbára azok, akiknek a fent ismertetett intézkedés értelmében „állampolgárságuk valószínűsíthető”: a 17 nő és 24 férfi közül a lista összeállításának időpontjában 8 fő már le volt tartóztatva, 10-en pedig ismeretlen helyen tartózkodtak.⁶⁷ Azonban arra, hogy a városban ezután is maradtak – legalisan – zsidónak vagy félzsidónak számító személyek, több körülmény is utal: a magyar közösség bombakárosultakat segítő listáin is felbukkannak zsidó polgárok nevei, továbbá 1944. július 7-én a konzul interveniál ifj. Szabó Imre ügyében, akit az SS letartóztatott „kommunista üzelmek” miatt, mert az egyébként „tanúsítványos, zsidó eredetű” apa, id. Szabó Imre „magatartása és pozíciója következtében az itteni magyar kolónia egyik kimagasló tagja”.⁶⁸

Az olasz kiválás a háborúból a városban élőkre is azonnali következményekkel járt. A helyi olaszok közül is számosan megtagadták az együttműködést a németekkel és felmentek a hegyekbe vagy az Isztriai-félsziget belsejébe a partizánokhoz. 1943 őszétől tehát megszűnt a közbiztonság a város közvetlen környékén, így például egy időre Abbáziában is. A német csapatokat rendszeresen akna- és gépfegyvertűz fogadta: a Magyarországgal való vasúti kapcsolat (valamint a banki, postai és telefonösszeköttetés) jó időre megszűnt.⁶⁹ Időnként ugyan az utóbbi helyreállt, de a fiumei képviselőt sokszor hetekig-hónapokig el volt vágva hazai hírektől és utasításoktól. A megszállás másik következménye volt, hogy a szövetséges légierő 1943. szeptemberétől bombázni kezdte a várost. Az első nagyobb támadás azonban csak 1944. január 8-án volt. (Bár a konzul önértékelésben figyelmeztette Budapestet, hogy egyáltalán nem szerencsés, ha a magyar lapok ezzel kapcsolatban „terrorbombázásról” írnak.) 1944 júliusáig hat nagyobb légitámadást élt meg a város, majd 1944 őszén folyamatosan kapott támadásokat, a legsúlyosabbat 1945. február 15. és 22. között. Majd utána a háború végéig minden nap 3-5 órányi támadást. A helyi magyarok közül – hivatalos adatok szerint – 55-en szenvedtek bombakárt.⁷⁰ A városba 1945. május 3-án vonultak be a Tito-féle partizánhadsereg katonái, és működésüket rögtön az olasz autonomista politikusok elleni hajtóvadászattal kezdték. A magyar közösséget – legalábbis egy Budapestre eljuttatott beszámoló szerint – szívélyesen kezelték. Az új életet kezdő Fiumei Magyar Segélyegylet összeírása szerint a városban 215 magyar élt (felnőttek), akikkel együtt még 12 gyereket számoltak meg.⁷¹

Ez a 227 fő volt a maradéka annak a hajdani csaknem hatezeröttszáznak, akik három évtizeddel korábban a város virágzó és büszke korszakában a helybeli magyar közösséget alkották. Sorsukról szólva könnyű lenne engedni a város elvesztése felett érzett fájdalomnak és elégikus hangnemben siratni a hajdanvolt kikötőt, a magyar korona ékszerét, valahogy úgy, ahogy a két háború között *A Tenger* cikkírói tették. Ők is hiába.

Mindenesetre ciprusok és gömbakácok továbbra is vannak a tengerparton, a nap is felkel hajnalban, Verlaine vagy Vörösmarty kéznél van, és a badacsonyi borok újra azok, amik voltak.

JEGYZETEK

- ¹ Az 1945 előtti – nincs mit tenni, ez a gyengécske hasonlat illik ide – tengeryni Fiume-irodalmat nem tekintem át. A közelmúlt terméséből a legfontosabbak: Horváth József: *A „Nautica” – A fiumei Tengerészeti Akadémia története*. H. n., 1999, Róna. Fried Ilona: *Emlékek városa Fiume*. Budapest, 2001, Ponte. Kiss Gy. Csaba szerk.: *Fiume és a magyar kultúra*. Budapest, 2004, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs. Egy részprobléma (sajnos ritka) alapos és gondos feltárására példa Makkai Béla tanulmánya a fiumei protestáns gyülekezetéről. A tanulmány több helyen megjelent, a továbbiakban a legteljesebb jegyzetelt változatra hivatkozom: *A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház (1911–1942)*. In uő: *Idegenben. Tanulmányok a magyar–magyar kapcsolatok korai történetéből*. Budapest, 2004, Károli Gáspár Református Egyetem. 47–82.
- ² Mások mellett a legutóbbi: Kiss Gy. Csaba: *Magyar írók az Adrián*. Budapest, 2007, Új Palatinus. In uő szerk.: *Adriai képek. Magyar útirajzok*. Budapest, 2008, Új Palatinus. S részben ide sorolható a horvát Nedeljko Fabio *Város az Adrián* (Pécs, 1995, Jelenkor) című könyvének és a művel kezdődő nagysikerű trilógia két másik kötetének kiadása is, valamint a győri *Műhely* című folyóirat tengernek szentelt, 2002. 4. különszáma is.
- ³ Szélinger Balázs honlapja (www.selinger.freeweb.hu) számos érdekességet és a szerző által készített történeti összefoglalást tartalmaz. Kalocsai Henrik és Hartai Gábor honlapja, a <http://fiume.uw.hu> frissebb kezdeményezés, de mindkét honlap a virtuális emlékkörzésnek abba a nagyon is támogatandó ágába tartozik, amely a magyar nyelvű weben igencsak hiányzik. Komoly forrásértékkel bír a Somogy Megyei Levéltár kezdeményezése, amely a volt Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratainak publikálását tűzte ki célul: <http://www.smarchive.hu/galeria/Mkth/menu/index.htm>.
- ⁴ Horváth József: *A magyar Fiume végnapjai. 1914–1924. Hadtörténelmi Közlemények*, 2003. 1. sz. 166–184.
- ⁵ A Fiumével kapcsolatos statisztikai adatokat a következő helyekről vettem: *Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat*. 42. köt. Budapest, 1912, Athenaeum. 458–459., 629., 871. III. uo. 52. köt. (Budapest, 1914, Athenaeum), 605–606, 1054, 1202–1203, 1300–1302.
- ⁶ Ezekről az intézetekről részletesen I. Pelles Tamás: *A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás*. Pécs, 2006, PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, 39–57.
- ⁷ Fiume 1918 őszi eseményeiről: Hesz Ferenc: *Fiume az összeomlás után. A Tenger*, 1937. IV–VI. 45–60. Részben erre támaszkodik Horváth: *A magyar Fiume...* i. m. is.
- ⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban MTAKK), Ms 4952/55, névtelen emlékirat a fiumei összeomlás eseményeiről. Valamint Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) K 116, Külügyminisztériumi Levéltár, a Fiumei Konzulátus iratai, 8. cs. 5. t., névtelen összefoglaló a fiumei magyarok helyzetéről, d. n. [a húszas évek eleje].
- ⁹ *Az Est*, 1918. december 14. 5. Igaz ugyan, hogy a Svájcba tartó, Kéri Pál és Bölöni György vezette magyar propagandacsoport november 11-én átutazott a városon. Hesz: i. m. 50.
- ¹⁰ MTAKK, Ms 4592/46, Mayer Guido levele az igazságügy-minisztériumnak, Fiume, 1918. november 25.
- ¹¹ *Az Est*, 1918. december 6. 3. Fésüs György fiumei közjegyző nyilatkozata arról, hogy a magyarok helyzete normalizálódott.
- ¹² Ezt a budapesti sajtó is szorgalmazta: *A fiumei szocialisták független köztársaságot akarnak Fiuméből. Az Est*, 1918. 1. 2.
- ¹³ Fülep küldetéséről lásd Babus Antal: *Fülep Lajos az 1918–19-es forradalmakban. Új Forrás*, 2002. 3. sz. 30–51. Ez a tanulmány is elsősorban Fülep Lajos kéziratok hagyatékára támaszkodik, amelyet az Akadémiai

Könyvtár őriz, s magam is felhasználtam. November 29-i ülésén a kormány még úgy foglalt állást, hogy Fiuméba nem küld kormánybiztost, hanem Garády Viktor író, biológust bízta meg Budapest és a fiumei magyarok közti kapcsolattartással (MOL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 29. 15. n. p.)

¹⁴ Kinevezését december 14-én fogadta el a minisztertanács. MOL K 27, Mt. jkv. 1918. december 14. 38. n. p.

¹⁵ MTAKK, Ms 4592/69, Fülep Lajos levele, Fiume, 1919. január 12. Hatásköri tisztázatlanságok miatt Fülep konfliktusba keveredett Egan Lajossal, aki – szerinte – ellentmondásosan kezelte a rábízott rendelkezési alapot.

¹⁶ MOL, K 116, 5. cs., 98-1944. sz. Steiner Károly, nyugalmazott pénzügyi tanácsos, abbáziai lakos visszahonosítás iránti kérelme, Fiume, 1944. február 26.

¹⁷ Hesz: i. m. 57.

¹⁸ A fiumei kalandnak és d'Annunzio életének irodalma végtelen. A fentiekben Hesz: i. m. mellett Fried: i. m. 177-188. MOL, K 116, 8. cs. 5. t.-ban található névtelen összefoglalóra támaszkodtam. D'Annunzio fiumei időszakáról lásd Michael A. Ledeen: *The First Duce. D'Annunzio at Fiume*. London-Baltimore, 1977, Johns Hopkins University. Megjegyzendő, hogy a külföldi szakirodalomban a mai napig is megoszlanak a vélemények arról, hogy a régensállam korai fasiszta kísérletnek tekintendő vagy valami egészen másnak, amely a korszak sajátos viszonyaiból fakad. Tudva, hogy d'Annunzio elismerte – elsőként – a Szovjetuniót, elítélőleg szólt a berendezkedő Horthy-rendszerről, s számos baloldali aktivistát állított maga mellé (ilyen volt például Alceste de Ambris, a Quarnerói Charta megfogalmazója is) magunk inkább a második verzióra hajlunk.

¹⁹ MOL, K 116. 4. cs. ügyforgalmi kimutatások, 1925-1943, passim.

²⁰ A döntést egy meg nem nevezett magyar diplomata fiumei futárútja előzte meg, ennek azonban nem találtam nyomát. Vö. MOL K 27, Mt. jkv., 1921. április 28. 53. n. p.

²¹ MOL, XIX-J-38, a Fiumei Magyar Konzulátus iratai, 1. doboz, 3. b. t. Sebestyén Pál alkonzul Daruváry Géza külügyminiszternek. Fiume, 1923. január 24.

²² Uo. Nemes Albert római követ levele ismeretlenek, Róma, 1925. június 18. Uo. Walkó Lajos külügyminiszter Nemes Albertnek, Budapest, 1925. június 25. Uo. Abele Egon trieszti főkonzul levele a római magyar követségnek, Trieszt, 1925. október 27. A római magyar követség válasza uo., d. n. [1925. december 3.?] A konzulátus irodavezetőiről lásd Pritz Pál szerk.: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez. 1918-1945*. Budapest, 1994, Magyar Történelmi Társulat. 469. Az alárendelésről: MOL K 27, Mt. jkv. 1927. január 7. 3. n. p.

²³ MOL K 116, 14. kötet, Főkönyv 1942-1944, 517-529/1944 a konzulátus ideiglenes szüneteltetésére vonatkozó iratok tartalma. Csíkszentmihályi Mihálynak a szerzőhöz 2007. november 8-án intézett e-mailje. A konzul 1945 után hazatért Budapestre, a külügyminisztérium igazolta. 1946-ban ügyvivőként és követségi tanácsosként visszatért Olaszországba, Rómába. 1948-ban lemondott posztjáról és vendég-lőt nyitott Rómában a Trevi-kút közelében, Piccolo Budapest néven. 1956-ban elhagyta Olaszországot, Belgiumba ment és egy karthauzi kolostor könyvtárosaként hunyt el 1962-ben, hetvenhárom éves korában.

²⁴ *La Vedetta d'Italia*, 1945. március 14.

²⁵ E protestánsokról szóló összefoglalást döntően Makkai Béla idézett művére alapozom. Részinformációkkal szolgál Incze Gábor cikke is (Reformátusok az Adria partján. *Református Élet*, 1936. május 2. 165-166.) Sajnos nincs túl sok releváns szempont Zsigmond Gábor cikkében (Fiume és Adria reformátussága – gazdasági és kulturális kapcsolatai. *Confessio*, 2006. 1. sz. 109-116.), ahol a cím inkább csak ürügy egyes protestáns tengerészkapitányok életének ismertetésére.

²⁶ MOL, K 116, 1. cs. 1943-1. t. 197-1943. sz. Nyiri József visszahonosítás iránti kérelme.

- ²⁷ Silva Bon: *La Comunità ebraica della Provincia italiana del Carnaro Fiume e Abbazia. (1924–1945)*. Trieste, 2004, Società di Studi Fiumani. 99–100. Legálább 150 főről beszél, megemlítve, hogy ennél számuk vélhetően magasabb, mert az 1938-as összeírás szerint számosan „nem megállapítható” származásúak voltak, vagy román, jugoszláv, csehszlovák állampolgárként lettek összeírva.
- ²⁸ MOL K 71, Külügyminisztérium, a külföldi magyarok gondozását ellátó osztály iratai, 33. cs. 1/6. t. 213. f. A kirendeltségvezető jelentése Kánya Kálmánnak, Fiume, 1933. aug. 21. E forráscsoport léte önmagában is beszédes: míg az egykori elszakított területeken élő magyarok ügyeivel a miniszterelnökség kisebbségi és nemzetiségi osztálya foglalkozott (ma a K 28-as fond), addig a fiumei ügyek rendszerint a K 60-as (1920-as évek) és a K 71-es (1930–1940-es évek) fondban találhatóak a többi, diaszpórában élő magyar ügyeivel együtt, ami a magyar kormányzatok eltérő szemléletét is tükrözi.
- ²⁹ Pelles: i. m. 56–57.
- ³⁰ MOL K 27, Mt. jkv. 1921. június 3. (köz.) 43. n. p.
- ³¹ MOL K 60, Külügyminisztérium, Elnöki Osztály, 1/s referatúra, 5. cs. 1/6. t., 451–452. f. A trieszti konzul (Abele Egon) Walkó Lajosnak, Trieszt, 1926. június 9. Valamint Pelles: i. m. 57.
- ³² MOL K 27, Mt. jkv., 1923. március 2. 32. n. p. Ekkor az iskola személyzete között (ideértve az iskolaorvost és a pedellust is) 20 főt sorolt fel: közülük a legismertebb név dr. Kallós Zsigmond etnográfusé, aki 1928 után hazatelepedett Magyarországra és számos, a magyar ősvallást kutató értekezést írt. Valamint uo. 1923. november 23. 14. n. p. 1927. július 22. 29. n. p.
- ³³ MOL K 60, Külügyminisztérium, Elnöki Osztály, 1/s referatúra, 5. cs. 1/6. t., 451–452. f. A trieszti konzul (Abele Egon) Walkó Lajosnak, Trieszt, 1926. június 9.
- ³⁴ MOL K 71, 23. cs. 1/6. t. 20927. sz. Lindegger irodafőtiszt, ideiglenes kirendeltségvezető Walkó Lajosnak, Fiume, 1932. március 16. Bár a K 71-es fond iktatókönyvei tartalmazzák az iskolával kapcsolatos

dokumentációt, annak az iratcsoportban nem sikerült nyomára bukkanom. Köszönöm Nagy Ferenc főlevéltáros szíves segítségét.

- ³⁵ Pelles: i. m. 57.
- ³⁶ MOL K 60, 12. cs. 1/5. t. 160003-1927. alapsz. 20-21. f. Takács konzuli irodaigazgató Walkó Lajosnak, Fiume, 1926. október 27. MOL K 28, Miniszterelnökség, Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály, 165. cs., 283. t., Miske-Gerstenberger Jenő trieszti konzul bizalmas jelentése Kánya Kálmánnak. Trieszt, 1935. június 5.
- ³⁷ MOL K 28, Miniszterelnökség, Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály, 165. cs., 283. t., Miske-Gerstenberger Jenő trieszti konzul bizalmas jelentése Kánya Kálmánnak, Trieszt, 1935. június 5. (Az iratot nyomtatásban közli: Romsics Ignác szerk.: *Magyarok kisebbségben és szórványban*. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány. 626–627.) Az állásfoglalásban minden bizonnyal szerepe volt Miske-Gerstenberger báró és Csíkszentmihályi konzuli irodaigazgató érezhetően szabadelvűbb hozzáállásának is.
- ³⁸ MOL K 116, 2. cs. 437-1939, a Fiumei Magyar Segélyegylet 1939. április 10-i ülésének jegyzőkönyve valamint uo. név nélküli jelentés a kaszinó megszünetését kimondó közgyűlésről.
- ³⁹ MOL K 60, 12. cs. 1/5. t. Takács Gyula a külügyminisztériumnak, Fiume, 1926. december 27.
- ⁴⁰ A Fiumei Magyar Segélyegylet alapszabályai. Fiume, 1929.
- ⁴¹ Az egyesület működéséről lásd MOL K 116, 2. cs. passim. MOL K 28, 165. cs., 283. t., a trieszti konzulátus a külügyminiszternek, Trieszt, 1934. április 23.
- ⁴² MOL K 116, 8. cs. 4. t. 1-4. f. Pro memoria – Fiume magyar intézményeinek és állampolgárainak jelenlegi helyzete, h. n., d. n. (valószínűleg 1945 nyara).
- ⁴³ MOL K 28, 165. cs., 283. t., a trieszti konzulátus a külügyminiszternek. Trieszt, 1934. április 23.
- ⁴⁴ MOL K 28, 196. cs. 359. t. A Magyar Ház memorandum. Fiume, 1927. február 25. A mozgolódás már korábban megindult a ház körül, 1926 októberében Takács irodaigazgató beszámolt a tervről, kiemelve a

„konzervatívabb elemek” túlsúlyát a kezdeményezők között. S bár maga kételyeket fogalmazott meg a konzuli irodák átköltöztetésével kapcsolatban (ami a területenkívüliséggel kapcsolatban bizonyos gondokat vetne föl), a kezdeményezést támogatásra érdemesnek tartotta. MOL K 60, 12. cs. I/5. t. 20-21. f. Takács irodai igazgató Walkó Lajosnak. Fiume, 1926. október 27.

⁴⁵ MOL K 28, 196. cs. 359. t., Garády Viktor ismeretlennek. Fiume, 1927. március 3.

⁴⁶ Uo. összefoglaló a miniszterelnök tárgyalásáról. Budapest, 1927. május 15. Sajtóbeszámoló ugyanerről: A Fiumei Magyar Ház. *A Tenger*, 1927. IV-V. 51-55.

⁴⁷ MOL K 28, 196. cs. 359. t. jegyzőkönyv a Magyar Ház Bizottság megalakulásáról. Fiume, 1927. május 10. Vö. *A Tenger*, 1927. X-XII. 180.

⁴⁸ MOL K 60, 20. cs. I/4. t. 20938-1/s-1928. sz. 40. f. belügyminisztériumi átirat a külügyminisztériumnak, Budapest, 1928. május 9. A külügyminisztériumnak erre természetesen nem volt módja (mint ahogy a ház támogatására sem), s ráadásul a kivándoroltatással foglalkozó hajóvállalatok nem indítottak járatokat Fiuméből.

⁴⁹ Schöpflin Aladár szerk.: *Magyar színházművészeti lexikon. II. kötet*. Budapest, é. n., Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet, 44.

⁵⁰ MOL K 116, 4. cs. 6-1944. sz. összefoglaló a Fiumében bemutatott magyar filmekről. 1944. július.

⁵¹ MOL P 1941, 1. cs. Fiume és Abbázia Barátainak Szövetsége.

⁵² Pl. Magyarország igénye a fiumei kikötőre és partvidékére. A Magyar Adria Egyesület memorandumja. *A Tenger*, 1919. 1. sz. 3-10. Bár ennek a kiáltványnak a konklúziója szintén rezignált és csak a jogfenntartást hangsúlyozza. Földrajzi igazolást szolgáltat Fodor Ferenc is (Fiume új helyzete. *A Tenger*, 1921. IV-VI. 33-38.): „Fiumének tehát a mediterrán vidék gazdasági életében semmi keresnivalója sincsen.”

⁵³ Az összeset nyilvánvalóan lehetetlenség felsorolni, de a jellemzőbbek közül: Badál Ede: Emlékezés Fiuméra. *A Tenger*, 1926. IV-VI. 114-119. Kenedy

Géza: Fiumei emlékeimből. *A Tenger*, 1931. I-II. 33-38. Erzsébet királyi hercegnő: Emlékezés a mi földi paradicsomunkra 1933. I-III. 13-15. Uő: Quarnerói emlék. 1934. VII-XII. 66-67. Csányi József dr.: A trieszti gyorson. 1935. V-VIII. 85-86. Hesz Jenő: Emlékezés Fiuméra. 1937. X-XII. sz. 140-144.

⁵⁴ Kerekes Géza: Az elszakított Fiume. *A Tenger*, 1922. I-III. 11-15. Leidenfrost Gyula: A mai Fiume. *A Tenger*, 1925. I-III. 1-8. Ágoston Gábor: Fiume 1927-ben. *A Tenger*, 1928. I-II. sz. 38-40.

⁵⁵ *A Tenger*, 1942. I-III. sz. 14.

⁵⁶ MOL, XIX-J-38, 1. doboz, 3. b. Reviczky István trieszti konzul jelentése, Trieszt, 1941. április 10. Uo. Csíkszentmihályi Alfréd a trieszti konzulátusnak. Abbázia, 1941. április 10. Március végén az olasz hatóságok begyűjtötték a zsidó származású személyek rádióit: feletteseitől utasítást kért, majd tiltakozott az elkobzások ellen a magyar konzul. Uo. 1. doboz, 2/a, Csíkszentmihályi konzuli irodaigazgató a római követnek, Fiume, 1941. március 20.

⁵⁷ Bon: i. m. 105.

⁵⁸ A kérelmeket lásd MOL K 116, 1., 3., 5. cs. passim.

⁵⁹ Karsai László: Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942-1943-ban. In Fischer Ferenc - Majoros István - Vonyó József szerk.: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000, University Press, 343-366.

⁶⁰ MOL K 116, 1. cs. 365-1942. sz. Havas Piroska visszahonosítás iránti kérelme, 1942. április.

⁶¹ Uo. 1943-1. t. 197-1943. sz. Nyíri József ügye, Csíkszentmihályi Alfréd levele. Fiume, 1943. február 19.

⁶² Uo. 3. cs. 1129-1943. sz. igazolás, Fiume, 1943. október.

⁶³ Uo. 4. cs. 12-1944. sz., ismeretlen levele Csíkszentmihályinak. Trieszt, 1943. december 27. (Herskovits Mór kereskedősegéd állampolgárságának ügye).

⁶⁴ Uo. 5. cs. 96-1944. sz. Szentmiklósy Andor a berlini m. kir. követségnek, Budapest, 1943. dec. 31. Karsai

László: *A holokauszt*. Budapest, 2001, Pannonica, 126.

⁶⁵ MOL K 116, 5. cs. 96-1944. sz. Reviczky konzul levele Csíkszentmihályi Alfrédnak. Trieszt, 1944. március 22.

⁶⁶ Bon: i. m. 115.

⁶⁷ MOL K 116, 5. cs. 96-1944. sz.

⁶⁸ Uo. 6. cs. 468-1944, Csíkszentmihályi levele Reviczky Istvánnak. Fiume, 1944. július 7.

⁶⁹ Uo. 3. cs. 1118-1943. Csíkszentmihályi szigorúan bizalmas jelentése az 1943. szeptember 29. és október 7. közötti időszak eseményeiről.

⁷⁰ MOL K 116, 8. cs. 4. t. 5. f. lista a fiumei magyar bombakárosultakról.

⁷¹ Uo. 6-14. f.

MAGYAR–JUGOSZLÁV KAPCSOLATOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT ■

Amikor a konferenciameghívást elfogadtam a legegyszerűbb választásnak az tűnt, ha kedvenc, több mint egy évtizede kutatott témámról, a magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok történetéről tartok egy összefoglaló előadást. Csakhogy annak nem sok értelmét láttam, hogy fél órában a hallgatóságra zúdítsam e két állam kapcsolattörténetének folyamát. Nem valószínű, hogy bárki is okosabb lenne tőle, s aligha járulnék hozzá a konferencia egyik céljához, a különböző tudományterületek és szakterületek képviselőinek szakmai inspirációjához. Arra kényszerültem tehát, hogy átgondoljam, pontokba rendezzem, „fogyaszthatóvá” alakítsam, és mintegy fél órában befogadhatóvá tegyem mindazt, amit a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéről az elmúlt tíz év során a szakirodalomból és saját kutatásaimból megtudtam. E töprengéseimnek szerkesztett változata ez a kis írás.

*

Két szomszédos állam kapcsolatát alapvetően a következők határozzák meg:

- elégedettségük az őket elválasztó határokkal,
- a másik állam súlya saját nemzeti érdekei megvalósításában (mennyire tudja azokat akadályozni vagy előmozdítani),
- kisebbségek száma, a velük való bánásmód és mindennek mekkora jelentőséget tulajdonítanak az anyaországban,
- gazdasági kapcsolataik élénksége, gazdasági egymásrautaltságuk,
- végül, de nem utolsósorban, mennyire illeszkednek bele a térség iránt érdeklődő nagyhatalmak elképzelésibe, vannak-e közös ellenségeik, esetleg közös barátaik, más szóval: helyük a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, az abból adódó esetleges összhang, illetve diszharmónia.

Természetesen a felsoroltak mellett esetenként egyéb tényezők is hatással lehetnek és vannak is az államközi kapcsolatok alakulására, mint pl. az adott államok belpolitikájában bekövetkező változások, elitváltások. Ennek vizsgálata azonban túl messzire vezetne, arról nem is szólva, hogy más forráscsoportok bevonását és más mód-

szertani megközelítést igényelne. Írásomban ezért a felsorolt öt téma boncolgatásával igyekszem felvázolni a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását a két világháború közötti korszakban.

A HATÁROK

A határokhoz való viszonyulás megadja a két állam közötti kapcsolatok alaphangját. Esetünkben ez az alaphang meglehetősen hamisan csengett, hiszen a tárgyalt korszakban a magyar–jugoszláv határ megítélése teljesen eltérő volt. Jugoszlávia szinte teljesen elégedett volt északi kiterjedésével, míg Magyarország, érthetően, igazságtalannak és rossznak tartotta déli határait (is), aminek megváltoztatásán kisebb-nagyobb intenzitással, de mindvégig eltökélten dolgozott a tárgyalt korszakban. A tisztánlátás kedvéért szükséges azonban megjegyezni, hogy Magyarország lényegében a Muravidék, a Muraköz és a Dunától keletre meghúzott határvonallal volt elégedetlen, s a Drávát, mint határt, vagyis a horvát és szlavón területek elcsatolását tulajdonképpen valamennyi magyar kormány elfogadta a Károlyi-kormánytól a Bárdossy-kormányig bezáróan.

Az első világháború utáni magyar–jugoszláv határ kialakításának története 1914 őszéig nyúlik vissza. A szerb kormány már 1914 szeptemberében megfogalmazta háborús céljait, területi követelései kidolgozására pedig egy tudóscsoportot hívott össze. A szakértők által kidolgozott tervezet illetékes helyen történő benyújtása azonban a háború elhúzódása miatt sokáig nem volt aktuális. Bonyolította a helyzetet, hogy a szerb kormány felkérésére kidolgozott tervezet mellett az új délszláv államhoz csatlakozó horvát és szlovén területek képviselői szintén megrajzolták a maguk térképét Jugoszlávia területi kiterjedéséről. Az egyes elképzelések tükrözték megrajzolójuk nemzeti hovatartozását. Magyarország irányában a szerb politikusoknak különösen határozott elképzelése volt a Bánát és a Bácska határaitól, a horvátok elsősorban a Muraközt, míg a szlovének a Muravidéket szerették volna az új délszláv állam határai között látni. Elképzeléseiket azonban nem egyeztették, ami azt eredményezte, hogy amikor a délszláv békeküldöttség Párizsba érkezett, hogy a nagyhatalmak elé tárja területi követeléseit, nem volt hivatalosan elfogadott koncepciójuk. A békekonferencia megnyitása után egy hónappal terjeszthették elő a jugoszláv béke delegáció vezetői kívánságaikat, amelyek jórészt megegyeztek a belgrádi katonai konvencióban 1918. november 13-án megvont demarkációs vonalak által határolt területekkel, vagyis

a Maros–Szabadka–Baja–Pécs, illetve tovább a Dráva által határolt területekkel (plusz a Muravidék). Ezeket a területeket Jugoszlávia csapataival megszállva tartotta, ténylegesen birtokolta s a békekonzferenciától csak a birtoklás, illetve a tulajdonlás szentesítését várta. Várakozásaiban nem kellett csalódnia: a békekonzferencia rövid hezitálás után, amely a peremterületek, illetve Észak-Bácska hovatartozásáról szólt, gyakorlatilag már 1919. február 28-án kialakította álláspontját, mely szerint „a határ alapvetően a szerbek által javasolt vonalat fogja követni”, vagyis tulajdonképpen a mai magyar–szerb és horvát határt. Ettől az elvi állásponttól csak a Muravidék, illetve a Baranyai háromszög esetében történt módosulás 1919 nyarán, mindkét esetben Jugoszlávia javára.

A MÁSIK ÁLLAM SÚLYA A SAJÁT
NEMZETI ÉRDEKEK MEGVALÓSÍTÁSÁBAN
*(Mennyire tudja azokat akadályozni
vagy előmozdítani?)*

Vizsgálódásom másik fontos pontja, hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak Magyarországon Jugoszláviának, illetve fordítva, Jugoszláviában Magyarországnak nemzeti érdekeik megvalósításában, amelyek az állam belső politikai súlypontelosztásának köszönhetően, döntően szerb érdekeket jelentettek.

A magyar célokat Jugoszlávia irányában Bánffy Miklós külügyminiszter 1922. január elsejei keltezésű, Nemes Albert római magyar követnek írt távirata foglalta össze a legjobban: e szerint a fő cél Jugoszlávia felbomlasztása két államra: Szerbiára, (ami alatt Ó-Szerbiát értette Macedóniával a Szandzsákkal, Montenegróval és Dalmáciával), illetve Horvátországra a szlovén területekkel együtt. Ennek eredményeként Magyarország délen egyetlen 13 milliós állam helyett két kisebb, Magyarországnál lélekszámban és gazdaságilag, katonailag gyengébb országgal lett volna szomszédos. Ehhez a magyar szempontból optimális elképzeléshez társult a későbbiekben, az a hol nagyobb, hol kisebb intenzitással megjelenő, de gyakorlatilag az egész korszakban jelen lévő elképzelés, amely a délszláv állammal mint a kisantant leggyengébb láncszemével számolt, s által remélte fellazítania az országot körbekerítő kisantant gyűrűt.

E törekvés legszebb példája az 1926-ban folytatott magyar politika, aminek legmarkánsabb megnyilvánulása Horthy kormányzónak a mohácsi csata évfordulóján tartott beszéde volt. Ebben a beszédben

Horthy a török elleni szerb–magyar összefogást állítva példaként, újabb baráti együttműködés lehetőségét vetette fel. Általában ezt szokás a magyar–jugoszláv közeledés csúcspontjának beállítani, ennek azonban éppen az ellenkezője az igaz. Ezt követően fokozatosan csökkent a közeledés hőfoka a két ország között. Horthy ugyanis ezzel a beszédével elkiabálta a külön megegyezés lehetőségét Budapest és Belgrád között. Csehszlovákia és Románia naivnak tette magát, igyekezett úgy interpretálni a tervbe vett magyar–jugoszláv megegyezést, mint amely a magyar–kisantant viszony szabályozását célozza, és azzal az igénnyel álltak elő, hogy Magyarország kössön velük is hasonló szerződést. Ez viszont nem a szervezet felbomlasztását, hanem ellenkezőleg, magyar részről történő elismerését és implicite megerősítését jelentette volna, ami nyilván teljesen ellentétes volt a magyar külpolitika szándékaival. A megegyezés így nem jöhetett létre, ám az irányzat, amely Jugoszláviának igen nagy szerepet szánt a magyar külpolitikai célok elérésében, később is jelen volt, ha nem is mindig egyenlő mértékben, a magyar külügyminisztériumban.

A mohácsi beszéd utáni elhidegülést azonban csak akkor lehet kudarcnak tekinteni, ha kizárólag a szűken vett magyar–jugoszláv kapcsolatokat vizsgáljuk, fehér-fekete alapon azt nézzük, sikerült-e valós, a két állam közötti kapcsolatok javulását demonstráló politikai egyezményt kötni vagy sem. Nos, ez valóban nem sikerült, azonban a magyar külpolitika – amely a húszas évek derekán, majd a későbbi évek során is időnként a jugoszlávokkal tervezett megállapodás révén kívánta a kisantantot bomlasztani – időközben más irányt vett, és inkább egy nagyhatalom, Olaszország támogatását kívánta megnyerni. Ez pedig sikerült, nem kis mértékben a Jugoszláviával való megegyezés lehetőségének lebegtetésével. Mondhatni, Jugoszlávia volt a csali, amivel Budapest az olasz halat akarta kifogni.

Miközben, mint láthattuk, Magyarországon komoly szerepet szántak Jugoszláviának a külpolitikai manőverezésekben, a jugoszláv célok Magyarország irányában meglehetősen szerények voltak. Jugoszlávia elsősorban balkáni államnak tartotta magát, politikai céljai is a Balkán irányába mutattak, a Balkán vezető hatalma kívánt lenni. Közép-Európa irányában, így Magyarország vonatkozásában is, csak mérsékelt érdeklődést mutatott. Hiába igyekezett az utódállamok összefogásának fő szorgalmazója, Csehszlovákia külügyminisztere, Eduard Beneš meggyőzni Belgrádot a közép-európai térség fontosságáról, nem sikerült nagyobb szerepvállalásra bírnia a délszláv államot ebben az irányban. Jugoszlávia érdekeltsége a térség és Magyarország

iránt minimálisra csökkent, mihelyt létrejött a kisantant szervezete, amely elegendő és hatékony védelmet ígért neki Magyarország revíziós törekvéseivel szemben. Biztonságérzete tovább nőtt azt követően, hogy ugyanebben az évben, 1921-ben sikerült megnyugtató módon rendezni a Habsburg restauráció kérdését (a magyar országgyűlés törvénybe iktatta a Habsburg-ház trónfosztását), ami Magyarország felől még veszélyeket hordozhatott magában Jugoszlávia területi integritására és hatalmi törekvéseire nézve.

A továbbiakban Magyarország csak akkor vált Jugoszlávia számára jelentős tényezővé, ha Belgrád megrendült balkáni helyzete más irányban történő diplomáciai kitörést tett szükségessé, mint a 20-as évek derekán, vagy amikor az ebbe az irányba mutató, a 30-as évek közepétől egyre erősödő nagyhatalmi ösztönzés olyan fokúvá vált, hogy azt nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A KISEBBSÉGEK SÚLYA ÉS JELENTŐSÉGE A KÉT ÁLLAM KAPCSOLATAIBAN

Ahogy az előzőekben tárgyalt két pont esetében, a kisebbségek vonatkozásában is Jugoszlávia volt kedvezőbb helyzetben. A Magyarországon maradt délszláv kisebbségek jelentősége nagyon csekély volt Jugoszláviának Magyarország irányában tanúsított politikája formálásában, pusztán a viszonylag csekély számából kifolyólag is. Más volt a helyzet Magyarország esetében, hiszen a trianoni határok következtében több mint fél millió magyar került Jugoszláviához. A magyar kormány mindvégig hangoztatta, hogy külpolitikája egyik prioritásának tekinti az elcsatolt területeken élő magyarok helyzetének javítását, így a Délvidéken élőkét is. A valóságban azonban ez a politika csak ritkán érvényesült a gyakorlatban. Ennek magyarázata az, hogy a kisebbségi kérdés a korszakban a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásában többnyire csak másodlagos jelentőséggel bírt. A jugoszláviai kisebbség számára kieszközölendő kedvezmények kívánalma csak egy eleme volt a magyar külpolitikának. A délszláv államhoz került magyar kisebbség csak eszköz volt Budapest számára a legfontosabb külpolitikai cél, a revízió megvalósításához, a revízióhoz vezető utat eltorlaszoló akadály, a kisantant felbomlasztása révén. A határon kívülre került délvidéki magyarság sorsa javításnak kérdését fel lehetett használni Jugoszláviához való közeledés demonstrálására, így sorsuk javulása elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy általa Magyarország külpolitikai helyzete javuljon, hiszen az feltételezte,

hogy valamilyen szinten rendeződött a kapcsolata Jugoszláviával, s fellazult az őt körülvevő kisantant gyűrű.

Ennek tudható be, hogy a magyar kormányok csak akkor voltak eltökéltek abban, hogy a kisebbségi kérdés rendezése a kapcsolatok javításának feltétele, amikor Magyarország felhagyott a Jugoszláviával való politikai megegyezés gondolatával, vagy pedig kedvező külpolitikai helyzete felértékelte őt Jugoszlávia szemében, és reális esélye lehetett a sikerre anélkül, hogy az elsődleges cél elérését, a megegyezést veszélyeztette volna. Az előbbire példa a Horthy 1926-os mohácsi beszédétől az 1927 áprilisáig terjedő időszak, amikor a magyar kormányzat annak biztos tudatában tolhatta előtérbe a kisebbségi kérdést, hogy miután Jugoszlávia helyett az Olaszországgal való megegyezést választotta, nincs veszítenivalója, mert a Belgráddal való politikai megegyezésnek nincs realitása. Az utóbbira pedig az 1938 tavaszától (némi megszorítással már 1937-től) kezdődő időszak a példa, amikor a kisantant bomlása már szinte bizonyos volt. Ekkor a magyar külügyminiszter, Kánya Kálmán a siker esélyével engedhette meg magának azt a „luxust”, hogy Jugoszláviától lényeges engedményeket követeljen a magyar kisebbség számára, mielőtt továbblépnének a kapcsolatok javításában.

Voltak azonban olyan pillanatok is, amikor Budapest kész volt lemondani a Délvidéken maradt nemzetrészeiről és a Jugoszláviához került területekre formált jogairól. Előbb Gömbös Gyula miniszterelnök nyilatkozta a német külügyminiszter, Neurath előtt 1935 szeptemberében, hogy a Jugoszláviával való kibékülés érdekében kész a „Szerbiá”-nak adott területeket feladni, hogy energiáit a délen elért biztonságnak köszönhetően más irányban fejtsse ki. Jó két évvel később pedig Csáky István, a magyar külügyminiszter kabinetfőnöke jelentette ki ugyancsak német tárgyalópartnerének, hogy Magyarország reálpolitikai okokból kész lemondani a jugoszláviai magyarokról, és értelemszerűen az általuk lakott területekre vonatkozó minden igényéről.

Érdemes kitérni arra is, hogy miként ítélte meg a két állam a kisebbségi kérdés rendezésének lehetőségeit. Aligha árulok el titkot, hogy a két állam teljesen eltérően vélekedett a kérdésről. A magyar kormány a kisebbségi kérdés rendezésének alapvetően két útját látta: ha az illető államok a területükön élő kisebbségek képviselőivel egyeznek meg úgy, hogy azok elégedettek legyenek, és ennek a megegyezésnek a betartását valamely más állam szavatolja; vagy úgy, hogy Magyarország köt kisebbségi szerződéseket a szomszédos

államokkal, amelyek beletartoznak a döntőbíróági egyezménybe, és annak hatásköre alá tartoznak. Talán nem meglepő, hogy Jugoszlávia számára egyik opció sem volt elfogadható. Belgrád megítélése szerint ugyanis mindkét módszer külső beavatkozást jelentett volna belügyeibe. (A magyar politika egyébként hasonlóan vélekedett a saját kisebbségeit érintő kérdések esetében.) A jugoszláv álláspont 1938-ig az volt, hogy kisebbségi kedvezmények kizárólag egyoldalúan képzelhetők el, miután a kisantant államok nem állnak közvetlen szerződéses kapcsolatban e kérdésben Magyarországgal. Ebben majd a bledi egyezmény hoz változást, amikor Belgrád (és Bukarest is) elfogadja, hogy Magyarországnak igen is van és lehet szerepe a magyar kisebbségekkel szembeni politikájuk alakításában.

GAZDASÁGI KAPCSOLATAIK ÉLÉNKSÉGE, GAZDASÁGI EGYMÁSRAUTALTSÁGUK

Az államközi kapcsolatok minőségének egyik fontos eleme az államok gazdasági összefonódásának szintje. Ezen a téren Magyarország és Jugoszlávia súlyos hendikeppel indult a világháború befejeződése után. Az új délszláv állam igyekezett felszámolni korábbi, vélt, de sokszor valós gazdasági-pénzügyi alárendelt helyzetét, amely elsősorban a kettős monarchia két központja, Budapest és Bécs vonatkozásában volt jelentős. Az e törekvés jegyében autark gazdaságra berendezkedő Jugoszláviában még a húszas évek derekán is komoly szerephez jutottak azok a vélemények, melyek szerint a gazdasági kapcsolatok élénkítése elsősorban magyar érdek, s Jugoszlávia csak maga alatt vágja a fát, amennyiben piacot biztosít a magyar termékek számára, hiszen egy potenciális ellenfelét erősíti ily módon. A gazdasági kapcsolatok fejlődését a politikai megfontolások mellett gátolta a két állam sokban hasonló gazdasági szerkezete is.

Ennek ellenére a kereskedelmi szerződés 1926-os aláírását követően jelentős mértékű növekedés volt tapasztalható a két állam árucseré-forgalmában. Noha mindkét állam többé-kevésbé agrárállamnak tekinthető, a magyar ipar mégis sokkal fejlettebb és régebbi hagyományokra tekinthetett vissza a déli szomszédjáénál. S miközben a nyugati piacokra maga is agrártermékeket szállított, vagyis konkurenciát jelentett Jugoszláviának, addig a Balkánon, így Jugoszláviában is sikerült gépeket és berendezéseket elhelyeznie. (A magyar gépkivitel közel 75%-a irányult a Balkánra, s ennek 40%-a Jugoszláviába.) Jugoszláviából a faimport tette ki a legnagyobb részét

a Magyarországra behozott áruknek. A két állam a másik gazdasági partnereként a legkedvezőbb időszakban általában az 5. vagy 6. helyen szerepelt a külkereskedelmi partnerek listáján, és megközelítette a 10%-os részesedést a másik ország külkereskedelmében. Ez a szint relatív: egyfelől sok, másfelől nagyon kevés. Ahhoz mindenképpen elegendő, hogy egy viszonylag széles, a gazdasági kapcsolatok fenntartásában és javításában érdekelt, politikai befolyással is rendelkező réteg a jó viszony mellett érveljen. Ahhoz azonban kevés volt, hogy arra a mindkét fél részéről megmutatkozó, de főleg a jugoszláv állam esetében jelen lévő nagyfokú bizalmatlanság mellett széles körű és mélyreható politikai megállapodást lehessen alapozni.

A két állam között voltak gazdasági együttműködési kísérletek a világgazdasági válság idején, ám azok soha nem vezettek valódi sikerre. Belgrádban már 1929-ben felmerült a Magyarországgal való együttműködés ötlete, amelynek lényege az volt, hogy a búza és a kukorica kivitele/eladása terén hangolják össze lépéseiket, így biztosítva érdekeiket az importáló országokkal szemben. Úgy vélekedtek, hogy egy olyan közösségben, amelyben Jugoszlávia és Románia túlsúlyban van Magyarországgal szemben, az a gazdasági előnyökön túl politikai előnyökkel is járhat. A próbálkozások végül nem jártak kézzelfogható eredményekkel. Ezekben az években a két állam gazdasági kapcsolatai teljesen jelentéktelenné váltak, visszaestek a világháború utáni évek 3-3,5%-os szintjére. A világgazdasági válság anélkül oldódott meg, hogy a közép-európai államok között átfogó gazdasági együttműködés jött volna létre. Az érintett államok valamennyien elfogadták a kényelmesebb megoldást: elsősorban Németország, de Olaszország szélesre tárt piacait is.

MENNYIRE ILLESZKEDNEK BELE A TÉRSÉG IRÁNT ÉRDEKLŐDŐ NAGYHATALMAK ELKÉPZELÉSEIBE?

Vannak-e közös ellenségeik, esetleg közös barátaik?

Írásom bevezetőjében jelzett öt szempont közül talán az utolsó a legmeghatározóbb a magyar-jugoszláv kapcsolatok alakulásában, legalábbis, ami a kapcsolatok látszólag pozitív irányú fejlődését, de legalábbis a normalizálódását illeti. Nem véletlenül, hiszen az előzőkben tárgyalt valamennyi pont magyar hátrányt jelentett, amelyek javításában elsősorban Magyarország volt érdekelt. Mondhatni, döntően magyar érdek volt a kapcsolatok holtpontról történő elmozdítása, s Belgrád többnyire kényelmesen hátradólva figyelhette északi

szomszédja próbálkozásait. A térség iránt ismét megmutatkozó nagyhatalmi érdekltség, mégpedig a térségben hagyományosan érdekelt hatalmak, mindenekelőtt Németország részéről azonban véget vetett ennek, s Belgrádot a kényelmes passzivitása feladására kényszerítette, esetenként kezdeményezést követelve a jugoszláv féltől is.

A két világháború közötti korszakban szinte végig volt, sőt időnként voltak hatalmak, akiknek elképzelésében mindkét államnak jutott szerep. Voltak közös „barátok”, akik a két ország közötti megegyezést szorgalmazták. A húszas évek derekán egy rövid intermezzóként Olaszország igyekezett a két országot egymás felé terelni, a 30-as évek második felétől pedig Németország állt a magyar–jugoszláv kapcsolatok javítását célzó gesztusok hátterében, természetesen jól felfogott német érdekeket tartva szem előtt. Közös, vállalt ellensége azonban nem volt Magyarországnak és Jugoszláviának, hacsak nem számítjuk annak a Szovjetuniót, amit – legalábbis a szavak szintjén – mindkét állam deklaráltnan ellenfélének tekintett. A Szovjetunió azonban egyik félre sem jelentett közvetlen fenyegetést, és pusztán az ideológiai szembenállás Moszkvával nem lehetett elegendő ahhoz, hogy a tényleges együttműködést előmozdítsa Budapest és Belgrád között.

Ezzel szemben Berlin igyekezete, hogy külpolitikai céljai megvalósítása érdekében közelítse a két kormányt, nem maradt eredménytelen. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a külső ráhatás a kapcsolatok javítására elsősorban Jugoszlávia esetében volt fontos, hiszen Magyarországon mindig is nagyobb volt a hajlandóság a Belgráddal való megegyezésre, mint fordítva. Hogy a jugoszláv politikai körök részéről a 30-as évek második felétől Magyarország irányában hirtelen megmutatkozó érdeklődés nem annyira belső készletéből, mint inkább külső befolyás hatására jelentkezett, bizonyítja, hogy Jugoszlávia folyamatosan figyelmeztette Magyarországot arra, hogy a közeledési politika nem hozhat máról holnapra teljes változást a két állam viszonyában. A kapcsolatoknak fokozatosan kell javulniuk, és Magyarországnak eleinte meg kell elégednie kisebb eredményekkel, hangoztatták ezt követően Belgrádban a magyar követ előtt.

Magyarország 1937-től viszonylag kedvező külpolitikai helyzetben volt. Még akkor is igaz ez, ha az utókor, és bizonyos mértékben egyes kortársak is tisztában voltak a Német Birodalom egyre inkább testet öltő fenyegető árnyékának a kockázataival. Tagadhatatlan tény ugyanis, hogy Berlin Magyarországhoz hasonlóan a kisantant felbomlásán dolgozott, és legalább egy irányban, Csehszlovákiával szemben, támogatta a magyar revíziót. A másik két állam vonatkozá-

sában pedig megegyezésre ösztönözte Budapestet. Ugyanerre biztatta egyébként Belgrádot és Bukarestet is. Az olasz kormány a némethez hasonló állásponton volt Magyarország „szomszédságpolitikáját” illetően, azzal a különbséggel, hogy Mussolini a Bukarest és Budapest közötti megegyezést fontosabbnak tartotta, mint a Belgráddal való megbékélést. Nem volt elhanyagolható tényező Nagy-Britannia sem, amely nem téve különbséget a kisantantállamok között, Magyarországot mindhárom szomszédjával való megegyezésre és barátságos viszony kialakításra biztatta, és *vice versa*. London jóindulata pedig mindegyik állam számára különösen fontos volt. Mármost, abból adódóan, hogy igazán Magyarországnak voltak komoly területi igényei, még ha a revízió és a terület-visszaadás nem képezhette is e tárgyalások témáját, Budapest előnyös, de a korábbihoz képest mindenképpen jobb helyzetbe került. Csak arra kellett vigyáznia, nehogy olyan színben tűnjön föl, mint akivel túlzott követelése miatt lehetetlen a megegyezés.

Miközben Magyarország helyzete erősödött, Jugoszlávia külpolitikai pozíciói a harmincas évek második felétől fokozatosan gyengültek. A *status quo* fenntartását célzó szervezetek, együttműködések, mint a kisantant és a Balkán antant folyamatosan gyengültek, és 1940-re már csak múlt időben lehetett beszélni róluk. A második világháború kirobbanásával megváltozott nemzetközi helyzet, szövetségi rendszerének felbomlása, nagyhatalmi támaszának, Franciaországnak elvesztése külpolitikájának ártértékelésére kényszerítette Jugoszláviát, s felértékelődött szemében Magyarország jelentősége. A háborúból való kimaradás vágya, a semlegességhez való ragaszkodás és egyáltalán az ország súlyának növelése Belgrádot a Magyarország irányában történő nyitásra készítette. Jugoszlávia úgy vélte, a közeledéssel csökkentheti a tengelyhez való csatlakozás érdekében kifejtett német nyomást. Bízott benne, hogy északi szomszédja révén, valamint angol, török és esetleg szovjet támogatással sikerülhet megőriznie függetlenségét és semlegességét.

Arról sem szabad elfeledkezni, hogy területi gyarapodásnak köszönhetően fokozatosan megváltozott Magyarország súlya szomszédaihoz képest, s Jugoszlávia előtt sem lehetett titok, hogy a revízió következő „állomása” a délszláv állam lesz. Belgrádban tisztában voltak a magyar területi igényekkel (a Bácska a Ferenc-csatornáig, a Baranya-háromszög és a Muravidék), azonban úgy vélekedtek róla – legalábbis a magyar követ értékelése szerint –, hogy azt viszonylag könnyen meg lehet oldani. Meg kell azonban jegyezni, hogy a ju-

goszlávok elsődlegesen nem területekben, hanem lakosságcserében gondolkodtak, s a félmillió jugoszláviai magyarságot a nagy túlsókkal is csak 180 ezerre taksált magyarországi délszlávval remélték kicserélni. A különbözetet Belgrád a Magyarországhoz került rutén lakossággal kívánta kiegyenlíteni.

Magyarország szintén fontosnak tartotta a közeledést Jugoszláviához és a megegyezést déli szomszédjával. A Belgráddal való együttműködés révén kívánta biztosítani a megszerzett felvidéki és észak-erdélyi területeket a szlovák és román igényekkel szemben; a Jugoszláviával kialakítandó szoros kapcsolat révén kívánt nagyobb súlyra szert tenni a tengelyen belül (november 20-án csatlakozott hozzá), illetve Jugoszlávia maradt az egyetlen ablak nyugatra.

A „barátok” száma, akik a két ország jó kapcsolatainak előmozdítását kívánatosnak tartották, hirtelen megszaporodott. A két állam kapcsolatai rendezésének szükségessége szerencsésen egybeesett a nagyhatalmakéval, mindenekelőtt Németországgal, de Olaszországgal is. Berlinben 1940 második felére előtérbe került Szovjetunió elleni támadás, amihez szüksége volt a nyugalomra a Balkánon. A Görögország elleni sikertelen olasz támadás szükségessé tette Berlin beavatkozását szövetségese oldalán, aminek sikeres előkészítéséhez fontosnak tartotta, hogy Jugoszláviával jó viszonyban legyen. Magyarország révén kívánta szorosabban a tengelyhez kapcsolni Belgrádot.

Olaszország ugyancsak jóindulattal figyelte a barátkozást, mert a túlsúlyra szert tevő szövetségeseivel, Németországgal szemben remélte a saját helyzetét megerősíteni egy Varsó kiesése után torzóban maradt Róma–Belgrád–Budapest „tengellyel”. Sőt a másik fél oldaláról, Nagy-Britannia részéről is megértéssel viszonyultak Magyarország és Jugoszlávia tervezett megállapodásához, remélve, hogy az így megerősödött Jugoszlávia sikerrel folytathatja a semlegességi politikáját.

Azt, hogy Magyarország milyen jelentősnek tartotta a megegyezést, jelzi az a körülmény is, hogy az örökbarátsági egyezmény aláírását megelőző tárgyalásokon explicite nem kerültek szóba területi kérdések. Az egyezményt, amelyben a felek leszögezték, hogy a két állam között állandó béke és örök barátság fog fennállni Csáky magyar és Cincar Marković jugoszláv külügyminiszter (korábban 4 évig berlini jugoszláv követ volt) december 12-én írta alá Belgrádban. A ratifikált okmányok kicserélésére 1941 februárjában Budapestre érkező jugoszláv külügyminiszterrel folytatott megbeszéléseken Teleki a két nép közötti összekötő kapcsolatok előtérbe helyezésének fontosságát hangsúlyozta (szemben az addigi gyakorlattal, amely

– mint mondta – az elválasztó momentumokra fókuszált). Területi kérdések továbbra sem kerültek szóba, helyette a Duna szabályozásáról, a jugoszláviai magyar kisebbség anyanyelvű oktatása helyzetének javításáról, általában a magyar kisebbség helyzetének javításáról, tudományos/irodalmi intézetek kölcsönös felállításáról, valamint a magyar–délsláv kapcsolatok történetének feltárására egy vegyes történešzbizottság felállításáról esett szó.

Minden relatív, a politikában pedig különösen igaz ez. Pontosan négy hónappal azt követően, hogy deklarálták az örök barátságot, magyar csapatok vonultak be a Délvidékre. Ennek jószerivel egyetlen oka volt: a német–jugoszláv kapcsolatokban beállt 180 fokal fordulat.

Látva Anglia arra irányuló törekvését, hogy egy németellenes blokkot hozzon létre, s Jugoszláviát ne csupán semlegességre biztassa (amire egyébként Belgrádot nem kellett biztatni), hanem fegyveres fellépésre vegye rá a tengellyel szemben, Berlin nem elégedett meg azzal a közvetett kapcsolattal, amit a magyar–jugoszláv örök barátság jelentett. Közvetlen elkötelezettségre akarta bírni Belgrádot a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás révén.

Ahogy a szerződő felek és a háborúban egymással szemben álló nagyhatalmak érdekeinek szerencsés egybeesése elősegítette a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés gyors megkötését, úgy a március 25-én Bécsben a háromhatalmi egyezményhez való a csatlakozást aláíró jugoszláv kormánnyal szembeni külpolitikai és belpolitikai okokból elégedetlenkedők fellépései is egymást erősítették, és a jugoszláv kormány bukását eredményezték.

A Jugoszláv Kommunista Párt az egyezmény felmondását jórészt külpolitikai okból, feltételezhetően Moszkvával egyetértésben követelte, s tömegdemonstrációkat szervezett ellene. A kormánnyal belpolitikájaja, a szerb–horvát megegyezés megkötése miatt elégedetlen szerb politikai körök ugyancsak a kormány menesztését kívánták, s az angol titkosszolgálattal kapcsolatban álló Dušan Simović vezette szerb tiszti csoport március 26-áról 27-ére virradó éjjel megdöntötte a kormányt. A Simović-kormány ugyan deklarálta, hogy minden egyezményt tiszteletben tart, amit az előző kormány kötött, ám a Führert ez nem hatotta meg. A belgrádi események a Szovjetunió ellen kidolgozott német támadáshoz szükséges tartott balkáni nyugalmat veszélyeztették, ezért Hitler már a puccs napján kiadta a 25. számú hadműveleti utasítást Jugoszlávia lerohanására. Ebben számított Magyarország részvétele is. A német csapatok felés átvonulásáért Magyarország területén, valamint Magyarország

katonai részvételéért cserébe a Harmadik Birodalom elismerte volna Magyarország területi igényeit Jugoszláviával szemben, nemcsak a Délvidékre, de akár a horvát területekre vonatkozókat is (csak azt kövte ki, hogy a horvátok kapjanak autonómiát). Az ajánlat rendkívül csábító volt. Horthy már másnap pozitív értelemben válaszolt, ám a végleges döntést a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács április 1-jei ülésén hozták meg. A magyar kormány döntése értelmében a magyar csapatok akkor vehettek részt a hadműveletekben, ha (1) megszűnik Jugoszlávia (ennek elősegítésére a magyar kormány igyekezett megnyugtatni Mačekot, hogy Magyarország teljes megértéssel nézné a Független Horvát Állam megteremtését, magyarán nem kell magyar igényektől tartania); (2) üldözik a magyar kisebbséget; (3) hatalmi vákuum keletkezik az általuk igényelt területeken. Továbbá, hogy a magyar katonaság csak néhány nappal a német támadás után, s akkor is magyar parancsnokság alatt avatkozik be.

A magyar kormánynak ez a döntése azonban, még ha teljesült is valamelyik feltétele, kényelmetlen helyzetbe hozta volna Magyarországot Nagy-Britannia előtt. Teleki Pál kormányfő ezért fontosnak tartotta egyrészt tájékoztatni a brit kormányt nehéz helyzetükről és arról, hogy mely indítékok készítették kormányát a fentebb említett elhatározásra, egyúttal szükségesnek tartotta megtudakolni London álláspontját. Április 2-án beérkezett Budapestre az a távirat, amelyben a londoni magyar követ tájékoztatta miniszterelnökét, hogy Nagy-Britannia a német csapatoknak Magyarország területéről Jugoszlávia ellen indított támadása esetén megszakítja a diplomáciai kapcsolatok a magyar kormánnyal. Abban az esetben pedig, ha Magyarország bármilyen indokkal maga is csatlakozik a támadásához, akkor számíthat London és szövetségesei (Törökország, idővel a Szovjetunió és az Egyesült Államok előbb-utóbb biztosan bekövetkező) hadüzenetére is.

Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy a fegyveres semlegesség politikája véget ért. Az utólag szükségszerűen bekövetkező külpolitikai kudarc miatt összeroppanó és öngyilkos Teleki búcsúlevelében hitszegő és legpocsékabb nemzetnek nevezte a magyar nemzetet, amiért a magyar kormány felrúgva a négy hónappal korábban kötött szerződést, részt kívánt venni a Jugoszlávia elleni támadásban. Naivitást tükröz az az elvárás, ami egy kétségbeesett, elboruló elméjű politikus búcsúlevele nyomán és az érthetően saját érdekeit szem előtt tartó londoni kormány elmarasztaló ítélete alapján a német kérés teljesítését rója fel a magyar kormánynak.

Meglehetősen abszurd lett volna, hogy az a Magyarország, amely több mint húsz éve a tőle nagyhatalmi döntés nyomán erővel elvett területek (amelyek elvételét a terület nagy részén semmilyen elv alapján nem lehetett igazságosnak tekinteni) visszaszerzését fő külpolitikai prioritásának tekintette (kivéve bizonyos időszakokat, mint láthattuk 1935 őszén és 1938 elején, amikor a róluk való lemondás nagyobb politikai haszonnal kecsegtetett), ne éljen a kínálkozó lehetőséggel, *ad absurdum*, kiálljon a tőle elvett területeket birtokló állam mellett. Mindezt a barátsági szerződés megkötése miatt. Ez a vélemény nem veszi figyelembe azt a fontos körülményt, hogy noha a nemzetközi szerződések rendkívül fontos jogi dokumentumok, nélkülözhetetlen alkotóelemei a nemzetközi politikának, valójában mindig egy adott politikai helyzet szülöttei. Írásban rögzítik a fennálló helyzetet, gyakorlatilag tiszta helyzetet teremtenek az aláírók és környezetük számára törekvéseik és céljaik felől az adott nemzetközi szituációban. Ám mihelyt megváltoznak azok a körülmények, amelyek a megkötésüket az aláíró felek számára előnyössé tették, máris idejét múlttá válnak, s nincs az a magára valamit is adó, állama és nemzete érdekeit szem előtt tartó kormány, amely egy radikálisan megváltozott helyzetben kiálljon „holmi papírdarab” betűinek betartásáért vagy betartatásáért.

1941. március végén, április elején ilyen helyzet állt elő. Miután a német csapatok április 10-én bevonultak Zágrábba, és Ante Pavelić usztasa vezető nevében Slavko Kvaternik kikiáltotta a Független Horvát Államot, teljesült a német kérés teljesítésének egyik feltétele: felbomlott Jugoszlávia, megszűnt az az állam, amellyel Magyarország a szerződést kötötte. Horthy kiadta elhíresült hadparancsát: „Előre az ezeréves déli határig!”, s a két állam között, mint azt a jugoszláv emigráns kormány 1941. május 4-i ülésén hozott döntése is deklarálta, beállt a hadiállapot. Ezzel a két állam, a két nemzet évszázados egymás mellett élését és viszonyrendszerét gyökeresen felforgató huszadik századi, új alapokon szerveződő periódus voltaképp véget ért, bár végleges, tragikus lezárása csak négy évvel később teljesedett be.

■ ■ ■ A. SAJTI ENIKŐ ■

BŰNTUDAT ÉS GYŐZTES FÖLÉNY ■

Magyarország és Jugoszlávia 1945–1947

Kálnoky Gusztáv, az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere, a XIX. század nyolcvanas éveiben írott emlékiratában, hivatali tapasztalatait összegezve egy máig érvényes megjegyzést tett a külpolitika természetére kapcsán. Mint írta: „*a külpolitikai döntések szabadsága a belső hatalom erejének függvénye*”¹.

1944 végén Magyarország és Jugoszlávia e „belső hatalom”, és tegyük hozzá, a „külső” hatalom tekintetében korántsem volt azonos helyzetben. A háborús összeomlás Magyarország számára nemcsak a nagymagyar út csődjét, a revíziós sikerek szertefoszlását jelentette, de súlyosan megterhelte a rivális szomszédos országokkal, köztük a Jugoszláviával való kapcsolatokat is. Gyöngyösi János külügyminiszter szavaival élve, a „*jóindulatú megszálló*”, a Szovjetunió és szomszédjai (különösen Csehszlovákia) szemében Magyarország egyre inkább „*tövis volt a kelet-európai demokráciák testében*”, amelyet csak úgy lehet eltávolítani, ha „*következetes harcot folytatnak a reakció ellen*.”²

Míg a vesztes Magyarországot a vádlottak padjára ültették, és a nagyhatalmak újrafogalmazták számára a nemzeti és az államérek közötti diszharmónia problémáját (a magyar nemzet mintegy 3 millió tagja került ismét az ország határain kívül), Jugoszlávia diadalmasan foglalhatta el helyét a győztesek oldalán, és sikeresen egyesítette az 1941-ben szétszabdalt országot. Ez a nemzetközileg elismert államrekonstrukció hatásosan legitimálta az új, kommunista elit belső hatalmát, az ország már ekkor egyértelműen kommunista társadalmi berendezkedését.

A két ország eltérő nemzetközi státusát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Magyarország csak az 1947-es párizsi békeszerződéssel nyerte vissza jogilag szuverenitását, addig minden tekintetben nemzetközi ellenőrzés alatt állt, amelyet a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) gyakorolt. Ennek a szovjet, angol, amerikai nemzetközi ellenőrzési rendszernek volt a tagja Jugoszlávia és Csehszlovákia, amely országok a SZEK mellett működő jóvátételi albizottság tagjaként hivatalosan küldhettek missziót Magyarországra. A SZEK-et, mint ismeretes, azzal a céllal hozták létre a szövetségesek, hogy szabályozzák és ellenőrizzék a vesztes országokkal kötött fegyverszüneti szerződéseket. Ezek a testületek, missziók azonban gyakorlatilag ellenőrzésük alatt tartották a vesztes országok, így Magyarország

-
- ¹ Diószegi István: *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája. 1867–1918.* Budapest, 2001, Vince Kiadó, 9.
- ² MOL KÜM Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok 1945–1989. XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-1947-25. d., XIX-J-1-Z-Rejtjeltáviratok 1949–1964. Belgrád. Bejövő. Szántó Zoltán 1947. október 9-ei távirata.

■ ■ ■

teljes kül- és belpolitikáját, vasúthálózatát, légtérét, az egyéb gazdasági erőforrásokról nem is szólva. Ebben az alá- fölérendeltségi, vesztes-győztes helyzetben indultak el a második világháború utáni magyar-jugoszláv kapcsolatok.

A jugoszláv delegáció első tagjai 1945. március 10-én érkeztek Budapestre, a misszió létszáma csakhamar 20 főre emelkedett. (Csak az összehasonlítás kedvéért: a szovjet delegáció létszáma 800 körül volt, a briteké 300, míg az USA 130 fővel képviseltette magát, a csehszlovák delegáció létszáma pedig végül 90 főre duzzadt. Mind a megszálló szovjet csapatok, mind a SZEB-delegációk eltartása a magyar államot terhelte.³) A jugoszláv delegáció vezetője, mint ismeretes, Obrad Cicmil ezredes volt, tagjai között találjuk azt a Lazar Brankovot is, aki később fontos szerepet játszott a Rajk-perben. Hivatalos diplomáciai kapcsolatok híján, eredeti funkciója mellett a SZEB jugoszláv missziója biztosította az összeköttetést Budapest és Belgrád között, és a két kommunista párt között kialakult kapcsolatok mellett a jugoszláv missziónak fontos szerepe volt a két ország közötti információáramlás kialakításában. Ez azonban meglehetősen egyoldalú volt, már csak azért is, mivel Magyarországnak semmiféle képvisellete nem volt Belgrádban.

A két ország kapcsolatait, mint ismeretes, eleve megterhelték a közelmúlt eseményei, elsősorban a Délvidék Magyarországhoz csatolása 1941-ben, az 1942-es dél-bácskai és újvidéki razzia pedig már-már végletesen kiélezte a két ország, sőt az együtt élő magyar és a délszláv népek viszonyát is. A két ország kapcsolataira azonban nemcsak a múlt vetett baljós árnyat. Egyre több jelentés futott be a délvidéki magyarokat ért megtorlásokról. A kollektív megtorlás céljából végrehajtott kivégzésekről, a kiutasításokról, a vagyonekobzásokról, a munkatáborokról. A miniszterelnökségen keresztül a külügyminisztériumba 1946 nyarán eljuttatott, ezzel kapcsolatos hírekre (a „Magyar sors Délvidéken”, illetve „A Jugoszláviában élő magyarság helyzete igaz megvilágításban” című anonim jelentésekről van szó, amelyek 50 000 kivégzett és 30 000 deportált magyarról tudósítottak, külön is a bezárni magyarok kivégzéséről, Csúrog és Zsablya magyar lakosságának kitelepítéséről, Reök Andor volt szabadkai főispán tragikus sorsáról, a vrdniki bányánál szabotázs miatt halálra ítélt magyarokról, a hírhedt „rabszolgapiacról” és egyéb magyarelles atrocitásokról tudósítottak) sommásan úgy reagált a külügyminisztérium, hogy a jelentések „rengeteg téves adatot” tartalmaznak, 40–50 000 kivégzetről és 30 000 deportáltról beszélni

■
³ A SZEB magyarországi tevékenységével részletesen foglalkozik Földesi Margit: *A megszállók szabadsága: a hadiszákmányról, a jóvátételről, a Szövetéséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon* c. könyve. KAIROSZ Kiadó, Budapest, 2002.

„teljes abszurd”. „Mindent összevetve – zárja a miniszterelnökhöz intézett levelét a külügyminisztérium délszláv referense – a magyarság helyzete Jugoszláviában nem fényes, de számításba kell venni, hogy sokkal rosszabb is lehetett volna.”⁴ Újabb kutatásaim sem módosítottak korábbi ismereteimen, a magyarok kivégzése miatt a magyar kormány nem tiltakozott sem a SZEB-nél, sem a SZEK mellé delegált jugoszláv delegációnál, bár a kivégzésekről több alkalommal is abban az értelemben adtak „felvilágosítást” az angol és az amerikai SZEK-delegátusoknak, hogy azokról „hivatalos értesülésük nincs”, bár tudnak róla, az adatok azonban, tették hozzá, „ellenőrizhetetlenek”. 1945 júniusában a jugoszláv delegátus gazdasági vezetője, Gavrilović egy „igen baráti hangnemben” folytatott megbeszélés során pedig egyenesen arról biztosította a magyar kormányt, hogy a „Bácskában semmiféle magyarüldözés nincs és nem volt. Csupán két községből, Csúrog és Zsablya utasítottak ki tömegesen magyarokat, innen is azonban saját érdekükben, az ismeretes újvidéki eseményekből kifolyólag. Nyugat-Bácska, Hódság stb. svábok által elhagyott részeibe csoportosítják a magyarokat. Óbecsén stb. például voltak népbírószági tárgyalások, és ezek folyamánaképpen tényleg voltak kivégzések is, de csak olyan esetekben, ahol rablás, vagy gyilkolás, vagy az újvidéki eseményekben való részvétel bebizonyosult.” Gavrilović még hozzátette: „a magyaroknak nagy szerencséje, hogy Tito került hatalomra, különben rettenetes lett volna az újvidéki események miatt való visszahatás és bosszú. A magyaroknak egyáltalában igen jó sorsuk van...”⁵ A levéltári adatok ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy a magyar kormány a SZEK-en keresztül számos esetben tiltakozott a jugoszláv kormánytól a fegyverszüneti egyezmény által egyébként kodifikált kiutasítások *embertelen módja* ellen, amelyek sok ún. őslakost is érintettek, illetve a vajdasági németek Magyarország területére történő illegális áttétele miatt.⁶ Kutatásaim során a jugoszláviai németek történetéről is sok olyan irat került elő, amelyek főként a Magyarország területére történő *kíméletlen* átdobásukra vonatkozóan tartalmaznak új információkat. Ezekből idéznék fel néhányat. 1945 júniusában például mintegy háromezer embert, főként németeket tettek át Kelebiánál a határon, akiket mintegy 400 fegyveres partizán kísért a határhoz. Parancsnokuk azzal fenyegetőzött, ha a magyarok nem engedik be őket, akkor „*a határ mentén felállítják őket és lelövik*”⁷. 1946. január 30-án például a nagykanizsai főszolgabíró arról értesítette a belügyminisztériumot, hogy a jugoszlávok 16 nappal azelőtt négyezer németet szállítottak át vagonokban, embertelen

⁴ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/b-1874/1946. 22. d.

⁵ Uo.

⁶ A kiutasítások elleni tiltakozásokra lásd A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, 334–335.

⁷ MOL KÜM XIX-J-k-Jugoszlávia-17/d-31.390-1945. 22. d.

körülmények között a magyar határon, az osztrák hatóságok azonban egy részüket nem vették át. Ezek az emberek a murakeresztúri határállomáson rekedtek, „az áttettek közül már csak 1800 ember van, akik nagy számban tifuszos és vérhasbetegek. További ittmaradásuk országos járvány veszélyével jár.”⁸ A Nagyszéksós melletti határállomáson 1945. augusztus 2-án felvett hivatalos jegyzőkönyv szerint „egy kb. 150 főből álló partizán a járőrre géppisztolyt fogott és a híd két oldalán golyószórót és géppuskát helyeztek el. A svábok háta mögött lévő partizánok fegyverrel magyar területre kergették át a 157 főnyi sváb csoportot”. Amikor a magyar határőr századparancsnok a SZEB parancsa értelmében visszavételüket kérte, a szerb századparancsnok azt válaszolta, „hogyha kell, harc árán is megakadályozza a svábok áttételét, neki nem parancsol az orosz, mert az orosz senki, mert neki csak Tito parancsol, és ha kell, az oroszokat is kiveri a Tisza vonaláig”. Majd a nyomaték kedvéért még hozzátette: „ha még sok a beszéd, fél órán belül Röszkén lesznek és 2 órán belül Szeged (harc árán) és a Duna–Tisza vonala lesz a határ”⁹.

A trianoni határ megkérdőjelezése, amelyen belül egyébként a fegyverszüneti egyezmény értelmében helyre lehetett állítani a magyar polgári közigazgatást, természetesen a SZEB ellenőrzése mellett, nem csupán az idézett jugoszláv századparancsnok egyéni, meglehetősen harcias véleménye volt. Baranyában, Vas megyében, Mohácson, Baján, tehát gyakorlatilag végig Magyarország trianoni déli határai mentén a jugoszláv partizánok kétségbe vonták a magyar közigazgatás illetékességét. Letenye környékén például jugoszláv fegyveresek „fegyverrel felszerelve, házról házra járva gyűjtötték az aláírásokat” a terület Jugoszláviához csatolása érdekében. A Zala vármegyei alispán egyenesen a honvédelmi miniszterhez fordult segítségért, mert mint 1945. május 11-én kelt levelében írta, napok óta egy 68 fős partizán alakulat „garázdálkodik” az olajtelepek körül, „naponta fosztogatnak, lovakat fognak ki a kocsikból...” és a magyar rendőröket „megkötözve magukkal hurcolták”.¹⁰ Baján, Csikérián, Tompán, Bácsalmáson az orosz katonák fegyverrel tartóztatták fel az „alkalmatlankodó” partizánokat, és „mereven elzárkóztak az elől, hogy a jugoszlávok a trianoni országhatáron belül is tért hódíthassanak” – olvashatjuk a még Debrecenben székelő Ideiglenes Kormány egyik 1945. januári jelentésében.¹¹

A területi követelésekre vonatkozó hivatalos jugoszláv propaganda már közvetlenül Szabadka visszafoglalása után megkezdődött. Az 1944. november 5-én megrendezett szabadkai felszabadítási ünnepség

⁸ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/d-225/pol.-1946. 22. d.

⁹ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jug.-16/f-32.338/pol.-1945. 22. d.

¹⁰ MOL KÜM XIX-J-1-k-16/b.-30.013/pol.-1945. 22. d.

¹¹ MOL KÜM XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-1945. 23. d.

szónokai hitet tettek a Bajai-háromszög mellett és Titóhoz intézett táviratukban „a Bajai-háromszög bunyevácainak a közös hazához való ragaszkodását” is tolmácsolták. Egyúttal annak a reményüknek adtak kifejezést, hogy „ellentétben a letűnt bűnös jugoszláv kormányokkal, Titóék nem mulasztják el a Bajai-háromszöget bekebelezni”.¹²

A Bajai-háromszögre vonatkozó területi követeléseket Jugoszlávia hivatalos körei hosszú ideig fenyegetően lebegtették, és az újvidéki razzia miatt érzett büntudat mellett minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy egyéb külpolitikai megfontolások mellett a békeelőkészítés során a magyar kormány Jugoszláviával szemben semmiféle kívánsággal nem lépett fel. A területi követelés kérdése Tito utolsó moszkvai útja során, 1946. május 28-án került le a napirendről. Tito ekkor, a Sztálinnal és Molotov külügyminiszterrel folytatott tárgyalásokon elsősorban a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti gazdasági, katonai együttműködést és a jugoszláv–albán viszony kérdését vetette fel. Igen öntudatosan sürgette a szovjetek gazdasági segítségét ambíciózus ötéves tervükhöz, és biztosította Sztálint, hogy „a jugoszláv kormánynak nincs szándékában más hatalmak tőkét beengedni gazdaságába”. Az eddigi ismereteinkhez képest új információkat nyújt a tárgyalásoknak az a része, amikor Tito egyenesen arra kérte a szovjeteket, hogy szovjet–jugoszláv vegyes vállalatok létesüljenek az ásvány- és érckészlet kitermelésére, mert hiányoznak hozzá a szükséges gépek. A tárgyalások végén Tito tájékoztatta Sztálint a magyar–jugoszláv kapcsolatokról is. „Tito elmondta, a jugoszláv kormány úgy döntött, hogy nem fogja felvetni a Magyarországgal szembeni jugoszláv területi követelést (a Bajai-háromszög tekintetében) a Miniszterek Tanácsában.” Egyúttal „elégedettségét fejezte ki”, olvashatjuk a jegyzőkönyvben, hogy aláírták a jóvátételi egyezményt Magyarországgal. Sztálin ennek kapcsán mintegy helyeslően megjegyezte, „ha Magyarország békés kapcsolatokra törekszik Jugoszláviával, akkor Jugoszláviának támogatnia kell e törekvéseket”, annál is inkább, emlékeztette nem minden célzás nélkül Titót, mert Jugoszláviának „elsősorban a Görögországhoz és Olaszországhoz fűződő kapcsolataiban vannak nehézségei”.¹³

Ha válaszolni akarunk arra a jogos, bár korántsem egyszerű kérdésre, hogy a fent említett problémák ellenére Magyarország miért éppen Jugoszláviával alakította ki szomszédjai közül a legjobb viszonyt közvetlenül a háború után, illetve Jugoszlávia miért fogadta, sőt kezdeményezte kissé vállveregetően ugyan, de mégis pozitívan ezt a baráti közeledést, akkor legalább az alábbi tényezőket kell fi-

¹² Uo.

¹³ Mezei Géza szerk.: *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 175–178.

gyelemben vennünk. A magyar koalíciós pártok közül természetesen elsősorban a kommunisták tartották fontosnak a Jugoszláviához történő közeledést, mivel belpolitikai pozícióik erősödésének külső háttérként látták benne. Természetesen a Szovjetunió mellett. Követendőnek, példaértékűnek tartották Jugoszlávia belső rendszerét, egészen odáig menően, hogy például a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára 1946 tavaszán kérte a SZEB jugoszláv delegációját, küldjék meg számukra a jugoszláv hadsereg katonai szabályzatát, mivel az „*a magyar hadsereg katonai szabályzatának összeállítására alapul szolgálna*”.¹⁴ 1947. október 10-e és 15-e között pedig az ÁVH élén hírhedté váló Péter Gábor rendőr altábornagy és Szebenyi Endre belügyi államtitkár vezetésével rendőrküldöttség járt Jugoszláviában, ahol az ottani állambiztonsági intézményeket tanulmányozták.¹⁵ A kapcsolatoknak ezt a belügyi, katonai szálát is érdemes lenne egyszer szisztematikusan feltárni. Annál is inkább, mivel tudjuk, hogy a magyar–jugoszláv barátsági szerződés aláírása után Tito, hazafelé a vonaton elsősorban a honvédség létszámáról érdeklődött a Szántó Zoltán belgrádi magyar követtel folytatott beszélgetés során, és szemére vetette, hogy Magyarország „*messze elmarad a többi ország mögött*” a katonai kiadások terén. Szántó, miután részletesen megmagyarázta ennek külső és belső okait, a kérdésből azt a következtetést vonta le, hogy a jugoszlávok hamarosan fel fogják vetni a hadsereg fejlesztésének kérdését, és javasolta, hogy azt kapcsolják majd össze a jóvátétel elengedésének kérdésével.¹⁶

■
¹⁴ MOL KÜM XIX-J-1-k-16/f.-1012/pol.-1946. 22. d. A szabályzatot egyébként nem kapták meg arra hivatkozva, hogy az éppen most készül.

¹⁵ MOL KÜM XIX-J-4/a.-Belgrád TÜK 85/biz.-1947.

¹⁶ MOL KÜM XIX-J-1-n-Molnár Erik-1947-39. d. Szántó Zoltán levele Molnár Erikhez, 1947. december 15.

¹⁷ MOL KÜM J-1-n-Gyöngyösi János-1947-25. d. Gyöngyösi beszéde a parlamentben, a külügyi tárca költségvetési vitájában, 1947. március 20.

Magyarország a fegyverszüneti periódusban, lévén korlátozott szuverenitású ország, nem kezdeményezhette hivatalosan a kapcsolatok felvételét egyetlen országgal sem. Megtették ezt helyette más országok, köztük Jugoszlávia. A közeledés tehát korántsem volt egyirányú. A SZEB jugoszláv delegációja már 1945 őszén határozott ígéretet tett a kisgazdapárti Gyöngyösi külügyminiszternek arra, ha Magyarország támogatja Jugoszlávia Triesztre vonatkozó követelését, akkor a jugoszláv kormány Magyarországot egyrészt a béketárgyalásokon, illetve már a békeelőkészítés során „*minden olyan kérdésben, amely nem ellenkezik Jugoszlávia érdekeivel*”, támogatni fogja. Az alig talpra álló magyar külügyi kormányzat „*a közelmúlt szegényteljes és fájdalmas eseményei*” ellenére ilyen ígéretet senki mástól nem kapott.¹⁷ Úgy tűnik, a jugoszlávok ígérete nem maradt üres szólam. Már 1945 nyarán, amikor Rákosi és Rajk Belgrádban járt, megállapodtak abban, hogy a jugoszláv kormány mérséklően fog hatni Prágára a szlovákiai magyarok durva és embertelen üldö-

zése kapcsán, amit több esetben valóban meg is tett. De utalhatnék Jugoszlávia támogatására Magyarország 1947-es ENSZ-felvételének kérdésében is.¹⁸

Úgy tűnik, Belgrádnak sem volt közömbös, hogy északi hátában egy vele rokonszerező, baráti, sőt azonos társadalmi berendezkedésű állam foglal-e helyet, hiszen ily módon nagyobb biztonsággal fordíthatta figyelmét fő külpolitikai célja, a Balkán szupranacionális átalakítása felé. Talán érdemes utalni arra is, hogy a magyar kommunisták egy időben még rokonszenveztek is ezzel a tervvel. A magyarországi kommunista fordulat a hidegháború kibontakozásával a jugoszlávok számára is egyre fontosabbá vált. Jól mutatja ezt, ahogyan a *Borba* a magyar kommunisták 1947-es választási előretörését üdvözölte. Már a hidegháborús retorika teljes arzenálját bevetve a JKP lapja így fogalmazott: Magyarország a kommunisták megerősödésével már „*elég erős ahhoz, hogy ellenálljon ama nyugati körök terveinek, amelyek ma nyíltan támogatják és élesztgetik a fasizmust, hogy ily módon az európai népeket a gyarmatok börtönébe lökjék, mely nagyon is hasonlít a rosszhírű hitleri »új rend«-hez*”¹⁹

A diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdését a jugoszlávok már 1945 őszén felvetették, amelynek akadályát akkor a magyarországi délszláv kisebbség egyébként általuk szándékosan feketére festett kulturális, oktatási helyzetével, valamint a háborús bűnösök kiadatásának kérdésében elfoglalt „*nagyon bürokratikus*” magyar állásponttal magyarázták.²⁰ Stanoje Simić, jugoszláv külügyminiszter 1946. szeptember 25-én Párizsban, az ott folyó béketárgyalások során jegyzékben fordult a magyar kormányhoz, amelyben közölték, hogy tekintettel a vízügyi kérdésekben és a lakosságcsere ügyében létrejött elvi megállapodásra, „*hajlandók felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal*”. A kormány nyomban a SZEB-hez fordult, hogy elnyerje a szükséges hozzájárulást a kapcsolatok felvételéhez. Október 4-én Ivan Ivanovics Levuskin, a SZEB őrnagyi rangban lévő vezérkari főnöke, Vlagyimir Petrovics Szviridonov altábornagy, a SZEB ügyvezető alelnöke nevében közölte a külügyminisztériummal, hogy a SZEB-nek „*nincs kifogása*” a két ország diplomáciai kapcsolatainak helyreállítása ellen, így a kérdést a minisztertanács is napirendre tűzhetné.²¹ Így 1946. október 14-e után, tehát még a magyar békeszerződés aláírása előtt megkezdődhetnek a belgrádi magyar követség kialakításnak technikai és politikai előkészítő munkálatai (a korábbi követség épületét a háborúban súlyos bombatalálat érte). A háború utáni első belgrádi követnek a moszkvai emigrációból hazatérő,

¹⁸ MOL KÜM J-1-Z-Rejteltáviratok 1949–1964. Belgrád. Bejövő. Szántó Zoltán 1947. március 19-ei és szeptember 29-ei távirata.

¹⁹ *Borba*, 1947. szeptember 4.; MOL KÜM XIX-J-4-a-Belgrád TÜK-79/biz.-1947.

²⁰ MOL KÜM J-1-k-16/c-32. 728/pol.-1945. 22. d.

²¹ MOL KÜM XIX-J-1-k-1/a.-27845/pol-1946.; 2591/pol.-1946.; 2681/pol.-1946. 1. d. Vorosilov marsall mindvégig a magyarországi SZEB elnöke maradt, azonban 1946 februárjában elhagyta az országot, helyettese alelnöki rangban Szviridonov altábornagy lett.

Rákosi szűkebb köréhez tartozó kommunista Szántó Zoltánt nevezték ki, aki már csak ezért is szívesen látott vendég volt Belgrádban. Megbízólevelét 1947. február 4-én, pár nappal a párizsi békeszerződés aláírása előtt adta át Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság elnökének.²²

Szántó a büntudat és a győztes fölény dichotómiájára építette fel beszédét. Szólt „a Tito marsall vezetése alatt lefolytatott hősi felszabadító háborúban újjászületett” Jugoszláviáról, és élesen elhatárolódott a „magyar néptől idegen rendszer bűnös politikájától”. De mint hangsúlyozta, „Magyarország újjászületése és a fasiszta reakció elleni harc” lehetővé tette, hogy új alapokra helyezték a két ország kapcsolatait. Ekkor még senki nem sejtette, hogy ezek az új alapok milyen ingoványos talajra épültek.

■
²² MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-1/a-1. d. Szántó Zoltán 1947. február 4-ei távirata. Magyarország 1945 utáni diplomáciai kapcsolatainak kiépítésére lásd Vida István: Magyarország nemzetközi helyzete a második világháborút követő esztendőkből. In *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Szerkesztette: Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével Pritz Pál. Budapest, 2002, Magyar Történelmi Társulat 107-121. Magyarország a fegyverszüneti periódusban 15 országgal vette fel a diplomáciai kapcsolatokat.

A NEMZETI TUDAT ALAKULÁSÁNAK JELLEMZŐI A MURAVIDÉKEN¹ ■

ELŐZMÉNYEK

A Kárpát-medence különböző – többnemzetiségű – tájegységeinek magyar és más közösségei nemzeti tudatát elemezve sokszínű kép tárul elénk. Az állítás a Mura mente, azaz a történelmi Magyarország Vas és Zala vármegyéinek nyugati részei vonatkozásában is megállja a helyét. A magyar nemzeti tudat alakulását és jellegét az említett térségben a szlovén lakosság jellemzőivel párhuzamosan lehet csak mélyreható és objektív módon elemezni.

A ma Muravidék néven közismertté vált kistérség, valamint a valamennyire tágabb tájegység nemzetiségi sajátosságai tekintetében – bevezetésképpen – két jelenséget fontos hangsúlyozni.

Már a török időköt követően, így közvetlenül az 1848-as forradalom előtt is, szinte törvényszerű volt a térség különböző etnikumainak markáns nyelvi-etnikai differenciálódása. Ezt a magyar, az egykor vendnek nevezett Mura menti szlovén, a muraközi horvát és a Nyugat-Vas megyei őrvideki (ma közismertebben: burgenlandi) német, azaz hienc közösségek vonatkozásában egyaránt állíthatjuk, ugyanis a túlnyomórészt faluközösségekben élő lakosság nyelvi határai a XIV. századtól a XX. század közepéig gyakorlatilag nem, vagy csak kis mértékben változtak. Nemzeti és vallási jellegű vegyes házasságokra – a mai arányoknál jelentősen kisebb számban – akkoriban is volt példa, azonban emiatt nemzeti-nyelvi tekintetben nem hígultak fel az említett közösségek. A XIX. század első felében, majd részben később is, egészen a II. világháborúig az interetnikai kapcsolatok legfeljebb a folklór tekintetében jelenthettek bizonyos fokú változást, válhattak ki némi hatást.

A másik említésre méltó jelenség arra vonatkozik, hogy a Mura menti térség lakossága erőteljesen hungarus tudatú volt, ami az 1920-as évekig a szlovén etnikumra különösképpen igaz, még ha Fényes Elek szerint a szlovénok „egy szót sem tudtak magyarul”.² A magyar nyelv mint a reformkorban meghonosodott fiatal államnyelv bizonyos mértékű fellendítését, ösztönzését a XIX. század első évtizedeiben a szlovénok lakta vidéken is kezdeményezték³, aminek településenként eltérő hatása volt, azonban konfliktushoz, a szlovén nemzeti lét mélyrehatóbb megbontásához nem vezetett.

■
¹ E tanulmány a 2007. november 2-án Zentán, a *Történelmi tudat – kulturális emlékezet* című tudományos konferencián elhangzott előadás kibővített változata.

² Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851, 12. (Adriáncz).

³ Vas Megyei Levéltár (a továbbiakban: VaML) Vvm. nközgy. ir. Kis- és közgyűlési jegyzőkönyvek 1171/1837.

SZLOVÉNEK MAGYAR KÖRNYEZETBEN

Etnikai szempontból a mai Muravidék tekintetében 1848 után változott meg valamennyire a helyzet, illetve vizsgálódásunk keretében akkor tapasztaljuk az első jelentősebb nemzetiségi jellegű villongásokat. Példaként említjük, hogy a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztésére irányuló parasztmozgalmak ellen, mivel az a társadalomnak minden rétegére nem vagy csak részben vonatkozott, kemény kézzel, katonai karhatalom bevetésével és a lázadók bíróság elé állításával lépett fel a magyar kormány. A Stájerországgal határos, zömében szlovén lakosságú belatinci uradalom parasztságát, mivel földesurukkal, a Gyika családdal már korábban pereskedtek, nem volt nehéz engedetlenségre ingerelni, és a földesúri család ellen lázítani. A kialakuló társadalmi feszültséget fokozta a nemzetiségi konfliktus veszélye, ezért Csány László, Zala megye királyi biztosa 1848 májusában a következőket írta Batthyány Lajos miniszterelnöknek: „Holnapi napon a rendelkezésem alatt levő katonaság nagyobb részével a belatinci uradalom két helységében kell a felbomlott rendet helyreállítanom, mi annál szükségesebb, mert az uradalomban létező 14 ezer vendus (értsd: szlovén, azaz vend) lakosoknak figyelme a holnapi működésem eredményére van fordítva; azon vonalban, beleszámálva a lendvai uradalom volt helységének vendus lakosait, legalább 25 ezer vendusok vannak, kiket az illír (értsd: horvát nacionalista) mozgalom érintetlenül nem hagyott”.⁴ Az illír mozgalom hatása a muraközi horvátoknál még jóval mélyebb nyomokat hagyott, mint a szlovéneknél, azonban közismert, hogy az említett közösség már korábban is erőteljesen szimpatizált Horvátországgal.

Az 1848-ban bekövetkezett villongások jelentősebben nem változtattak a szlovén származású Mura menti lakosság magyarcentrikusságán, azonban bizonyos fokú szlávosság jellegű nemzeti tudat csírái azokban az esztendőkből megfogantak. A szlovénok anyanyelvi nevelését – eltérő okokból – különböző országos és megyei hatóságok is támogatták, hiszen több ízben felkérték a nyelvjárást jól beszélő tanítókat – pl. a Hodoson evangélikus lelkészként tevékenykedő Kardos Jánost⁵ –, hogy fordítsanak le magyar könyveket az oktatás megkönnyítése céljából, illetve értékeljék azokat. Ilyen törekvések már korábban is voltak, például az első szombathelyi püspök, Szily János már a XVIII. század végén támogatta Küzmicz Miklós szlovén nyelvjárásban készített írásait, fordításait. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a szlovén elemzők egyes körei ma is alig tesznek

⁴ Csány László kormánybiztosi iratai, 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998. 30–43. p. (Zalai Gyűjtemény; 44.).

⁵ VaML: Vvm. Tanf. Eln. ir. 15/1873.

különbséget az eltérő történelmi korszakok magyarosítási törekvései között, így – még sokszor manapság is – általában az ezeresztendő magyarországi kötődést magyar elnyomásnak minősítik. Aligha vitatható, hogy hathatós magyarosítási tendencia – néhány korábbi kivételtől eltekintve – csak a dualizmus korában bontakozott ki, intenzívebben annak utolsó negyedszázadában.

A XIX. század közepétől a különböző, akár nyelvjárásban, akár a korabeli szlovén köznyelvhez közelálló szövegek tekintetében egyre erőteljesebben jelentkezett az írásmód megválasztásából származó politikai konfliktus, amely a mindenkori magyar tisztségviselőkre is kiterjedt. Arról van szó, hogy egyesek a magyar ábécének és helyesírási szokásoknak megfelelően alkották a szlovén szövegeket, míg mások már az akkorra elfogadott szlovén írásjeleket és nyelvi szokásokat alkalmazták. A mai szlovén elemzők általában úgy fogalmazzak, hogy a két írásforma közötti konfliktust a magyarosító hatóságok erőltették, mivel a magyar ábécé alkalmazásával erősíteni kívánták a muravidéki szlovénok elidegenedését a többi szlovén régió lakosaitól. Az állítást csak feltételesen lehet elfogadni. Viszont kevésbé vitatható, hogy az 1880-as években a történelmi Magyarország teljes területén, ahol nemzetiségek éltek, intenzív helységnevé-magyarosítás vette kezdetét, amelynek keretében a mintegy 90 Vas megyei, szláv hangzású falunév esetében 1887 februárjában következett be konkrét intézkedés⁶. Ezzel párhuzamosan egyre erőteljesebben jelentkező tendenciának számított a magyar nyelv oktatásának erőltetése a szlovénok lakta területen.

A dualizmus korában kialakított magyar nemzetstratégián belül nagy volt a jelentősége az Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter által eredetileg népnevelési céllal tervezett vidéki közművelődési egyesületek létrehozásának, amelyek közül az elsők az 1880-as években alakultak. A felvidéki, az erdélyi és a dunántúli egyesület elsődleges célja a magyar kultúra, a magyar nyelv szélesebb körű terjesztése volt azokon a vidékeken, ahol a nemzetiségek többséget képeztek. Ezek mintájára hozták létre 1897-ben a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesületet.⁷ Emellett a Mura menti szlovénok körében egyházi berkekben is erőteljesen sugallták a magyar nyelv és kultúra elsajátításának szükségességét. Az említett intézkedés, ami a muravidéki szlovén nemzeti tudat szempontjából jogosan negatív jelenségnek számít, viszonylag szűk nemzetiségi értelmiségi réteg – főleg a szlovén származású római katolikus papság körében – váltott ki ellenszenvet.

■
⁶ VaML Vasvármegye Bizottsági Jegyzőkönyve 340/1887.

⁷ VaML Vvm. Egy. alapsz. gyűjt. Mura-szombat.

A különböző – említett és nem említett – hatásoktól eltekintve megállapítható, hogy a szlovének lakta települések túlnyomórészt parasztlakossága továbbra is nagymértékben Magyarország-tisztelő maradt, és a magyar nyelv elsajátítása a XIX. és a XX. század fordulóján egyre inkább presztízskérdéssé vált, ami nélkül a Monarchia magyarországi részében nehezen lehetett érvényesülni. A tájegység jeles korabeli kutatója, Gönczi Ferenc a Mura menti szlovén lakosságról – egyebek mellett – a következő néprajzi sajátosságokat tartotta fontosnak közölni: „Mint munkaszerető, iparkodó s értelmes nép, a mezei gazdálkodás mellett bizonyos időszakokban, midőn a mezei munka nem köti le, vagy csak részben foglalja el, haszonért sok mindenre ráadja fejét. Nyáron a szegényebbek elmennek Zala megye magyar lakta vidékeire és Somogy megyébe aratni, csépelni, mert náluk a munka mennyisége nincs arányban a munkakeresőkével. Némelyek a közeli uradalmakban, vagy egyesektől rétet, földet vesznek fel felébe, harmadába, melyekre még napszámot is szolgálnak. Feles földeket, nem egyszer kétórányi távolságban is, felvesznek, s ugyanoly távolságra járnak a napszámot leszolgálni. Azért köztük iparos – kivéve Belatincot, mely inkább városias jellegű, s ahol szép számú intelligencia lakik – ritkán telepedik meg, miután a paraszt mesteremberrel olcsóság tekintetében a versenyt nem állhatja ki. A vendek az ipart téli mellékfoglalkozásul tekintik. Kik azonban nevesebb iparosokká nővik ki magukat, a nyári évszakokban is dolgoznak, könnyebbnek tekintvén a tű, olló s kalapács kezelését a kasza, kapa s ásó forgatásánál.”⁸

Vas vármegye tanfelügyelője 1908-ban elvégezte a korabeli muraszombati járás szlovének lakta települései iskolai intézményellátottságának a felmérését. A beszámolóból, amellet, hogy kiderült a létező intézmények általánosan rossz állapota, illetve azok hiánya, érezni lehet a magyar nyelv ismerete és terjesztése hangsúlyozásának fontosságát. A hiányos iskolahálózat fokozatos felszámolása céljából a már meglévő húsz iskola mellé a szlovének lakta településeken több új, állami fenntartású elemi iskola létrehozását javasolták. A magyarosítás szempontjából két intenzív évtized hangulatát és jellegét tükrözi, hogy a hálózatépítés általános művelődéspolitikai okai mellett (pl. írni-olvasni tudás fejlesztése stb.), hangsúlyosan megcélzott szempont volt a magyar nyelvhatár kiterjesztése is.⁹

A magyar nyelv és kultúra terjesztésének intenzívebb szakasza, a magyarosítási tendencia nem volt egyedülálló nyomásgyakorlás a tárgyalt időszakban, hiszen a Mura mente vonatkozásában közismert,

■
⁸ Gönczi Ferenc 1914.
A Zala megyei vendek.
 Kaposvár, 27–29.

⁹ VaML Vvm. Főisp. Eln.
 ir. 9/1909.

hogy akkoriban már jelentős mennyiségben szállítottak a vidékre különböző könyveket a szlovén Mohor Kiadó jóvoltából, illetve az ausztriai szlovénok más szellemi központjaiból is. Emellett 1903-tól, illetve 1913-tól több – a szombathelyi püspök által támogatott – vallási folyóirat és a *Novine* című hetilap is megjelent muravidéki szlovén nyelvjárásban. Aligha vitattató, hogy XX. század első évtizedében a magyar állam és a szomszédos nemzetek érzékenysége egyaránt növekedett a magyarországi nemzeti kisebbségek ügyében. Az ausztriai szlovénok lakta vidékekről érkező, valamint a Magyarország területén kiadott nyomdatermékeket a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület – tartalmi és nyelvi, valamint különösképpen nemzeti szempontból – erőteljesen vizsgálta.¹⁰

A muravidéki szlovének nemzetémbresztőjeként számon tartott Ivánóczy (szül. Kodila) Ferenc a XX. század elején a muravidéki szlovénekről, az említett közösség túlnyomó többségének Magyarország iránti lojalitásáról a következőt állította: „A szlovén nép békeszeretete és hűsége a magyar állameszméhez egy részről, más részről pedig az uralkodó magyar faj előzékenysége és méltányos, igazságos gondolkozása, mely nem engedi meg mással szemben magának az agresszív faji politikát, hanem az állami életben is a keresztény szeretet elvét iparkodik érvényesíteni, eredményezte azt, hogy a szlovén nép története teljesen összeolvadt a magyar nemzet történelmével. És csakugyan nincsen a magyar történelemben egyetlen lap, vagy egyetlen sor, mely csak sejtetné is velünk, hogy e maroknyi kis szlovén nép valaha ne érezte volna magát a magyar haza éppen olyan polgárának, mint az uralkodó magyar faj bármely egyéb tagja...”¹¹

Azt az időszakot, amelyet az Osztrák–Magyar Monarchia idején a Mura mentén élő szlovén lakosság nemzeti kisebbségként élt meg, úgy összegezhethetjük, hogy a magyar nyelvterületen vendnek nevezettek szláv közösségnek vallották magukat (saját nyelvükön magukat leginkább sloveninek, azaz szlovénnek nevezték), amely erőteljesen őrizte anyanyelvét, a régióban beszélt nyelvjárást (még 1910 körül is legfeljebb a közösség 30%-a értette a magyar nyelvet). A szlovén lakosság a dualizmus időszakának utolsó szakaszában erőteljes nemzeti nyomásnak, azaz magyarosításnak volt kitéve. Abban van igazság, hogy a vend megnevezéssel bizonyos körök – főleg a XX. században – meg kívánták osztani, illetve gyengíteni a szlovén népcsoportot. Ennek tudatában is állítható azonban, hogy a szlovén közösség a kisebbségi létből származó megkülönböztetését, konfliktusokat, a közel ezeresztendő magyarországi kötődés miatt nem úgy élte meg,

¹⁰ VaML Vvm. Főisp. Eln. ir. 7/1909.

¹¹ Ivánóczy Ferenc 1996. Vázlatok a régmúlt korból. In *A vend kérdés*. Budapest, 1996, Kossics Alapítvány – Košičev sklad, 39–42.

mint a néhány esztendővel később elcsatolt magyar közösségek a kis-antant államok asszimilációs törekvéseit. Ezt támasztja alá állításával az 1911-ben született, ma is élő nyugalmazott plébános, Camplin Ivan, aki még a Monarchia idején kezdett iskolába járni. Egyrészt hangsúlyozta, hogy a Mura mente szlovénok lakta részein 1919 előtt muravidéki szlovén nyelvjárásban tanítottak, másrészt határozottan állította, hogy a későbbi évtizedekben sokszor hangoztatott erőszakos magyarosítást gyermekkorában Bagonyán, egy abszolút többségében szlovén faluban nem észlelte.

MAGYAROK SZLOVÉN (JUGOSZLÁV) KÖRNYEZETBEN

Az I. világháború után megváltozott, a kisebbségi státus tekintetében megfordult a helyzet, a muravidéki magyar közösség – furcsa körülmények közepette – kisebbségi sorsra jutott. Az új hatalom azonnal hozzálátott egyik legfontosabb célja, a délszláv állameszme megvalósításához. Már az ún. katonai igazgatás idején eldöntötték, hogy azokat a magyar tanítókat, „akik uszítanak, és még a muravidéki szlovén nyelvjárást sem ismerik”, azonnal el kell bocsátani a munkahelyükről.¹² Helyükre Szlovénia más vidékeiről hoztak magyarul nem beszélő tanítókat. Az 1920/21-es tanévben még formálisan meghagyták a magyar nyelvű oktatást, azonban 1925-re már csupán néhány magyar iskola maradt fenn. A XX. század harmincas éveire teljességében felszámolták a magyar iskolarendszert, aminek a Mura menti magyarok nemzeti tudata szempontjából beláthatatlan következményei voltak.¹³

A Mura mentén kialakult határsávban élő magyar közösség gazdaságilag nem volt erős, ráadásul említésre méltó értelmiséggel sem rendelkezett, ami a magyar nemzeti tudat megőrzése szempontjából úgyszintén nehezítő körülménynek számított. Ettől függetlenül a magyar falvak lakossága, a Trianon utáni első generáció nem adta fel nemzeti érzését. Hasonló volt a helyzet a tájegység két központi településének számító kisvárosban, Alsólendván és Muraszombatban, ahol a polgárság erősen magyar érzelmű volt.¹⁴ A szlovén őshonos lakosság, mint új többségi nemzet magatartásáról ezúttal csupán annyit említünk, hogy a délszláv államot kezdetben viszonylag tartózkodva fogadták, mi több, közvetlenül az elcsatolás után némely szlovén települések nyilvánosan tiltakoztak a vidék Magyarországtól történő elcsatolása ellen.¹⁵

Egy vegyes családból származó evangélikus lelkész, Skalics Gusztáv, aki saját nemzeti hovatartozásáról úgy nyilatkozott, hogy

■
¹² Kokolj, Miroslav: *Prekmurski Slovenci 1919–1941*; Slavič, Matija 1999. *Naše Prekmurje*. Murska Sobota; Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. 75–79.

¹³ Szombathelyi Püspöki Levéltár – Acta Cancellariae 611/1920, 4486/920; Kokolj, Miroslav 1974. *Prekmurski Slovenci 1919–1941*. Murska Sobota, Pomurska založba, 20–23.

¹⁴ Novak, Miroslav 1995. *Prekmurje v Klekloven času*. In *Klekloven simpozij v Rimu*. Celje, Mohorjeva družba, 16.

¹⁵ Göncz László 2001. *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, MNMI.

„a magyaroknak magyar, a szlovéneknek szlovén voltam”, úgy jellemezte a helyzetet, hogy Alsólendván a harmincas években dominált a magyar beszéd, és aki be akart illeszkedni az ott zajló polgári életbe, annak kellett tudnia magyarul. Kivételt a Szlovénia más területeiről odavezényelt hivatalnokréteg jelentett, akik nem tudtak magyarul, ám gyermekeik már kénytelenek voltak valamennyire megtanulni, mert ellenkező esetben a játszótársak közé nem tudtak beilleszkedni. Skalics szerint azonban az iskolában más volt a helyzet. Ott nem szabadott megszólalni magyarul, mert azért büntetés járt.¹⁶ A már idézett Camplin Ivan pontosan emlékszik arra, hogy a két világháború között Muraszombatban még nagy számban éltek magyarok. A korabeli római katolikus papság jelentős része azonban a vidéken szerinte szlovén érzelmű volt. Ennek egyik fő oka abban rejlett, hogy a katolikus papok közül néhányan aktív szerepet vállaltak a vidék elcsatolását előkészítő teendőkben.

Camplin azt is kifejtette, megerősítve a már elhangzott állításunkat, hogy a korabeli délszláv állam – legfőképpen az oktatás keretében, de egyéb módon is – erőteljesen a jugoszláv nemzeteszme megteremtésén fáradozott. Az ő nemzedékét – a gimnáziumban és a papneveldeben egyaránt – erőteljes szlovén és jugoszláv nemzeti szellemben képezték. A magyarság rendkívül nehéz társadalmi helyzetére vonatkozóan aligha nehéz levonni a következtetést, ha csupán arra utalunk, miként fosztották meg a földszerzéstől a magyarokat a XX. század húszas éveiben lebonyolított földreform során, amikor az agrárfelelősök – egyebek mellett – a következőket állították: „Hogy azonban a magyar községek folyamatosságát egymás közt és Magyarországgal egyaránt megszakítsuk, és a terepet a szlovénítésre előkészítsük, a meglévő falvak közé 2–3 tiszta szlovén települést kell létrehozni.” Egy másik rendelkezés, amelyet egy 1921-ből származó titkos beszámolóból ismerünk, a következőképpen fogalmazott: „El kell űzni a magyar nagybirtokosokat és azok tisztviselőit, amennyiben magyar érzelműek, a többit viszont hatástalanná kell tenni. El kell a vidékről helyezni azokat a papokat, akik nem a jugoszláv nemzeti eszme támogatói, és helyettesíteni kell őket újakkal, akik tapasztaltak és nemzeti érzelműek. A plébániákat el kell szakítani a szombathelyi püspökségtől. Öntudatos, jugoszláv elemeket kell a vidékre betelepíteni, belőlük közösségeket kell létesíteni... Előnyben kell részesíteni, azaz protezsálni kell a tudatos jugoszláv nemzeti elemeket” stb.¹⁷

A megváltozott helyzet, Belgrád centralizációja, a tervszerű asszimilációs politika az őshonos szlovének körében is felháborodást

■
¹⁶ Göncz László 2006. *Egy peremvidék hírmondói*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, 175–187.

¹⁷ Državni arhiv Slovenije. Ljubljana – fond 44 Esterházy, IV. Zakupodaja in kolonizacija: 1866.

keltett. Természetesen kevésbé a magyar közösség elleni drasztikus fellépések miatt, sokkal inkább a muravidéki szlovén nyelvjárással szemben az irodalmi szlovén nyelv erőltetése miatt. Erről Camplin plébános úgy foglalt állást, hogy az új hatalom által a Mura mentére telepített tisztségviselők és tanítók – túlkapásokkal és agresszív módszerekkel egyaránt élve – rövid időn belül megpróbálták az ún. irodalmi szlovén nyelvet érvényesíteni, ami a muravidéki szlovénok szemében ellenszenvet váltott ki.

A terjedelmét tekintve kicsi, ám néprajzi kincseiben gazdag Hetés tájegység lakossága nagyon erősen magyar érzelmű volt, ezért nehezen fogadták el a jugoszláv hatalmat. Egy visszaemlékező szerint az idősebb emberek sokat beszéltek ellenszenvükről. A tanítók az iskolában szlovén nyelven tanítottak. Ott a betelepített telepések miatt is nagy volt a feszültség. A telepések és a helybeli magyarság közötti ellentétről, a nemegyszer fizikai leszámolásba torkolló konfliktusról sok példa ismert. A harmincas évek közepén már az iskolában, a gyerekek körében is érződött a nemzeti ellentét, amit nagymértékben befolyásolt, hogy a nebulók a családban hallották a másik nemzetiségűvel szembeni megjegyzéseket. A II. világháború előtti esztendőkből a hatóság különösképpen mostoha lett a magyarsággal szemben, ami – ahogy valaki fogalmazott – a tanító, a csendőr és a pap részéről egyaránt érződött.¹⁸

A göntérházi származású Bíró Józseftől tudjuk: otthon sokszor elmondták nekik, hogy a húszas években elkezdődő földreform során a telepéseknek juttatott földeket a környékbeli magyar családoknak kellett volna megkapni. Arra az érdekességre is ő hívta fel a figyelmet, hogy a magyar gyerekek az iskolában a harmincas évek végén (különösképpen az első bécsi döntés után) odafigyeltek arra, hogyha rajzórán a méhes kaptárait festették, akkor azt a magyar nemzeti színek szerint tették. Azokban a hónapokban már az is megtörtént, hogy a nagyobb fiúk néha ún. magyar irredenta dalokra is rázendítettek.

Ahhoz nem férhet kétség, hogy a két világháború között a magyar érzelmű emberek az akkori állapotot megszállásnak minősítették, és – amennyire tehették – úgy is beszéltek arról.¹⁹ Egy másik visszaemlékező a két világháború közötti időszakra vonatkozó élményei szerint állította, hogy akkoriban a magyar családok semmiképpen se illeszkedtek be a „jugoszláv életbe”.

A magyar nemzeti tudat jellege és ereje a Muravidéken – a felismerően említett hátráltató tényezők ellenére – főképpen az akkor

¹⁸ Göncz 2006, 15–27.

¹⁹ Uo. 9–48.

még meghatározóan magyar érzelmű családok révén fejeződhetett ki. Az oktatás és a vallás e tekintetben negatív szerepet játszott, a magyar sajtó, illetve a média szerepe elenyészően csekély volt. Általában egy faluban legfeljebb egy-két rádió volt. Természetes, hogy a magyar falvakban, aki csak tehetett, a Kossuth adót hallgatta, azonban az ily módon tájékozottak aránya elenyészően kevés volt. Bizonyos mértékben az említhető még kedvező körülménynek, ha a család rendszeresen ápolhatta kapcsolatait a magyarországi oldalon élő rokonokkal. Erre a kettős birtokos státus révén adódott néhány esetben példa úgy az Őrségben, mint Hetés és Göcsej vidékén is. Kedvező körülménynek számított – erre azonban csupán egy-két település esetében volt példa –, ha a szomszédos magyarországi falvak lakosai, ameddig engedélyezték, a muravidéki területre jártak templomba, istentiszteletre.²⁰

POLITIKAI VÁLTOZÁSOK – NEMZETTUDATVÁLSÁG

A II. világháború időszakát – amikor a Muravidéket visszacsatolták Magyarországhoz – a Muravidéken élő lakosság közül ki felszabadulásként élte meg (véleményem szerint ezek voltak többen), ki viszont megszállásként fogadta a magyar hatalomátvételt. A hatalom, sajnos leginkább durva eszközökkel, megpróbált visszavágni az elmúlt húsz esztendőért, és az oktatás – az újraalapított Vendvidéki Magyar Művelődési Egyesület célkitűzése szerint – magyarosító eszközöket használt a nem magyar lakosság körében. Emiatt a négy háborús esztendőben számos konfliktus keletkezett, ami hosszú távon előidézte a két, korábban tisztességesen együtt élő nemzet közötti ellenszenvet. Leegyszerűsítve, a II. világháború időszakában történelemek drasztikus következményei lettek a későbbiek során, ami leginkább a Mura menti magyar közösség nemzeti tudata, valamint később a magyarság léte szempontjából komoly gondot jelentett.

A II. világháború követően – miután 1945-ben a vidék ismételen a délszláv államhoz került – a hatalom minden eszközzel rájátszott arra, hogy a Mura mentén élő szlovén közösség a legrövidebb időn belül felejtse el korábbi erőteljesebb-lazább kötődését a magyarsághoz.. Tudatosan hatottak arra, hogy ne érezzen semmilyen azonosulást a magyar kultúrával, ami fokozatosan be is következett. Az ún. „vend kérdés” téves megfogalmazása magyar részről a trianoni döntést megelőző időszakban, majd annak ismételt, még inkább szakszerűtlen és durva felidézése a II. világháború időszakában,

■
²⁰ Göncz 2006, 41–152.

és természetesen az azt követő rendkívül kirívó jugoszláv „válasz” megtette a magáét. A XX. század utolsó harmadában nemhogy a Mura mentén élő szlovén közösség bármilyen jellegű, egykori magyar kötődését nem hangoztatta senki, a magyar kultúrát és a magyar nemzetet általában is erőteljesen elmarasztalták. Mindehhez hozzájárult számos, Magyarország szempontjából kedvezőtlenül alakuló történelmi tényező, mint például a II. világháborús magyar szerepvállalás egysíkú, a nácizmussal és a faszizmussal történő szerencsétlen összefonódás általánosított magyarázata, a negyvenes évek végén bekövetkező magyar–jugoszláv konfliktus keretében az egyoldalú magyar bűnbakszerep hangsúlyozása, a szovjet megszállás eleve negatív volta stb. Mindezek által a magyar közösség nemzeti tudata is jelentősen gyengült, alakításának, erősítésének lehetősége az ötvenes évek közepére ellehetetlenült.

Az ún. hidegháború időszakában a magyar–jugoszláv ellentét 1948-ban kezdődött, aztán 1949-ben tetőzött. Az OZNA (államvédelmi titkosszolgálat) állandóan zaklatta a muravidéki magyar falvak lakosságát. Főképpen az után kutatott, hogy milyen magyarországi kapcsolatokat ápol a határ menti lakosság. A magyarok közül akkor sajnos sokan elszigetelődtek, mivel a magyar nemzeti tudat vállalásának semmi értelmét sem látták. A gyér számú értelmiségi is teljesen visszafogott volt. A sajátos helyzetben a korabeli hatalom kiszemelt néhány magyar embert, akiket bevont saját céljai megvalósításába, és különböző kémfeladatokra bírta őket. A nép – több visszaemlékező egybecsengő állítása szerint – állandó félelemben élt. Abból a nemzedékből, amely Trianont közvetlenül megélte, akkor már kevesen voltak életben. A fiatalabbak könnyebben „megtörhetőek” voltak. Nagyon sokan a fiatalabb korosztályhoz tartozó magyarok közül akkor a jugoszláv, illetve szlovén értékrendszerrel azonosultak. Varga Sándor, a muravidéki közösség egyik meghatározó egyénisége szerint a helyzetet az is befolyásolta, hogy – bármennyire volt egyoldalú és durva a jugoszláv, magát szocialistának nevező rendszer – ideológiai tekintetben mégsem volt annyira elnyomó, mint a magyarországi Rákosi-rendszer.²¹

A nemzettudat torzulását jelzi, hogy a muravidéki magyarok körében többen azt sem vették jó néven, hogy a jugoszláv állam lejárataására törekedtek bizonyos körök Magyarországon. Úgyszintén hátráltató tényező volt, hogy a muravidéki magyarságnak legalább a 95%-a a II. világháborút követő időszakról 1962-ig nem mehetett Magyarországra. Így azokban az esztendőben a helybeli emberek az adott, jugoszláv helyzettel való megbarátkozásra kényszerültek.

■
²¹ Göncz 2006, 15–27.

A korszakot egyetemistaként megélő Hajós Ferenc, később kiváló jogász és diplomata szerint az ún. informbiro-időszakot illetően a muravidéki magyar lakosság jelentős része Tito álláspontját tartotta rokonszenvesebbnek. E kérdést illetően véleménye szerint közrejátszott az a szempont, hogy a jugoszláv vezetőknek sajátos módon sikerült a Szovjetunió közvetlen fennhatóságától távolabb tartani az országot. Ebből kifolyólag, a különböző korabeli magyarországi belpolitikai túlkapások ismeretében (kulákkérdés, az értelmiség zaklatása stb.) a muravidéki magyarság köreiből akkor olyan vélemény is megfogalmazódott már, hogy jobb Jugoszláviához tartozni, mint a szovjet megszállási zóna területét képező Magyarországhoz.²²

A muravidéki magyar közösség nemzettudata tekintetében összegezhető, hogy a XX. század negyvenes éveinek végétől drasztikusan romlott a helyzet. Amint az elhangzottakból kiderült, akkoriban a jugoszláv hatalmat gyakorlók szerint szégyenletes volt magyarnak lenni a Muravidéken. A kis lélekszámú közösséget ért nemzeti jellegű megkülönböztetés, a vasfüggöny „leereszkedése” és egyéb hatások révén az ötvenes évekre a muravidéki magyar közösség életében értékrendszerváltás következett be, aminek következményeként egyre erőteljesebb nemzettudatzavarok jelentkeztek.

A „TESTVÉRISÉG-EGYSÉG” IDŐSZAK HATÁSA

A XX. század utolsó negyedére vonatkozó identitásvállalás szempontjából fontos hangsúlyozni, hogy a muravidéki magyarok 50 év alatti korosztályának mintegy 50%-a vegyes házasságban él, ami rendkívül magas arálynak számít, talán a legmagasabbnak a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyar közösségek között. Az ilyen házasságban született gyermekek túlnyomórészt (75–80%-ban) szlovénnek vannak nyilvánítva.

A vegyes házasságok nagyobb arányú megjelenését a hetvenes évektől nagymértékben befolyásolta a közismert jugoszláv „testvériség-egység” áramlattal fémjelzett eszmerendszer mögött megbúvó, különböző hatósági taktikákra épülő hatás is. A kétnyelvű oktatás mindenképpen ezek közé sorolható, amelynek keretében „egyenrangú és egyforma elveket hirdető” társadalom formálódott, ahol formálisan a magyar nemzetiség és a magyar anyanyelv vállalása adva volt, csak mivel „amúgy is mindegy, hogy ki milyen nyelven beszél”, az anyanyelven való kommunikálást a magyar nemzetiségűek „az egyszerűség kedvéért” szívesen mellőzték. Hasonlóképpen alakult

■
²² Göncz 2006, 166–175.

a helyzet a nemzettudat terén is. A tárgyalt időszakban, főképpen a XX. század hetvenes éveiben divat volt a „jugoszláv” nemzeti identitás ösztönzése. Ténylegesen nem létező kategória jött létre, amelyet vegyes házasságból származók esetében az illetékes hatósági szervek (pl. statisztikai hivatalok) ösztönzésére különösképpen szívesen alkalmaztak.

A magyar–jugoszláv konfliktus időszakát követően, a másodrendűvé „lefokozott” magyar nemzeti kötődés következményeként a XX. század hatvanas éveitől észlelhető olyan tendencia, hogy a magyar fiatalok (férfiak és nők egyaránt) szívesen választottak nem magyar, tehát szlovén vagy muraközi horvát nemzetiségű ház- vagy élettársat maguknak. Az ilyen esetekben dominánssá vált a többségi nyelv és kulturális érvényesülés a családban, ami a vegyes házasságokból származók nemzeti hovatartozását magyar szempontból kedvezőtlenül befolyásolta. Egyrészt – az említett és egyéb, kedvezőtlen hatások miatt – divattá vált a közéletben a többség nyelvén társalogni (számos esetben erre magyarok között is sor került), másrészt volt eset, amikor a magyar nemzetiségűek szégyenkezve mertek csak anyanyelvükön megszólalni. A jelenség a felnőttekről a fiatal, iskolás korosztályra is áterjedt, és később „normarendszerre”, gyakorlattá alakult. E negatív tendencia a rendszerváltás, azaz a szlovén önállósulás után valamennyire csökkent, azonban annak egyéb következményei további jelentős gyengítést jelentettek a magyar nemzettudat megnyilvánulása terén.

Olyan jelenség is megállapítható, hogy a XX. században a Mura mentén élő közösségek közötti nemzeti-nyelvi viszonyok, kapcsolatok leginkább a különböző politikai döntések függvényében változtak, illetve értékelődtek át, ami – a magyar kultúra és a nyelv folyamatos presztízsvesztése révén – a magyar közösség szempontjából általában negatív következményekkel, másodrendű szerepkörrel járt.

Szlovénia kisebbségvédelmére a XX. század hetvenes éveitől a jogalkotás szintjén az ún. pozitív diszkrimináció elvére alapozott politika a jellemző. Fontos ismertetni, hogy a kilencvenes évek elején, a szlovén önállósulási folyamat során, az akkori politikai elit ígéretet tett arra, hogy a nemzetiségi jogok elért szintjén nem változtat, hanem azt lehetőség szerint tovább fejleszti. Az ilyen politikai magatartásnak vitathatatlannal voltak és vannak pozitív hatásai, főképpen a kultúra és a nemzetiségi média terén, azonban a biztosított jogok gyakorlatba ültetésének részbeni hiánya úgyszintén korlátozza a magyar nemzeti kötődés erősödését.

Manapság a kettes vagy többes nemzeti-kulturális kötődés viszonylag gyakori jelenségnek számít a Muravidéken, azonban a magyar nyelv és identitás tényleges egyenrangúságáról mégsem beszélhetünk. A XX. század sajátos körülményei, a több időszakban jellemző erőteljes kisebbségellenes megnyilvánulások túlságosan megviselték a muravidéki magyarokat, ezért a hetvenes évek már említett pozitív politikai változásai későn érkeztek. A negatív szocialista reflexek és sztereotípiák hatása az elmúlt évtizedekben erőteljesen érvényesült. Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy a muravidéki magyar közösség lélekszáma messze a kritikus pont alá csökkent, tömbközösség jellegű magyarlakta vidékről gyakorlatilag a Muravidéken nem beszélhetünk. Bár a mintegy harminc, közvetlenül a magyar–szlovén határ mentén található, bizonyos arányban magyarok lakta település összefüggő sávot képez (amelyet csak egy szakaszon „szakít meg” egynyelvű szlovén település), a közösség attitűdjére több vonatkozásban a szórvány jelenségek jellemzők.

Bartha Csilla nyelvészprofesszor a Muravidéken meghonosodott kétnyelvű oktatást elemző, 2000 után készített egyik tanulmányában megállapítja, hogy „napjainkban a magyar közösség jó része a nyelvcsere előrehaladott fázisát éli át, s jelentős mértékben csökken azok száma, akiknél az anyanyelv még az identitás egyik elsődleges szimbólumaként van jelen.”²³

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a XXI. század elején a muravidéki magyar közösség nemzeti tudata sajátos állapotot tükröz.

Egyrészt az egykor erősen Kárpát-medence-centrikus, hungarus tudatú lakosság szinte teljesen megszűnt. A hatvan esztendősnél idősebb, magyar származású korosztály jelentős többsége nyelvi-kulturális szempontból erősen kötődik magyarságához, részben még magán viseli a zalai–vasi mentalitás sajátosságait. Nemzeti kötődését azonban a gyermekkori élmények, az ötvenes évek viszontagságai érezhetően befolyásolták. A következő nemzedék (a 30–50 évesek) az ún. „testvériség-egység” ideológia szellemében szocializálódott. A magyar származásúak többségére ebben a korosztályban erőteljes magyar nemzeti kötődés már nem jellemző (ez csak viszonylag szűk rétegről mondható el). Az említett kategóriában kivételt az értelmiségi rétegnek a Magyarországon tanuló, viszonylag szűk hányada képez, akik elsősorban humán orientáltak. Érdekes módon – és talán ez adhat némi esélyt a derűlátásra – a mai fiatalok körében találunk rendkívül erős magyar kötődésű, kiválóan képzett réteget is (ugyan nem túlságosan nagy számban), akik az említett negatív

■
²³ Bartha Csilla 2006. Kétnyelvűség a Muravidéken. *Murátj*, 2006. 1–2. 79.

sztereotípiáktól mentesen szocializálódtak. Ez részben a magyar családok és különböző érdekvédelmi egyesületek tudatos törekvéseinek, részben a kétnyelvű oktatási modell keretében alkalmazott, főképpen belső differenciálódáson alapuló módszertani-tartalmi változások eredménye. Hogy mennyire lesz a magyar nemzeti tudat megőrzéséhez, esetleges fejlődéséhez a teljes muravidéki magyar populáción belül mintegy 3–5%-ot kitevő, magyar érzelmű fiatal nemzedék ereje és munkássága elegendő a Muravidéken, azt még korai lenne megjósolni.

VÉKÁS JÁNOS ■

A VAJDASÁG MINT EMLÉK ÉS MODELL – JUGOSZLÁVIA NÉLKÜL? ■

BEVEZETŐ

Elemzésemben először azokat a premisszákat ismertetem, amelyekből a társadalmi szerkezet kialakulásának és változásának vizsgálatok kiindulok. Kifejtem, hogy a társadalmi szerkezet számos tényező egymásra hatásának folyománya, amelyeket alapvetően négy csoportba sorolhatunk. A demográfiai, gazdasági, politikai és kulturális tényezők integráló és dezintegráló hatása dönti el, hogy egy adott térség népessége, e népesség csoportjainak, közösségeinek sokasága társadalommá fejlődik-e.

Ezt követően a Vajdaságot magába foglaló délszláv állami keretet veszem szemügyre. Amellett érvelek, hogy Vajdaság tipikus normatív régió, trianoni képződmény, amelynek sorsát csak úgy tudjuk megérteni, ha a volt Jugoszlávián belüli integráló és dezintegráló tényezők erőterében szemléljük.

Végezetül azt elemzem, hogy a Vajdaság mennyiben tesz eleget azoknak a követelményeknek, amelyek teljesülése által funkcionális régióvá válhat, melyek azok a centrifugális és centripetális erők, amelyek jellegét meghatározzák, s mit jelent mindez a Vajdaságban élő magyarság jövője meg a magyar nemzet európai keretű reintegrációja szempontjából.

KÉT MEGKÖZELÍTÉS

Az első világháborút követően a trianoni békeszerződéssel szentesített délszláv állam fennállásának egész ideje alatt folyamatos válságban volt. Lényegében már megalakulásának pillanatában nagymértékben eltért a nemzeti elit elképzelése a leendő államfejlődés irányáról és távlatairól. A gondokat, kételyeket azonban valamelyest háttérbe szorította a délszláv összefogás idealizált eszméje, de ennél sokkal hatékonyabb összetartó tényező volt a nemzetközi erőviszonyokban érvényre jutó politikai akarat.

Mindez megismétlődött a második világháború után.

Amikor az ország egybetartását döntően befolyásoló tényezők megszűntek, a válság elmélyülésével még az egypárti pluralizmus idejében megkezdődtek a viták a dezintegráció okairól.

Kétségetlen, hogy az okokat alapvetően két csoportba lehet sorolni. Egyrészt meg kell vizsgálni, hogy maga az államalakulat milyen mértékben tett eleget azoknak az objektív követelményeknek, amelyek fennmaradásának feltételeit képezik, másrészt pedig azt is szemügyre kell venni, hogy a körülmények alakulása és a személyes döntések sorozata miben és milyen módon befolyásolta a dezintegráció folyamatát.

A állampárti időszakban a hivatalos politika szervei és szereplői az okokat – ahogyan azt akkortájt mondani szokták – „a szervezett szocialista erők” tevékenységének megítélésében jelölték meg, mert a súlyos érdekellentétek ellenére igyekeztek a hegemonia látszatát megőrizni: egyrészt teljesen elutasítottak minden párbeszédet az állampárton kívüli ellenzék bármilyen formájával („velük csak a célkeresztben át folytatunk dialógust”), másrészt az állam egyben tartásának objektív feltételeit kétségbe vonni a legsúlyosabb tabunak számított.

Ekkortájt a hivatalos fórumokon a válság okaként két tényezőt jelöltek meg.

Egyrészt Szerbia politikai elitje a centrifugális erők felerősödéséért az ún. „policentrikus etatizmusok” által gerjesztett partikularizmusokat tette felelőssé. Azt állította, hogy az ország fejlett részeinek vezetői hatalmuk megtartása érdekében a fejletlenek kizsákmányolásával biztosítják saját környezetük számára azokat a viszonylagos előnyöket, amelyekre saját polgáraik előtt legitimitásukat alapozzák. Ezért az ország egyenletesebb fejlődése érdekében a nemzeti jövedelem nagyobb részének központi újraelosztását követelte.

Ugyanakkor a fejlett köztársaságok, vagyis Szlovénia és Horvátország vezetői az ilyen szerbiai álláspontot nagyszerb unitarizmusnak nyilvánították azt állítva, hogy a fejlettek már így is túl nagy áldozatokat hoznak, és hogy a további központosítás nemcsak saját fejlődésüket hátráltatná, hanem az egész államközösségét is, amely fejlesztésének ők a „mozdonyai”.

A vita tehát – az imént említett korlátok és tabuk keretében – az újraelosztásról, a hatalom és a javak újraelosztásáról szólt a még önmaga által létezőként érzékelt hatalmi eliten belül.

A kommunista hatalmi elit teljes szétzüllése és a nacionalista politikai legitimáció egyeduralmi törekvése közepette viszont a korábbi tabu vált kizárólag engedélyezetté. Nemzetárulásnak számított szlovén árut vásárolni Szerbiában,¹ mint ahogy Szlovéniában is kisebb riadalmat keltett, amikor szerb befektetők is megjelentek a legnagyobb szlovén kereskedelmi vállalat részvényei iránt érdeklődők között.²

■
1 1989 decemberében a szerbiai vállalatok Milošević aktivistáinak nyomására bojkottot hirdettek meg a szlovén termékek behozatalára, mert Szlovénia vezetősége kijelentette: ha Szerbiából tüntetők indulnának „Jugoszlávia megvédésére” Ljubljanába, a köztársaság határán erőszakkal fogják feltartóztatni őket.

2 A szlovén közvéleményben nagy ellenállást váltott ki, amikor 2006 márciusában nyilvánosságra került, hogy két szerbiai üzletember, Miroslav Mišković és Milan Beko, meg akarja vásárolni a Mercator részvényeinek többségét.

Az 1990-es évek háborús időszakában (amikor, mint tudjuk, mindig az igazság az első áldozat) a társadalomkutatók körében is nehezen tört magának utat az a megközelítés, amely a társadalmi szerkezet vizsgálatára révén ítélné meg a dezintegráció okait, s az azokon belüli prioritásokat.³ A kutatói szabadság tágulásával – és legalább ilyen mértékben az öncenzúra oldódásával – a kutatók nézetei mind szélesebb spektrumban helyezkedtek el két véglet között.

Az egyik véglet szerint az egykori Jugoszlávia államjogi kerete ideális volt, és a vállalkozás kudarcáért kizárólag a hatalmi elitet/eliteket terheli a felelősség. A másik végletes állítás szerint viszont az állam megalakulásakor öröklött hatalmas különbségek eleve kudarcra ítélték ezt az államalakítási kísérletet.

A két szélsőség közé helyezhető többség természetesen a dezintegrációt befolyásoló tényezők sokaságát sorolja fel, s azokat aszerint rangsorolja, hogy – jórészt világnézeti indíttatásából kifolyólag – a dezintegrációs spirál mely pontját veszi kiindulásul.

AZ INTEGRÁCIÓS/DEZINTEGRÁCIÓS SPIRÁL

Hogyan is tudnánk tagolni a társadalmat összetartó és széthúzó, integráló és dezintegráló tényezők sokaságát? A társadalmi szerkezetben milyen tényezőket tudnánk megkülönböztetni aszerint, hogy azok mind önmagukban, mind kölcsönös egymásra hatásuk révén milyen centripetális és centrifugális hatást fejtenek ki?

Kutatásunk céljára négy tényezőt (helyesebben, de körülményesebben mondva: tényezőcsoportot) jelöltünk meg: a **demográfiai**, a **gazdasági**, a **politikai** és a **kulturális** tényezőt. Kiindulhatunk abból, hogy a gazdasági javak birtokló alakítják az elosztási viszonyokat meghatározó politikai tényezőket, amelyek a szellemi-kulturális intézményrendszer révén igyekeznek stabilizálni pozícióikat, s ez az intézményrendszer jelenti a „kaput” az egyének és csoportok társadalmi pozíciójának tudatosítására, internalizálására, vagyis a csoportkötődések, identitások kialakulására, amelyek a demográfiában, az emberi tényező mennyiségi és minőségi mutatóiban válnak tettenérhetővé. De ugyanakkor kezdhetjük e körkörös folyamat vizsgálatát a demográfiai tényezővel is, amely meghatározó módon hat a gazdasági tényezőre, és így tovább.

A tényezők egymás közötti viszonyának érzékeltetésére első lépésben egy kör kerületén jelöltük ki helyüket.

■
³ Ilyen szempontból érdemes áttekinteni a *Filozofija i društvo* című folyóirat 1994. évi 6., tematikus számát, különösen Ljubomir Madžar, Zoran Obrenović és Jovica Trkulja szövegeit.

A társadalmi integráció/dezintegráció tényezőit azonban többféle szempont szerint is értelmezhetjük. Tekinthetünk rájuk úgy is, mint a bennük foglalt anyagi tartalomra, javakra, erőforrásra. De szemlélhetjük őket a keretükben kialakult elosztási viszonyok oldaláról is. Ugyanakkor értelmezhetjük őket az elosztás rendjeként, mint a részeitket rendszerbe foglaló intézmények összességét is. Végül az egyes tényezők létezését és működését értelmező eszmék együtteseként, tehát az emberi törekvések, érdekek szempontjából is felfoghatjuk őket.

Pontosítanunk kell tehát, hogy amikor az integráció/dezintegráció egyes tényezőit megnevezzük, milyen szempont szerint tekintünk rájuk.

Amikor a gazdasági tényezőről beszélünk, ezen a társadalmi fejlődéshez szükséges anyagi eszközök, erőforrások mértékét, meglétét vagy hiányát, elosztásának mértékét és arányát értjük, tehát a megosztott vagy megosztható **javak** mennyiségét.

Politikai tényezőnek a különböző csoportok, rétegek, közösségek érdekérvényesítési lehetőségét értjük, tehát a forráselosztásban érvényesülő **viszonyt**.

A kultúrát mint tényezőt a lehető legtágabban értelmezzük, mint az emberi együttélés során létrehozott közös eredmények összességét, tehát a forráselosztás **intézményi** keretét.

És végül természetesen a demográfiát is a megszokottnál tágabban értelmezzük. A demográfia az általánosan elterjedt értelmezés szerint kvantifikált mutatója a statisztikailag mérhető emberi minőségnek, ugyanakkor azonban, mélyebb értelemben, a társadalmi erőforrások, viszonyok és intézmények hatására kialakult, és az emberek által befogadott, internalizált, a magatartásukat statisztikailag mérhető módon befolyásoló eszmék, **érdekek** tükröződése is.

Az egyes tényezőkhöz tehát az alábbi ábra szerint rendeljük hozzá az értelmezési szempontokat.

1. ábra: Az integráció/dezintegráció tényezői és szempontjai

A négy sajátos szempont alapján értelmezett négy társadalmi tényező bonyolultsága (úgy is mondhatnánk: szerves összetétele), ha az ábrán feltüntetett körön az óramutató járásával megegyező irányban vesszük sorra, folyamatosan növekszik. Ez annyit jelent, hogy az előző tényező jelenléte mindig szükséges, ámde nem elégséges feltétele a következő tényező fejlődésének.

A politikai viszonyok alakulását nagyban befolyásolja, hogy van-e forrás, amelynek elosztását a hatalmi viszonyok révén szabályozni kell és lehet. De maga a forrás növekedése nem jelenti önkéntelenül azt, hogy már pusztán ettől a viszonyok a társadalmi integráció (vagyis a hatékony forrásfelhasználás, az optimális fejlődés) irányába hatnak.

Ugyanígy, a társadalmi intézményrendszer csak akkor fejlődik, finomul, ha ezt a politikai tényező lehetővé teszi, ha a társadalmi viszonyokban van elég ésszerűség, amit lehet megszilárdítani, intézményesíteni. És végül, az emberek személyes életének, életszemléletének, identitásának a kultúra, az intézményesített együttélés szabályrendszere akkor lesz szerves része, akkor internalizálódik, ha abban mind a forráselosztás mértéke, mind módja, mind intézményesített keretei tekintetében megtalálja saját helyét.

De még ekkor sem vehetjük biztosra, hogy ez bekövetkezik, hogy tehát az integráció megerősödik.

Miért?

Azért, mert a tényezők egymásra hatása a kör bezárulása során nem ér véget. A demográfiai tényező, az „emberanyag minősége” is kihat a gazdasági tényezőre, az elosztható források megtermelésére, és a körforgás folytatódik tovább.

Ahhoz tehát, hogy az integrációs/dezintegrációs tényezők egymásra hatását érzékeltetni tudjuk, ábránkat át kell alakítanunk, és zárt kör helyett egy mindkét végén nyitott, végtelen spirál vonalán kell állandóan ismétlődő sorrendben elhelyezni a felsorolt tényezőket.

Ezek folyamatos ismétlődése, több cikluson át történő egymásra épülése a magyarázata annak, hogy a társadalmi integráció szerveslenebb tényezőjének fejlesztése miért nem vonja maga után lineárisan a szervezetebb tényező fejlődését, hogy a szocialista kultúra felvirágoztatásához miért nem volt elegendő a villamosítás és a nehézipar. A fejlődés a ciklusok sokaságán keresztül vezet, s ha valaki a társadalmi megrázkódtatások idején elhiti az emberekkel, hogy van rövidebb is a kacskaringós útnál, általában ez vezet az igazán nagy társadalmi tragédiákhoz.

A FOLYAMAT

Bennünket azonban alapvetően az érdekel, hogy mitől függ a társadalmi kohézióban tapasztalható mozgás iránya. Magyarán, mi határozza meg, hogy egy adott területen a társadalmi szerkezet az integráció, vagy a dezintegráció útján indul el?

Az integrációs és dezintegrációs tényezők két formában befolyásolják a társadalom fejlődését: egyrészt úgy, hogy a társadalom horizontális vagy vertikális szerkezete tényezőnként milyen mértékű eltéréseket tükröz, vagyis az egyes tényezők vonatkozásában mekkora a **belső feszítáv**; másrészt pedig azért, hogy a különböző tényezők tekintetében mekkora a **fáziseltolódás** (ha tehát valamely integrációs tényező szűk keresztmetszetet jelent).

Lássuk először az első esetet, annak is a horizontális tagolódásra vonatkozó változatát, vagyis az egyenlőtlen regionális fejlettség problémáját.

Tegyük fel, hogy valamilyen külső körülmény közepette egy államkeretbe kerülnek olyan régiók, amelyek korábban koherens belső arányok szerint fejlődtek, de általános fejlettségi szintjük a tényezők mindegyike szerint jelentősen különbözik.

Magukban tehát ezek a régiók megfeleltek a harmonikus fejlődés feltételeinek: rendelkeztek az elosztható források bizonyos mennyiségével, ezek elosztására kialakult a társadalmi békét fenntartó viszonyokon alapuló politikai rendszer, amely megteremtette a maga társadalmi intézményeit, és ez az intézményesített társadalmi kultúra internalizálódott. Meghatározta a népesség demográfiai jellemzőit a

korösszetételtől, népszaporulattól, családösszetételtől kezdve a képzettségi, foglalkoztatási szinten át egészen az olyan összetett demográfiai jellemzőkig, mint amilyenek a nemzeti-etnikai csoportkötődések.

Az ilyen jellemzőkkel rendelkező területeket nevezük funkcionális régióknak, amelynek legalább három feltételt ki kell elégítenie. A régió területén az integrációs tényezőknek **kompatibilisaknak** kell lenniük, nem lehetnek bennük összeférhetetlen elemek. De ugyanakkor **komplementárisaknak** is, mert csak ez, az egymás kiegészítése, az egymásrautaltság jelenti a kohéziót. Végül arra is szükség van, hogy lehetséges legyen közöttük a **koordináció**, a hatékony összehangolás.⁴

Mi történik azonban akkor, ha több ilyen funkcionális, de eltérő jellemzőkkel bíró régió valamilyen külső kényszer hatására egy közös adminisztratív-államjogi keretbe kerül?

Egy új, normatív régió keletkezik, amelynek több akadályt kell leküzdenie ahhoz, hogy – szerencsés esetben – funkcionális régióvá váljon.

Ez természetes folyamatként is értelmezhető, hiszen a valóságban nincsenek se tisztán normatív, se tisztán funkcionális régiók. Minden normatív régióknak megvan az esélye arra, hogy az optimális erőforrás-gazdálkodásért a részek összehangolják érdekeiket, s ha van hozzá elég idő és akarat, funkcionális régióvá válhatnak. Ugyanígy minden funkcionális régióknak is érdeke, hogy kohézióját normatív eszközökkel is megszilárdítsa.

E fejlődési lehetőségeknek azonban megvannak a maguk korlátai. Mind az integrációs tényezők fejlettségi szintje közötti különbségben, mind pedig a közöttük mutatkozó fáziseltolódás mértékében van egy határérték, amely esetében az integráció már nem serkenthető. Megindul a társadalmi szerkezet lebomlása, de most a tényezők fordított sorrendjében: mindig a szervezesebb struktúrák bomlanak könnyebben, s a szervezetelebbek fejlesztése is mind nehezebben tudja ezt a dezintegrációs folyamatot megállítani. Akár az integrációnál, itt is több cikluson keresztül hatnak egymásra a dezintegráció tényezői, amíg az összetartozás-tudat addig befogadott eszméjének meggyengülése után megrendül a társadalmi intézményekbe vetett bizalom, majd az érdekegyeztetés politikai viszonyrendszere is felbomlik, és felszínre jutnak a forráselosztás terén megnyilvánuló antagonizmusok, ami tovább gyengíti az összetartozás eszméjét, és a következő ciklusban is tovább folytatódik a dezintegráció, amit általában a vele járó további forrásbeszűkülés még inkább gyorsít.

■
4 A regionalizáció feltételeinek és szerbiai sajátosságainak összefoglalását lásd Vojković 2003.

Ez volt tehát az integrációs/dezintegrációs tényezők által kifejtett hatás első formája. A második forma, a fáziseltolódás hatása elsősorban a nagy társadalmi megrázkódtatások, a fejlődés koherenciáját megzavaró külső ráhatások során jelentkezik. Ha ugyanis egy térség számára hosszabb ideig biztosított a nyugodt fejlődés lehetősége, a gazdasági, politikai és kulturális tényezők kölcsönös egymásra hatásban, viszonylag egyenletesen fejlődnek, s e fejlődési folyamat egységesen nyomra rá bélyegét a demográfiai szerkezetre. Jelentős külső hatás van szükség ahhoz, hogy e viszonyrendszer felboruljon, hogy olyan régiók kerüljenek egy államjogi keretbe, amelyeknél nemcsak az egyes tényezők mutatnak jelentős különbséget, hanem a különböző tényezők fejlettségi szintje között is jelentős fáziseltolódás tapasztalható. Hogy tehát az egyik régió, miközben gazdaságilag, a források tekintetében rendkívül erős, politikailag nincs birtokában azoknak az eszközöknek, amelyekkel az elosztás viszonyaiban érdekeit érvényesíteni tudná. Vagy ha kulturálisan rendelkezik a társadalomépítés magas szintű tapasztalataival, de ezek alkalmazására sem anyagi ereje, sem politikai hatalma nincs. Illetve, ha demográfiai állapota nem teszi számára lehetővé, hogy éljen a gazdasági, politikai és kulturális téren számára nyíló lehetőségekkel.

AZ ELSŐ JUGOSZLÁVIA

Civilizációnként rendkívül eltérő annak mértéke mind a belső feszítáv, mind a fáziseltolódás vonatkozásában, amelynek keretében a társadalmi együttélés még megvalósítható. Vizsgáljuk meg most nagyon röviden és elnagyoltan, hogyan alakultak ezek a körülmények a Vajdaság számára államjogi keretet képező délszláv állam történetében.

Az első világháború utáni békeszerződésekkel létrejött Szerb–Horvát–Szlovén Királyság népességének az egy társadalmi keretben való életről semmilyen tapasztalata nem volt.⁵ Az ország egy részéből csak egy évvel a világháború kezdete előtt, az 1913. évi londoni béke nyomán szorult ki a török birodalom feudális viszonyokat hagyva maga után, míg másutt már az európai árucseré-forgalomba bekapcsolódott nagyipari termelés folyt a parlamentarizmus társadalmi viszonyai közepette. A történelmi fejlődés különbözősége az integrációs/dezintegrációs tényezők mindegyikére rányomta bélyegét.

Gazdasági szempontból elmondhatjuk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia keretéből a délszláv államhoz került területek az első világháború előtt 11,5-szer tőkeerősebbek voltak, mint Szerbia.

■
⁵ A gazdag irodalomból elsősorban Bilandžić 1999 munkáját ajánljuk.

Az ország megalakulásának időpontjában az addig az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott területeken mintegy 8 milliárd korona volt forgalomban, míg Szerbiában mindössze 700 millió dinár. A háború előtt a szerbiai dinár és a Monarchia fizetési eszköze, a korona árfolyamaránya 1:1 volt. A háború alatt a korona valamelyest meggyengült, a reális értékarány 1:1,25-re csökkent. Szerbia tőkeereje tehát reálértékén is több mint 7-szer volt kisebb, mint a volt Monarchiabeli területeké. A két terület jövődöbéli gazdasági ereje szempontjából tehát döntő kérdés volt az átváltási arány.

Szerbia kormánya 1918. december 25-én rendelte el az ország területén forgalomban lévő osztrák–magyar bankjegyek lepecsételését (Horvátországra és Szlavóniára vonatkozóan a bán ezt 1919. január 8-án rendelte el), majd egy év múlva, 1919. november 26-án megkezdődött a korona felülbélyegzése, amely során 20%-ot vontak le a felülbélyegzett bankjegyek értékéből. Mindeközben a kormány további 300 millió koronát vont vissza az osztrák–magyar banktól és dinárt vásárolt érte a piacon, amivel még jobban elérte a koronát.⁶

A tárgyalások során a horvátok és a szlovének az 1:2 arányú beváltást javasolták, de a kormány ebbe nem egyezett bele, mert Szerbia tőkeereje így 4,5-szer kisebb lett volna az egykori monarchiabeli területekhez viszonyítva.

Végül 1920 februárjában a pénzügyminisztérium parlamenti döntés nélkül kibocsátotta az új dinár-korona névértékű bankjegyeket, amelyekkel 1:4 arányban váltották át dinárra a koronát. 1920. június 5-ig mintegy 4,77 milliárd korona került beváltásra 1,19 milliárd dinárért, tehát a koronaövezet tőkeereje még így is a dinárövezetnek több mint másfélszerese maradt.

Mivel érte el Szerbia a gazdasági viszonyok ilyen módosítását? A **politikai tényezőt**, a hatalmi viszonyban betöltött helyzetet konvertálta pénzzé, majd a számára kedvező arányt igyekezett tartósítani a társadalmi intézményrendszerben is.

Amikor az SZHSZ Királyság Ideiglenes Népképviselője 1920. szeptember 3-án elfogadta az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásáról szóló törvényt, a választókerületeket úgy határozta meg, hogy míg Szerbiában egy parlamenti mandátumhoz 3212 szavazatra volt szükség, addig Horvátországban 4720-ra, Boszniában pedig 5240-re. Ezzel a parlamentben a centralisták fölénybe kerültek ugyan, de a föderalizmus hívei elhagyták a nemzetgyűlést és a 419 megválasztott képviselő közül 161-en bojkottálták az alkotmány elfogadását.

⁶ Lásd Šubašić 1922.

⁷ Bővebben lásd Thim 1940.

Hogyan tükröződtek az integráció/dezintegráció politikai folyamatai a **kultúra szférájában**? Itt is két ellentétes modell jelentkezett, amely a közös társadalmi intézményrendszer kiépítésének ellentétes útjait tétélezte.

Az integráció unitáris változatát képviselő Szerbia nemzeti ideológiája lényegében a Garašanin 1844-ben megfogalmazott programjában⁷ lefektetett elveken alapult, amelyek szerint Szerbiának küldetése van a közös délszláv állam megteremtésében, és ennek a küldetésnek a nevében hajtja végre az integrációs tényezők, a gazdasági erőforrások, a hatalmi döntések, a társadalmi intézményrendszer és nem utolsósorban a népesség demográfiai jellemzőinek homogenizálását. Ennek szellemében alakította ki a „háromnevű törzs” ideológiáját, amely szerint a szerbek, a horvátok és a szlovénok egy néptörzs, amelynek három neve van, és amely szerint a más nemzetiségűek legnagyobb része is csak erőszakkal eltérített délszláv, mint ahogy a muzulmánok is csak eltörökösített szerbek. A hatalmi elit ezzel a küldetéstudattal igyekezett indokolni a gazdasági kizsákmányolást, a politikai jogfosztást, a kulturális elnyomást, és végső soron a demográfiai arányok erőszakos megváltoztatására irányuló telepítéseket és népirtásokat is.

Ha rápillantunk az elemzésünk elején felvázolt integrációs/dezintegrációs spirál ábrájára, akkor konstatálhatjuk, hogy e stratégia alkalmazói mindig a szervezettebb tényező felhasználásával igyekeztek maguk számára kedvezőbb erőviszonyokat kialakítani a szervezetlenebb tényezők vonatkozásában is: hatalmi-politikai eszközökkel igyekeztek gazdasági előnyhöz jutni, kulturális-intézményi megoldásokkal megszilárdítani politikai helyzetüket, demográfiai intézkedésekkel befolyásolni a kulturális-intézményi állapotokat, és végül, valóban nem utolsósorban, gazdasági eszközökkel hatni a demográfiai folyamatokra.

E stratégia előretörése mindkét Jugoszlávia esetében kudarchoz vezetett.

Ezzel ellentétben, az integráció föderális modelljének képviselői a közös államban elsősorban saját, már bizonyos mértékben integrálódott társadalmi szerkezetük kedvezőbb fejlődési feltételeit látták. E felfogást a legvilágosabban Edvard Kardelj fejtette ki *A szlovén nemzeti kérdés* című 1936-ban írt tanulmányában, amely szerint a délszláv állam jelentősége a szlovén nemzet számára elsősorban abban van, hogy kedvező keretet biztosít saját eredményes nemzeti fejlődéséhez. E fejlődésnek elsődlegesen az erőforrásait igyekeztek

biztosítani, ezt igyekeztek konvertálni politikai téren, s e politikai helyzetük határozta meg intézményi-kulturális építkezésüket.

Lássuk, hogy a társadalmi integráció tényezőinek ilyen erőszakos manipulálása milyen változásokat hozott a **demográfiai mutatókban**, amelyek a társadalmi szerkezet legszintetikusabb kifejezői.

A volt Jugoszlávia területén élő népesség alapvető demográfiai meghatározója nem a nyelvi, nem is nemzeti-etnikai, hanem a felekezeti hovartartozás volt: valójában három civilizáció találkozott itt ebben az értelemben. Az ország megalakulása utáni első, 1921-ben végrehajtott népszámlálás során a népesség 47%-át pravoszláv, 39%-át római katolikus, 11%-át pedig muzulmán vallásúként írták össze.

A társadalom egészséges fejlődése elé annyi gátat emelő nagyszabású politika, az igazságtalan adórendszer, az oktatási-kulturális intézmények felhasználása, az ország területi-adminisztratív átszabása, a választási manipulációk, és végül a diktatúra bevezetése ellenére tíz év alatt mindössze annyi történt, hogy az 1931. évi népszámlálás adatai szerint 1921 óta az össznépességben a pravoszlávok aránya 2%-kal nőtt (47-ről 49 százalékra), a római katolikusoké pedig ugyanennyivel csökkent (39-ről 37-re), miközben a többieknél jóval magasabb népszaporulatú muzulmánok aránya (11%) nem változott, és volt még 3% más felekezethez tartozó, felekezeten kívüli, illetve ismeretlen vallású. A felekezeti arányok területi megoszlása azonban megmutatja, hogy míg a pravoszlávok aránya Szerbiában alig több mint 1%-kal nőtt, addig Horvátországban 4%-kal csökkent, tehát a folyamat még ebben a csekély és erőszakolt formában sem az integrációt jelentette. A Vajdaság volt az egyetlen terület, ahol a pravoszlávok – jórészt betelepítéssel – jelentékenyebben tudták növelni arányukat. A római katolikusok az 1921. évi összeírás adatai szerint itt még abszolút többségben voltak, a többi nyugati kereszténnyel együtt a népesség kétharmadát alkották. 1931-ben elvesztették abszolút többségüket, de még mindig többen voltak, mint a pravoszlávok.

1. táblázat. A felekezetek aránya a népességben 1921–1931

		Pravo- szláv	Római katolikus	Evangélikus	Muzulmán	Egyéb
Szerbia	n1921	81,1	0,9	0,1	17,6	0,3
	n1931	82,3	1,7	0,1	15,5	0,4
Horvátország	n1921	22,8	74,6	1,4	0,1	1,1
	n1931	18,8	79,2	0,7	0,1	1,2
Szlovénia	n1921	0,6	96,6	2,6	0,1	0,2
	n1931	0,6	96,8	2,2	0,1	0,3
Bosznia	n1921	43,9	23,5	0,4	31,1	1,2
	n1931	44,2	23,6	0,3	30,9	1,0
Montenegró	n1921	84,1	4,2	0,0	11,7	0,0
	n1931	75,7	7,2	0,0	17,0	0,0
Vajdaság	n1921	35,1	51,5	10,7	0,1	2,5
	n1931	41,8	45,4	9,9	0,1	2,9

⁸ A Stevan Moljević nikšići ügyvéd által 1941. június 30-án közreadott program szerint Nikola Pašić végzetes hibát követett el, amikor elfogadta a jugoszláv gondolatot, s ezzel a szerbek három háború győzelmének eredményét semmisítették meg. Az általa elképzelt nagy szerb állam magában foglalta volna Dalmáciát Karlobagig, Lika felét, Kordunt, Baniját, Pakrac, Daruvar és Verőce környékét, valamint a volt Jugoszlávia ettől keletre eső teljes területét, mi több, még Pécsét és Temesvárt is.

Forrás: Popis 1921 (1932); Popis 1931 (1938).

És nemcsak a szerbesítés, hanem általában a délszláv nemzetesítés folyamata sem haladt – ilyen rövid idő és maguk a délszlávok körében jelenlevő éles konfliktusok között nem is haladhatott – gyors ütemben: a délszláv anyanyelvűek aránya az össznépességben belül 1931-ben mindössze 1 százalékkal volt magasabb, mint 1921-ben.

A MÁSODIK JUGOSZLÁVIA

Összegezve: az integráció erőszakos eszközökkel való serkentése az első Jugoszlávia esetében nem hozott megoldást. A második világháború kitörésekor a nemzeti elitek mindegyike az önálló államiságban látta a megoldást: a szerb csetnik mozgalom a „Homogén Szerbia” koncepcióját⁸ vallotta, igyekezve menteni a menthetőt, vagyis a megítélése szerint nemzetileg homogenizálható területekre formált igényt, Horvátországban pedig a „független horvát államot” ígérő uszítások hatalomra kerülését könnyítette meg a horvátoknak a közös délszláv államban szerzett tapasztalata.

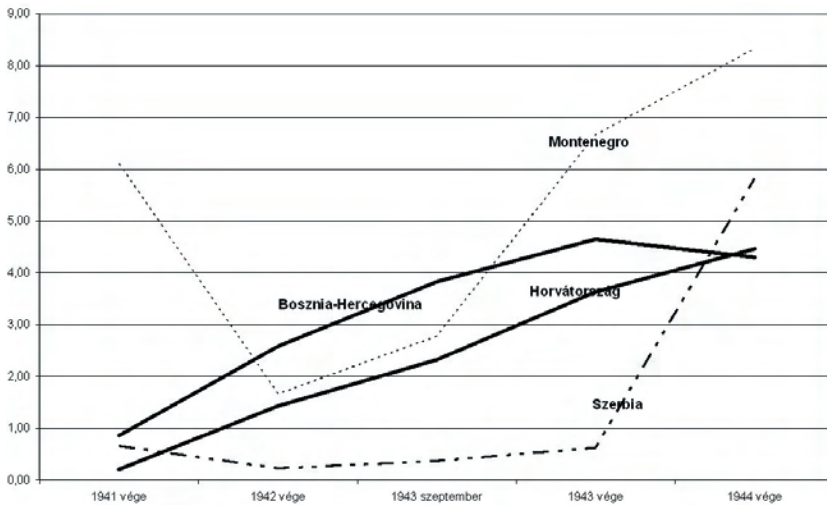
Lényegében a Jugoszláv Kommunista Párt volt az egyetlen számottevő politikai tényező, amely továbbra is a közös államban látta a jövőt. Eredményessége az addigi nemzetépítési törekvések kudarcából fakadt, és szervezkedése ott volt a legeredményesebb,

ahol e kudarcok a legtragikusabb tapasztalatokkal jártak. Mindez még hangsúlyozottabban kifejezésre jutott a fegyveres ellenállás, a partizánmozgalom megszervezése során.

**2. ábra. A partizánok aránya az 1931. évi őszenéességben
1941–1944**

Forrás: Strugar 1969; NOVJ (1982); Popis 1931 (1938).

Szerbia mind a JKP tagjainak, mind a Tito vezette ellenállási mozgalomhoz csatlakozóknak a lakosságon belüli aránya alapján jelentősen elmaradt Bosznia-Hercegovina vagy Horvátország, és még inkább Montenegró mögött. Ugyanakkor a szerb nemzetiségűek e területeken kimagasló arányt képeztek mind a párttagok, mind a partizánok soraiban.

Ez a háború áldozatainak nemzetiségi megoszlásában is megmutkozott.

A háború utáni évtizedben több kísérlet is volt a háborús áldozatok összeírására (1946–48, 1950), de ezek nem hoztak eredményt. Miután azonban Németország a hadikárpótlási kötelezettségeinek újabb megnövelésére vonatkozó jugoszláv igények teljesítésének feltételként a veszteségek részletezését és bizonyítását követelte, a jugoszláv kormány 1964. június 10-én hozott határozatával elrendelte az áldozatok név szerinti összeírását. Megalakultak a szövetségi, köztársasági és

járási összeíró bizottságok, az anyagot a Szövetségi Statisztikai Intézet dolgozta fel, 1966-ban belső használatra ki is nyomtatták, de államtitokká minősítették. Az adatok szerint ugyanis az áldozatok száma 600 000 fő volt, amit az akkori vezetőség kevésnek talált.

Az 1980-as évek második felében két alapos munka látott a témában napvilágot. Az egyik szerzője a Franciaországban és Kanadában élő szerb nemzetiségű Bogoljub Kočović, a másiké pedig a zágrábi horvát Vladimir Žerjavić, s mindketten rendkívül hasonló eredményekhez jutottak, miközben nem ismerték egymás kutatásait.

Ugyanakkor, a szerb–horvát viszály kiéleződése közepette, a *Danas* című zágrábi hetilap 1989-ben közzétette az 1964. évi név szerinti összeírás eredményeit is.

2. táblázat. A II. világháború áldozatai és az 1948. évi népszámlálás nemzetiségi arányai

	Kočović becslése		Žerjavić becslése		Összeírás 1964		Népszámlálás 1948	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Szerb	487000	48	530000	51,6	346740	58	6547117	41,5
Horvát	207000	20,4	192000	18,7	83257	13,9	3784353	24,0
Muzulmán	86000	8,5	103000	10	32300	5,4	808921	5,1
Szlovén	32000	3,2	42000	4,1	42027	7	1415432	9,0
Montenegrói	50000	4,9	20000	1,9	16276	2,7	425703	2,7
Zsidó	60000	5,9	57000	5,6	45000	7,5		
Német	26000	2,6	28000	2,7		0	55337	0,4
Egyéb	66000	6,5	55000	5,4	31723	5,3	2735235	17,3
Összesen	1014000	100	1027000	100	597323	100	15772098	100

Forrás: Kočović, Bogoljub (1985); Žerjavić, Vladimir (1989); Nikolić, Goran (2006); Popis 1948 (1954).

Ha az áldozatok számára vonatkozó három adatsort összevetjük a háború utáni első, 1948-ban lebonyolított népszámlálás nemzetiségi adataival, megállapíthatjuk, hogy a szerbek körében az ország össznépeességében betöltött arányuknál nagyobb, a horvátoknál, és még inkább a szlovéneknél pedig jóval kisebb volt az áldozatok száma. Az állami összeírás a két becslésnél jóval nagyobb arányú szerb áldozatot mutat ki, de ez abból ered, hogy a nem kommunista áldozatokat és a kommunisták által meggyilkoltakat nem írták össze. Ha a partizán egységekben harcolók, illetve az áldozatok számára vonatkozó adatokat

egybevetjük, két következtetést vonhatunk le. Egyrészt azt, hogy az áldozatoknak majdnem a fele a belharcokban vesztette életét, másrészt pedig, hogy a jugoszláv eszme elsősorban a Szerbián kívüli szerbek, illetve azok szívügye volt, akiknek a körében a félresikerült nemzetépítés a legnagyobb társadalmi megrázkódtatásokat okozta. Emellett sem kerülhetett volna sor az ország újjáépítésének második kísérletére, ha ehhez nem lettek volna meg a kedvező nemzetközi feltételek.

De megvoltak. Miközben azonban az első Jugoszláviában az unitarista, a másodikban a föderalista hatalmi-politikai erők domináltak. Tekintsük most át röviden, hogy az integrációs/dezintegrációs tényezők négy csoportjában milyen változást tudtak elérni.

Gazdasági vonatkozásban a tervgazdálkodás időszakában a gazdasági politikának két célja volt: a nehézipar fejlesztése és a fejletlen területek felzárkóztatása. Szűkebb Szerbia egyik szempontból sem volt preferált, még kevésbé a Vajdaság. Ennek ellenére 1952 és 1968 között a gazdasági fejlettség terén a különbségek nem csökkentek, Szlovénia és Kosovo vonatkozásában pedig kifejezetten nőttek. Ugyanakkor az egész országban csökkent az egy főre eső nemzeti jövedelem aránya a szomszédos piacgazdálkodású országokhoz viszonyítva, romlott a nemzetközi versenyképesség.

A **politikai viszonyokban** is megmutatkozott, hogy a helyzettel mindenki elégedetlen volt: a fejlettek sokallták a fejletlenek támogatását,⁹ a fejletlenek azt hangoztatták, hogy kiszolgáltatott helyzetben, gyarmati sorsban vannak a fejlettekkel szemben.¹⁰ A gazdasági reform kudarca megmutatta, hogy a piacgazdaság nem működhet politikai demokrácia nélkül. Erősödtek a centrifugális törekvések: 1968-tól az alkotmánymódosítások sorozata, 1974-től az új alkotmány a köztársasági és tartományi elitek kezébe adta a hatalmat.

A **kulturális modell** tekintetében a szocializmus, a munkásosztály hatalmának doktrínája érintetlen maradt, de a köztársasági-nemzeti érdekek szolgálatába állt. A társult munkáról szóló, 1976-ban elfogadott törvény már a policentrikus etatizmusok alkotmánnyal megszerzett hatalmának visszakonvertálása volt a gazdasági szférába, amikor azon a tézisen alapult, hogy „a munkásosztály rendelkezik a bővített újratermelés egészével”, és a „társult munka szervezetei” határozzák meg, hogy annak mely részét „társítják”, és miként.

A jugoszlávság, mint az új „szocialista nemzet”¹¹ eszméje csődöt mondott, helyét az „önigazgatási érdekek pluralizmusának” eszméje foglalta el.

■
⁹ Horvátországban Šime Đodan (1969) fogalmazta meg a legharsányabban az álláspontot, hogy a jugoszláv föderáció a nagyszerb érdekek szolgálatában áll, amely a fejlődés alapvető korlátozója. Úgy vélte, hogy a nemzeteknek először létre kell hozniuk saját államaikat, amelyek szavatolják a teljes egyenjogúságon alapuló föderáció kialakulását. Téziseinek bírálatát lásd Šuvar 1974.

¹⁰ E tézis legexplicittebb kifejtését lásd Memorandum SANU 1995.

¹¹ Az „integrális jugoszlávság” eszméjének politikai felhasználásáról bővebben Vékás 2002.

A társadalmi dezintegráció folyamata szintetikus módon jutott kifejezésre a **demográfiai mutatókban**. A három évvel a II. világháború befejezése után, 1948-ban lebonyolított népszámlálás során az országban 15 772 098 személyt írtak össze. 1931 óta, vagyis 17 év alatt a népesség 1,8 millióval nőtt, miközben az azt megelőző tíz évben (1921–1931) a növekedés kétféle millió főt tett ki. A népesség nemzetiségi megoszlása azonban a délszlávok vonatkozásában nagyjából megegyezett a háború előttivel, és ezek az arányok szinte a második Jugoszlávia fennállása idején végig megmaradtak. A változások a nem szláv „kisebbségek” körében voltak drasztikusak: a második világháború után az országban szinte alig maradt zsidó részben a holokauszt, részben a kivándorlás miatt, a háború utáni megtorlásokat túlélő németeket kitelepítették, a magyarok jelentős része kivándorolt. Ezzel ellentétben a magas népszaporulatnak köszönhetően jelentősen nőtt az albánok és muzulmánok (bosnyákok) aránya.

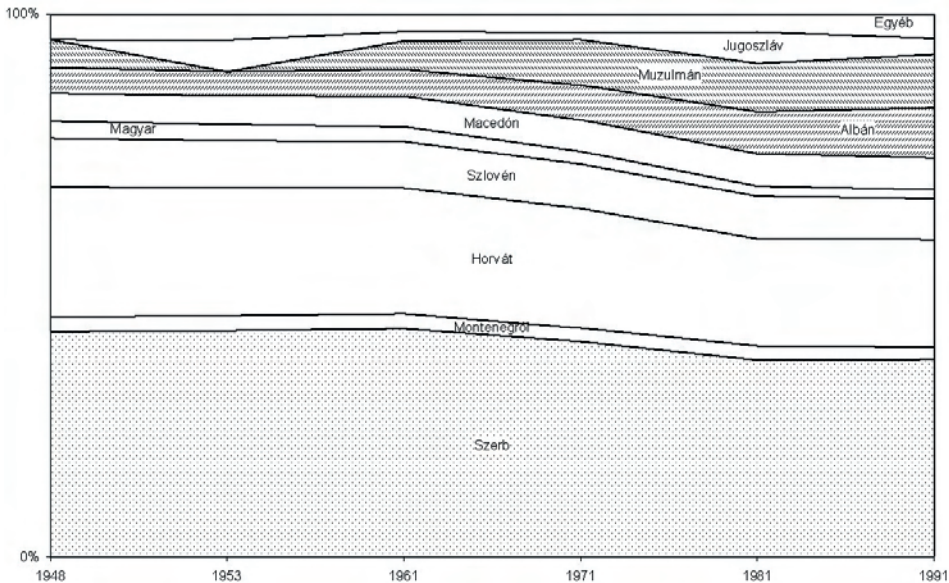
A délszlávok vonatkozásában azonban jelentős változások álltak be a területi megoszlásban.

A folyamatot a szerbek példájával tudjuk a legjobban szemléltetni.

Jugoszlávia népessége az 1948. évi 15,8 millióról 1991-ig 23,5 millióra nőtt, vagyis majdnem a másfélszeresére (148,8%). Igaz, hogy a szerbek növekedési aránya csak 130,5%-ot tett ki (6,5 millióról 8,5 millióra), de ez az érték még mindig magasabb volt, mint a szlovénok (125,5%) vagy a horvátok (122,7%) esetében, a magyarok nagy arányú fogyásától (76,1%) nem is beszélve. Csak az albánok és a muzulmánok, illetve valamelyest a macedónok száma növekedett az országos átlagnál magasabb arányban. Ennek következtében, míg 1948-ban Jugoszlávia népességének 41,5%-a mondta magát szerb nemzetiségűnek, addig 1991-ben arányuk 36,4%-ra csökkent.

3. ábra. Jugoszlávia népességének nemzetiségi megoszlása 1948–1991

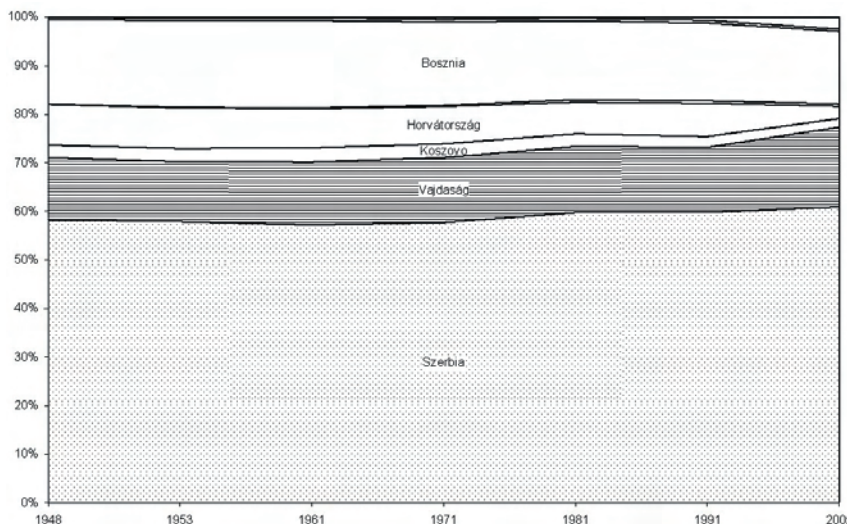
Forrás: Popis 1948 (1954); Popis 1953 (1959); Popis 1961 (1970); Popis 1971 (1974); Popis 1981 (1982); Popis 1991 (1993).

1948-ban a Jugoszláviában élő szerbek 58,2%-át írták össze Közép-Szerbiában, míg 17,35%-uk Boszniában, 8,3%-uk Horvátországban, 12,8%-uk pedig a Vajdaságban élt. Az 1960-as évekig a Szerbián kívül összeírt szerbek száma valamelyest nőtt is, amellet, hogy azok jelentős része (az országos átlagnál magasabb arányban) jugoszlávnak vallotta magát. A dezintegráció előrehaladtával, a válság elmélyülésével mindenki hazafelé vette az útját, a „haza” pedig a saját nemzeti-etnikai tömböt jelentette. A folyamat jelei már az 1971. évi népszámlálás eredményeiben megmutakoztak, felgyorsultak, majd az ország polgárháborúba torkolló felbomlása, a népiirtások, elűdözések és lakosságcserek során öltöttek végső formát. Horvátországban a 2001. évi népszámlálás során alig kétszázezer szerbet írtak össze, az 1971. évi 626 ezernek kevesebb mint egyharmadát. Számuk Boszniában is mintegy 200 ezerrel csökkent. Számuk Kosovón, Szlovéniában és Macedóniában is csökkent, és a 2002. évi szerbiai népszámlálás során már a volt Jugoszlávia területén élő szerbek majdnem 61%-át írták össze Közép-Szerbiában. Hozzá kell tenni, számuk a tíz évvel

korábbihoz képest még ott is, a hatalmas menekültáradat ellenére is csökkent valamelyest. A szerb menekültek java azonban a Vajdaságba érkezett, így a Vajdaság volt az egyetlen olyan terület, ahol mind a szerbek száma, mind az össznépességben betöltött aránya jelentősen megnőtt. (Montenegrón kívül természetesen, de ennek taglalása már valóban túlságosan eltérítene bennünket a tárgytól.)

4. ábra. A szerb nemzetiségűek területi megoszlása 1948–2000

Forrás: mint az előző ábra, valamint: Popis 2002 (2003); Šircelj, Milivoja (2003); Statistical Data (2000).

Összefoglalva: Jugoszlávia esetében az államalkotás második kísérlete sem járt sikerrel.

Az első Jugoszláviában az unitarista, a másodikban a föderalista-konföderalista politikai erők domináltak, de egyik sem tudta az országot tartós fejlődési pályájára állítani, mert nem sikerült a nemzeti identitás és a társadalmi modernizáció között harmonikus kapcsolatot kialakítani.¹² Ebből azt a következtetés vonhatjuk le, hogy a demográfiai, gazdasági és kulturális tényezőkben mutatkozó különbségek és fáziseltolódások olyan mértékűek voltak, hogy azokat még a kedvező nemzetközi körülmények közepette sem lehetett a politikai tényező konvertálásával ellentételezni.

■
¹² A szerb társadalom modernizációs deficitjének kérdésével kapcsolatban fontos forrás Nikezić 2003.

A VAJDASÁG

Mi következhet ebből a Vajdaságra nézve? Vizsgáljuk meg valamivel alaposabban, mit is jelent ez a meghatározás.

A Vajdaság tipikus normatív régió, trianoni képződmény. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor, illetve a délszláv állam megalakulásakor területe legnagyobb részét három volt vármegye, Bács-Bodrog, Torontál és Szerém megye részeiből állt össze. De került ebbe a keretbe valamennyi Temes megyéből, és egy egészen kis rész Csongrád megyéből is. Sőt, közvetlenül az új állam megalakulása után a Vajdasághoz tartozott a Drávaszög is, amely addig Baranya megye része volt. E monarchiabeli megyék, több évszázados fennállásuk és fejlődésük során szerves gazdasági, államigazgatási-politikai, kulturális egységeket képeztek, esetenként jelentős volt közöttük a fejlettségbeli különbség, ugyanakkor saját arculatuk is volt. A Vajdasághoz került részeik örökölték mind a sajátosságokat, mind a különbségeket, de összességükben a délszláv állam legfejlettebb részének számítottak. A közöttük fennálló különbségek alapján véve a leépülés, az országon belüli általános pozícióvesztés révén csökkentek az egyes tájegységek között. Különösen jellemző volt ez Bánátra, amelyet az új határ el is választott a Bánság keleti részétől, a Romániához került városközpontoktól, s így a térség teljesen perifériára, zsákutcába került. De elmondható ez Észak-Bácskára is. Egy példával szemléltetjük a mondottakat. A délszláv államnak megalakulása pillanatában Szabadka volt a legnagyobb városa, amelynek akkor több lakosa volt, mint Belgrádnak vagy Zágrábnak. Mindössze hetven évvel később, az ország felbomlásakor viszont Zágráb 8-szor, Belgrád pedig 12-szer volt népesebb, mint Szabadka.

Gazdasági szempontból a leépüléshez az első világháború után a termelési szerkezetnek az agrárreform és a kolonizáció általi szétvérese meg a szelektív adópolitika járult hozzá a legnagyobb mértékben. A második világháború után a folyamat folytatódott a nehézipar eröltetésével, az ipari létesítmények áttelepítésével, a parasztság mint anyagilag független társadalmi réteg kismizmizésével, és nem utolsósorban a gazdálkodáshoz kiválóan értő németek elüldözésével.

Politikai téren a Vajdaságnak a királyi Jugoszláviában semmilyen érdekérvényesítési lehetősége nem volt, sőt, az 1929. évi közigazgatási átalakítás során területéből Észak-Szerbia egy részével együtt létrehozták a Dunai bánságot. A második világháború után a föderális államszerkezetben a Vajdaság államjogi értelemben is jelentős és

folyamatosan növekvő önállóságot kapott, de ez a helyzet nem saját regionális érdekérvényesítő képességéből, hanem a föderáción belüli erőviszonyokból fakadt. Jugoszlávia felbomlásakor ez szemléletesen megmutatkozott az addigi vajdasági politikai elit elsüllyedésében.

Kulturális vonatkozásban a hatalmi elit sehol az országban nem tett akkora erőfeszítéseket a nemzeti intézményhálózatok felülírására, mint a Vajdaságban. A legszigorúbban megtoroltak minden „nemzeti alapú” politikai szervezkedést, szinte alig volt „egynemzetiségű” iskola, amelyben valamely kisebbség nyelvén folyt volna az oktatás, de még a művelődési és tájékoztatási intézmények megszervezésében, sőt a „kétnyelvű” könyvek kiadásában is erőltették ezt az elképzelést. Ma már mindez a múlté, és szinte alig érintette meg az emberek tudatát, identitását, arról nem is beszélve, hogy a nagyarányú betelepítés és bevándorlás folytán mind nagyobb azoknak az embereknek az aránya, akik nem itt nevelkedtek, sőt sokkal kiélezettebb konfliktusok vidékéről hozták magukkal a tapasztalataikat.

A demográfia terén e folyamatok úgy csapódtak le, hogy mindkét Jugoszlávia fennállásának ideje alatt a Vajdaság volt az egyetlen olyan terület, amelyen az „államalkotó” délszláv nemzetek teret tudtak maguknak hódítani a nem délszlávokkal szemben. Másrészt, a délszláv nemzetek közötti arányok tekintetében a szerbség Szerbián kívüli pozícióvesztését kizárólag a Vajdaságban tudta ellentételezni. Ezt a folyamatot a Vajdaság kisebbségei nyomásként élték meg (legtöbbször az is volt), ami – részben asszimiláció, részben külső és belső migráció révén – tömbösödésük meggyorsulásához vezetett.

E tömbösödés még mindig sokkal kisebb arányú, mint Kelet-Közép-Európa bármely más térségében. Kérdés azonban, hogy a tolerancia kulturális mintája elég erős lesz-e ahhoz, hogy e viszonyok megmaradjanak. Tény, hogy a többpártrendszer bevezetése óta a Vajdaságban még sohasem szerzett nem nemzeti regionális párt erősebb demokratikus legitimitást. De az is tény, hogy a nemzeti polarizáció nem vezetett olyan drasztikus következményekhez, mint másutt, és mint amilyenekkel a volt kommunista elit tagjai fenyegetőztek arra az esetre, ha nem ők birtokolják a nemzetek „kordában tartásának” kizárólagos jogát.

Nyilvánvaló tehát, hogy a Vajdaságot nem lehet az európai civilizációs normák tiszteletben tartásával (és jelenleg úgy tűnik, a vajdasági népesség jelentős többsége által is elfogadhatónak tartott módszerekkel) nemzeti alapon sem homogenizálni, sem területileg felosztani, ugyanakkor a Vajdaságban élő nemzeti közösségek tagjainak jelentős többsége sem mutat hajlandóságot nemzeti identitásának

megváltoztatására, vagy valamilyen „transznacionális” identitásmin-tával szembeni alárendelésére.

A Vajdaság mint régió létjogosultságát tehát csak az szavatolhatja, csak azáltal lehet „funkcionális régió”, ha erre a kihívásra megtalálja a választ.

A MAGYARSÁG

Végezetül vizsgáljuk meg, hogy a Vajdaság mint régió helyzetével kapcsolatos állításainkból milyen következtetések vonhatók le a Vajdaságban élő magyarságra nézve.

Nemzetállami keretekben a nemzeti kisebbség számára a többségi nemzet homogenizálási törekvéseivel szembeni önmeghatározás az identitás egyik forrását képezi. A közös nemzeti múlt és az anyaország mint a közös hagyaték legjelentősebb gondozója helyes szerepértelmezéssel a kisebbségi közösség ugyanolyan integráló ereje lehet, mint ahogy a határon túli nemzetrészekkel való törődés az anyaország többségi társadalmában is a kohézió és szolidaritás tényezőjévé válhat.

A homogén nemzetállamiság nemzetközi inaugurálásának korában (mert mi más jelent a kollektív bűnösség, a kitelepítés, a lakosságcsere nemzetközi jogi elismerése?) a nemzeti szétfejlődés tüneteit a nemzetállami elit mindig más nemzeti törekvések praktikaival magyarázta, és az esetek hatalmas többségében azok is rejlettek mögöttük. Ilyen esetekben több évszázadot kellett visszamenni a múltba, hogy – a népképviselő elvét és az emberi jogok egész intézményrendszerét sutba dobva – elfogadhatóvá váljék, hogy az erőszak monopóliumát birtokló intézmény, az állam nevében a hatalmi elit néha korlátlanabban rendelkezessen alattvalóinak sorsa felett, mint azt akár a hűbérúr tehette jobbágyaival.

Mi történik azonban abban az esetben, ha az államelit már nem a hatalom kizárólagos birtokosa, ha szuverenitása korlátok közé kerül? Milyen következményekkel jár a nemzeti kisebbségekre nézve, ha az európai integráció folyamatában az addig nemzetközi jogi vonatkozásban szinte megfellebbezhetetlen nemzetállami szuverenitás fokozatosan mindinkább az integráció kerékkötője lesz?

Magukon a nemzeti társadalmakon belül is kibontakozik a policentrikus szerkezet, amely a kiegyensúlyozott fejlődés eszközeként valójában a közös teljesítményt fokozza.

Ilyen körülmények közepette a kisebbségi közösség identitásváltsága (az egészséges társadalomszerkezet kifejlődésének egyik fontos

kerékkötője) abból ered, ha a kisebbségi közösséget a modernizáció vonatkozásában két ellentétes impulzus éri egyrészt annak az országnak a részéről, amelyhez kulturálisan kötődik, amellyel a közös múltot osztozik, másrészt annak az országnak a részéről, amelynek mint politikai közösségnek maga is részét képezi.

A Vajdaságban élő magyarság számára tehát – a többi határon túli magyar közösségekkel együtt – az európai integráció akkor jelenthet esélyt a nemzeti reintegrációra, ha az egyetemes magyar nemzeteszme a modernizáció talaján áll, ha a nemzeti identitás „karbantartását” az anyaország is modernizációs eszközökkel végzi. Magyarország tehát csak akkor alakíthat ki konzisztens nemzetpolitikát, ha tartós és erőteljes fejlődési pályára kerül, ha a növekedés igényt teremt a forrásbevonásra, ha tehát a pótlólagos erőforrások számára nem a társadalmi szerkezet konzisztenciájának felborítását jelentik (mint mondjuk egy nagyarányú menekültáradat egy forrásszegény társadalom esetében), hanem éppen a strukturális problémák kezelésének eszköze lehet.

Ebben az időszakban párhuzamosan fogja kezelni a vertikális és horizontális belső aránytalanságokat (társadalmi rétegződés, területfejlesztés) és a szelektív forrásbevonás (a migráció ösztönzése vagy visszafogása) kérdését.

Eközben át kell gondolnia az erőforrások ésszerű fejlesztésének és felhasználásának stratégiáját: az „embert az eszközhöz” és az „eszközt az emberhez” módszer alkalmazásának mely kombinációja jelenti az optimális arányt, vagyis milyen mértékben bővíti a Magyarországra vándorlás lehetőségét a határon túli magyarok (és természetesen nem csak a magyarok) előtt, illetve milyen mértékben és módon ösztönzi a tökekihelyezést az általuk lakott területekre.

A szomszédos országok EU-csatlakozása és az integráció elmélyülése során a centrum-periféria kérdés (mint Keating¹³ mondja: „a metropolisz sovinizmusa”) magyar–magyar vonatkozásban is új hangsúlyokkal jelenik meg: a részérdekek kérdése már nem elsősorban a nemzetállamok homogenizáló praktikái folytán kerül előtérbe, hanem az egész közösség harmonikus fejlődését segíti elő.¹⁴ A több évtizedes szétfejlődési folyamat előrehaladottsága miatt ezért a magyar nemzeti integráció policentrikus modellje a célszerű. A német példa mutatja, hogy az ilyen policentrikus modell európai civilizációs keretekben nem kis fejlődési és modernizációs lehetőségeket rejt magában.

■
¹³ Lásd Keating, Michael 1988.

¹⁴ A centrum-periféria kérdéstről Horvátország vonatkozásában Modernizacija... 2004

IRODALOMJEGYZÉK

- Bilandžić, Dušan 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb, Golden Marketing.
- Dodan, Šime 1969. Prilog raspravi o regionalnom razvoju SFRJ. *Kolo*, 1969. 3.
- Društveni proizvod 1969. *Društveni proizvod i narodni dohodak Jugoslavije 1952–1968, po socijalističkim republikama, u cenama 1966. godine*. Beograd, Savezni zavod za statistiku.
- Keating, Michael 1988. *State and Regional Nationalism*. New York, Harvester–Wheatsheaf.
- Kočović, Bogoljub 1985. *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London, Naše delo.
- Leksikon NOR 1980. *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd–Ljubljana, IRO „Narodna knjiga” Beograd – IRO „Partizanska knjiga” – OOUR Izdavačko publicistička delatnost.
- Madžar, Ljubomir 1994. *Ekonomski aspekti raspada Jugoslavije. Filozofija i društvo*, 6.
- Memorandum SANU 1995. Kosta Mihailović – Vasilije Krestić: „*Memorandum SANU*” – *Odgovori na kritike*. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Miljković, Maja 2000. Beogradski istoriografski krugovi i problem nacionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka. *Prilozi*, 2000. 29, 329–344.
- Modernizacija... 2004. Boris Banovac – Robert Blažević – Željko Boneta: Modernizacija (i/ili europeizacija) hrvatske periferije – primjeri Istre, Like i Gorskog Kotara. *Revija za sociologiju*, 2004. 3–4.
- Nikezić, Marko 2003. *Srpska krhka vertikala*. Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Nikolić, Goran 2006. *Žrtva rata između nauke i propagande*. 2006, Nova srpska politička misao.
- NOVJ 1982. Nikola Anić – Sekula Joksimović – Mirko Gutić: *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*. Beograd, Vojnoistorijski institut.
- Obrenović, Zoran 1994. Raspad Jugoslavije i politička nespremnost srpske elite na izazove raspada. *Filozofija i društvo*, 1994. 6.
- Perović, Latinka 2005. Nesavladive unutrašnje kontradikcije. *Helsinška povelja 83–84*, 2005. máj.–jún.
- Popis 1921 (1932). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* Sarajevo.

- Popis 1931 (1938). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine. Stanovništvo po veroispovesti*. Beograd.
- Popis 1948 (1954). *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. 3. 1948. god. Knj. IX. Stanovništvo po narodnosti*. Beograd, SZS.
- Popis 1953 (1959). *Popis stanovništva 1953. godine. Knjiga I. Vitalna i etnička obeležja. Konačni rezultati za FNRJ i narodne republike*. Beograd, Savezni zavod za statistiku.
- Popis 1961 (1970). *Popis stanovništva 1961. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Knjiga I*. Beograd, Savezni zavod za statistiku.
- Popis 1971 (1974). *Popis stanovništva i stanova 1971. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Rezultati po republikama i pokrajinama*. Beograd, Savezni zavod za statistiku.
- Popis 1981 (1982). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 1981. godine. Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. Stat. bilten 1295*. Beograd, Savezni zavod za statistiku.
- Popis 1991 (1993). *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava u 1991. godini. Stanovništvo. Nacionalna pripadnost. Detaljna klasifikacija 3*. Beograd, Savezni zavod za statistiku.
- Popis 2002 (2003). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. Stanovništvo. Knjiga 1. Nacionalna ili etnička pripadnost. Podaci po naseljima*. Beograd, Republički zavod za statistiku.
- Repe, Božo 2002. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana, Modrijan.
- Šircelj, Milivoja 2003. *Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije. Popisi 1921–2002*. Ljubljana, Statistički urad Republike Slovenije.
- Statistical Data 2000. *Statistical data for background purposes of OECD review. Country: Bosnia and Herzegovina – Republic of Srpska*. Banja Luka, December 2000.
- Strugar, Vlado 1969. *Jugoslavija 1941–1945*. Beograd, Vojnoizdavački zavod.
- Šubašić, Ivan 1922. Naš valutni problem. In *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Almanah 1921–1922*. Zagreb, 1922. III. füzet, 102–103.
- Šušvar, Stipe 1974. *Nacionalno i nacionalističko. Eseji i polemički prilozi*. Split, Marksistički centar.
- Thim József 1940. *A magyarországi 1848-iki szerb fölkelés története II*. Budapest.
- Trkulja, Jovica 1994. Dileme kraja Jugoslavije. *Filozofija i društvo*, 1994. 6.

Vékás János 2002. Mi a nemzet? *Regio*, 2002. 4.

Vojković, Gordana 2003. Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije. *Stanovništvo*, 2003. 1–4.

Žerjavić, Vladimir 1989. *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*. Zagreb, Jugoslovensko viktimološko društvo.

A MI TÖRTÉNELMÜNK GAZDÁTLAN TÖRTÉNELEM ■

Részlet egy hosszabb tanulmányból

Egyre vékonyodó cérnaszálon függünk mi, délvidéki magyarok, s ez a foszlásnak indult, egykor még biztosnak hitt kötelék, az anyanyelvünk és az általa körülírható és meghatározható szellemi és valós otthonunk, a „bácskai-bánsági televény, a maradék s egyetlen reális hazánk” a Délvidék. Kalapis Zoltán, a déli peremvidék kiváló művelődéstörténeti kutatója látta így a pusztulás elszomorító képeit egy 1994-ben papírra vetett vallomásában, mely a délszláv háborúnak a legsötétebb pillanatában született, az „*Itt és most*” közös széttekintés legreménytelenebb pillanatában, amikor az éppen összeomlott Jugoszlávia maradék magyarsága a túlélésért vívta keserves küzdelmét. Akkor és ott ahhoz is erő kellett, hogy a holnapi virradathoz reményeket fűzzön az ember, hogyan is gondolhatott volna bárki távlatos életstratégiák kidolgozására. A délvidéki magyarság sorsa akkor – a fegyveres martalócok, a népirtások és a haláltáborok, a fekélyes ideológiák és a felperzselt falvak világában – valóban cérnaszálon függött.¹

A Bácska és a Bánság magyarságának élete, a szlavóniai és a drávaszögi nemzettársaival együtt 1918 óta mindvégig a támaszát veszítette közösség imbolygó bizonytalanságába vesztett, annyi reménye nem lehetett a talpon maradásra, mint a nádszálra támaszkodó embernek, a mocsárvilág eltévedt vándorának. 1918-ban a Bácska, a Bánság, Szlavónia és a Drávaszög magyarságát kiutasították a saját történelméből, s amikor a szerb gyarmatosító katonák megszállták a szülőföldjét, a saját sorsának is kiteszítettje lett. „Már máskor is elsóhajtottam – írta Kalapis Zoltán –, hogy nálunk, a nemzet testének déli peremén – akárcsak a nyugati, északi és keleti végein – a magyarság nem magától értetődő faktum, nem természetes állapot. Ha történetesen itt valaki magyarként jön a világra, egyáltalán nem biztos, hogy azzá is válik.” Annyi a kényszerítő körülmény, annyi a gyökereket faragó fejszecsapás, hogy a nemzeti azonosságtudat megőrzésének esélye valóban cérnaszálnyi. Ha így szemléljük az elmúlt XX. századot, már az is kegyelmi állapotnak tekinthető, hogy az alvidéken háromszázezer közösségét veszítette magányos ember magyarul, az anyanyelvén is szót tud érteni. A múltó évtizedek során a békésnek mondott korszakokat mindössze az különbözteti meg a kegyetlen időktől, hogy ilyenkor csendesebb volt a hivatalos politika

lármas kényszere. Mi nem haldoklunk, mi így élünk – mondhatta volna a délvidéki magyar, ha valakit érdekelt volna a sorsa, a helyzete. Kitiszítottságunk története „retorzióval, a kollektív bűnösség hangoztatásával kezdődött, s egy ellentmondásos időszakokkal folytatódott, amikor intézményeink felvirágoztak, amikor úgy tűnt, hogy minden rendben van, miközben – lassú víz partot mos alapon – a beolvadás kíméletlen erővel ritkította népességünket, meg hát a csendes elszállingózás is apasztotta sorainkat”². Minden időben nehéz volt e tájon magyarnak lenni és magyarnak megmaradni – nehéz tartósan megmaradni, nemzedékeken át, mert „ami elkezdődött 18-ban, folytatódott 44 után, más feltételek között, de ugyanabban az irányban”.

1918-ban a Balkán tört be Magyarország déli területeire.³ Egy, a polgári értelemben nem szervezett balkáni társadalom szállta meg a területet, amely azután hatalmi erőszakkal számolta fel az akkor már másfél évszázados múltra visszatekintő, hagyományos intézményrendszert és az intézményrendszer (törekeny) biztonságában élő magyar nemzeti közösséget. A pusztítás rövid pár év alatt végigsöpört a vidéken, hogy utána hosszú időre rendezkedjen be a haldoklás állapota. Lebontották és meggyalázták kegyhelyeinket, ledöntötték hősi emlékműveinket, ledöntötték történelmi nagyjaink szobrai, elvették a földeket, felszámolták az intézményeinket, basáskodó, dölyfös, kulturálatlan idegeneket ültettek a nyakunkba, akik cenzúrázták és a maguk érdekei szerint alakították egész kultúránkat és iskolarendszerünket. Gubás Jenő *Magyarságtudat-hasadás* című könyvében így foglalta össze a délvidéki magyarság kiszolgáltatottságának lényegét: „Megfosztottak hitüinktől, évszázadokon át kialakított erkölcsainktől és egy olyan lelki nyomorba kényszerítettek, ahol az egykezés és az önpusztítás nemzeti sajátossággá vált, a beolvadás vagy kivándorlás pedig a boldogulás leggyakoribb módozata. És akkor még nem szóltam a tömeges kivégzésekről, megfélemlítésekről, a húszas évek áttelepítéseiről, az állásvesztésekről, a vagyonelkobzásokról, a földreform szelektív (csak a hatalomgyakorlóknak kedvező) alkalmazásáról és mindazokról a jogfosztottságokról, amelyek a síríg másodrendű polgárokká degradálnak bennünket.”⁴ A magyarság helyzetén mitsem változtatott a tény, hogy az 1918-ban bevonuló katonaság a Délvidéken a szerb „athénitást”, a felvilágosodás és a romantika hagyományainak örökségét, a polgári nemzettudat szerb műhelyét is felszámolta – amit a szerbség máig nem tudott sem társadalmi, sem szellemi-önismereti szinten helyreállítani.

A Bácska és a Bánság, Szlavónia és a Drávaszög magyarsága teljes korábbi intézményrendszerét elveszítette, s amit kedvezőbb politikai körülmények közepette pótlásként kapott, sohasem érezte a sajátjának. Így jutottunk el oda, hogy aki az ezredfordulón láttelelet készít a délvidéki magyar populációról, kénytelen megállapítani: „A délvidéki magyarság szellemi-kulturális élete [...] gyarmatosított állapotokat tükröz; a közoktatásból, tájékoztatásból, politikából, az intézményekből teljes egészében hiányzik a keresztény értékrend és a magyar szellemiség. Idegen érdekek, szándékok, törekvések hatása alatt állnak pártjaink, intézményeink, amelyek nem képesek nemzeti érdekeinket megjeleníteni és eredményesen képviselni sem a többségi nép, sem az anyaország, sem pedig a nemzetközi tényezők felé.”⁷⁵ Valahol itt feszül az az elképzelt cérnaszál, amellyel e maradék haza magyarsága egykori önmagához, történelméhez, hagyományaihoz, hitvilágához és anyanyelvéhez kötődik. Szétfoszlott nemzettudat, elbitangolt örökség, levetkőzött hagyományvilág, bedeszakázott önismeret és az anyanyelv elapadt forrása – ezek a magyar Délvidék kulisszái. „Népem egy része – nem is olyan elhanyagolható hányada – valamilyen formában cserbenhagyta anyanyelvét, ilyen vagy olyan módon rosszul sáfárkodott vele. Engedte megkopni, hagyta, hogy éltető nedvei kiszikkadjanak, olyannyira, hogy színehagyott lett, fakó és vértelen. Elfelejtett szavak temetője ez a mi nyelvünk, az idegen jövevények terepe. [...] Ezzel alighanem elérkeztünk a kisebbségi lét alapfeltételéig, a fennmaradás legnagyobb »titkához«: fel kell ismerni, hogy a létezéshez munkatöbblet szükséges, s ezt a többletet vállalni is kell”⁷⁶ – húzta feszesre a létezés kérdéseinek cérnaszálakból font hálóját Kalapis Zoltán.

Hogy a szerb hatalom 1918–1920-ban milyen programmal és mekkora elszántsággal látott neki a megszállt, majd elcsatolt Délvidék magyar társadalmának, a magyar közösség értékrendjének erőszakos felszámolásához, az egy hírhedt könyvben, Vladan Jojkic *Nacionalizacija Bačke i Banata* (1931) című művében mutatkozott meg a legegységelműbb formában. Programadó mivoltában a Jojkic-tanulmány a gyarmatosítás ideológiai alapművének tekinthető. A precíz statisztikai adatokra és gazdasági elemzésekre épített történeti mű a szerb hatalom kezében máig ható érvénnyel vált politikai fegyverré. Vladan Jojkic fontosnak tartja megismerni a történelmi Magyarország talán leggazdagabb vármegyéinek – Bács-Bodrog és Torontál vármegyék – múltját és az 1919-ben adott jelenét, etnikai összetételének, demográfiai mutatóinak, gazdasági erőforrásainak

történelmét, mindazon látható és láthatatlan hatóerőkkel együtt, amelyek olyanná tették a Délvidéket, amilyen a szerb „felszabadítás” pillanatában volt. „De még ennél is fontosabb megismerni azokat a politikai, gazdasági, kulturális, biológiai, földrajzi és közlekedési tényezőket, amelyek valahol a mélyben erőteljesen befolyásolták a vidék demográfiai valóságának, társadalmi életének – működő államjogi rendszerének – kialakulását és működését.”⁷ Hiszen csak ezen ismeretek birtokában lehet hatékony államhatalmi eszközökkel fellépni a hagyományos magyar értékrend ellen. Csak a létező társadalmi struktúra mélyszerkezetének, legapróbb alkotó elemeinek megismerése, a részletek és az összefüggések felderítése vezethet oda, hogy kellő hatékonysággal léphessenek fel a közösségi élet szerves fejlődésének a megakadályozása érdekében, és hogy a felszámoláshoz szükséges eszközök kiválasztása is megfelelő legyen.

Nem elegendő megfosztani a magyarságot az anyagi javaktól, kisajátítani a magyar tulajdonban lévő nagy- és középbirtokokat, nem elég gazdaságilag és kulturálisan is gyarmatosítani a délvidéki magyarságot, szellemében, öntudatában is elemeire kell szétbontani, meg kell semmisíteni közösségi erőforrásokat. Mint hullakamrában a tetem, úgy fekszik előtte a délvidéki magyar társadalom, miközben a tudós a szikék közt válogat. Egy nemzeti közösségen belül – mutatott rá Vladan Jojkić – „az iskoláskorú, fiatal nemzedékek tagjai a legfogékonyabbak az újra, az ő lelkükben zajlik a legerőteljesebb küzdelem az új jelenségek befogadása és a hagyományos értékek megőrzése között” –, és mert ők a leggyengébb, legkiszolgáltatottabb pontjai a közösségnek, ezért az ő számukra kell vonzóvá tenni a szerb nemzeti eszméket. Egyszerre kell tehát aktív és határozott fellépéssel megvalósítani „az uralkodó nemzet számbeli fölényét”, és passzív, de nem kevésbé határozott politikai nyomással „rombolni az ellenálló kisebbség nemzeti öntudatát”. A rombolást az ideálok és az eszmék terén kell elvégezni, és erre a vallási élet, az egyházi közösségek értékeinek a pusztítása a legalkalmasabb, ezután következnek az oktatás, a kultúra, a sajtó, az irodalom és a művészetek, vagyis a nemzeti és szellemi értékek közvetítésére alkalmas intézmények elsorvasztása és felszámolása. S hogy ezt milyen komolyan gondolták, bizonyítja az a lélektani megalapozottság is, amelynek során kimutatták: az asszimiláció sokkal kisebb ellenállásba ütközik az urbánus környezetben, ahol a családi és a közösségi kötelékek némileg lazábbak, mint faluhelyen, ahol a hagyományos összetartozás még a határozott, régi formájában él. Ezen belül a nőket kell erőteljes szerb propagandával

megcélozni, hiszen ők, elsősorban akkori, hiányos képzettségükből eredően kiszolgáltatottabbak a férfiaknál, másodsorban pedig az ő feladatuk a gyermeknevelés és a családi élet összefogása. S hogy ki végezheti az „idegen népek” alkotta társadalom alapsejtjeinek és az egész társadalom szerkezetének a pusztítását és rombolását? A hatalmi szervek, a hivatalok, az intézmények, a tisztviselői kar, a rendőrség és az adóhatóság mellett minden igaz hazafi, aki szláv létére felismeri az új délszláv állam elemi érdekeit, és mindennapi munkája végzése során érdemben is tesz valamit a szláv küldetés beteljesítése érdekében. A vagyonek kobzástól a lélekpusztításig.

Számunkra cseppet sem vigasztaló, hogy a szerb kormányok korabeli Vajdaság-politikája a helyi szerb lakosságot is fájdalmasan érintette, ők azonban legalább tiltakozhattak. Daka Popović újvidéki szerb közíró, aki hosszú éveken át a szerb szkupstina képviselője volt, 1935-ben, tizenhét évvel a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása (1918), tizenhat évvel az agrárreform és a terület szláv nacionalizálási programjának meghirdetése (1919), tizenegy évvel a birtokviszonyok végleges (valójában soha be nem fejezett) megváltoztatása (1924), és négy évvel az agrárreform likvidálásáról szóló kormányrendelet kihirdetése (1931) után a „Száván túli” szerb közösség életminőségének romlását szem előtt tartva kénytelen megállapítani: „Az állam Bácska, Bánát és Baranya területén a lehető legminimálisabb befektetést eszközölte. Az első tíz év alatt egyetlen kilométernyi út sem épült, és a kulturális intézmények (színházak, múzeumok, szakmai és művészeti iskolák) tizenöt év alatt semmilyen állami támogatásban nem részesültek. [...] Ezekről a területekről csak elvitték a megtermelt javakat, de ide semmit sem hoztak. Az ország valamennyi régiója – így a Bácska, a Bánát és a Baranya is – jogosan követeli az egységes teherviselést, jogosan követeli a polgárok egyenlő arányban történő megadóztatását. Ezzel szemben az történik, hogy a Dunai bánóság az úgynevezett passzív területek fejlesztése érdekében hitelekkel támogatja magát a Pénzügyminisztériumot is. [...] A mezőgazdasági termelés régen elveszítette rentabilitását, az ipari termelés is hanyatlik, holott a nyersanyag jelenléte és az egykor kedvező piaci feltételek ennek könnyen elejét vehetnék. A művelődési intézetek és az intézmények ezen a vidéken kapták a legkisebb támogatást. A társadalombiztosítási összegek, amelyeket a munkaadók a munkásaik után a Körzeti Biztosítóirodák pénztáraiba fizetnek be – és ez csak a Bácskában meghaladja a 40 millió dinárt – az elmaradott, passzív területekre vándorol. Érhető, hogy ez a hatalmas méretű

kizsákmányolás elkecserejét szül az itteni lakosság körében. Hiszen mindennek van határa! És most elérte az ehhez a határhoz, az ilyen gazdálkodás tarthatatlanságát ma már a délszláv királyság más területei is kénytelenek megérezni.”⁸ Daka Popović szenátor hevesen bírálta a kormány adópolitikáját is, amely az országos terhek legnagyobb részét a Bácska, a Bánság és a Baranya lakosságára róta.

1918 után néhány év leforgása alatt a szerb kormány elképesztő méretű nyomorba döntötte a Délvidék magyarságát. A magyar közép- és nagybirtokok kisajátítása a mezőgazdasági munkások lába alól is kihúzta a talajt, hiszen a földhöz juttatott – többnyire dél-szerbiai, montenegrói, boszniai és hercegovinai kolonisták, az új földtulajdonosok már nem biztosítottak megélhetést a magyar napszámosoknak, cselédeknek és zselléreknek.⁹ Nem volt jobb a helyzet az ipar – a kis- és a háziipar – területén sem. A magyar fiatalok számára nem volt más lehetőség, „mint megelégedni valamely mesterség elsajátításával, mert az államnak kellett a jól képzett kisiparosok és szakmunkások, még ha magyarok voltak is. A felemelkedést a kisipar, a kiskereskedelem és a gyári szakmunkás státusza jelentette. A nagy többségnek meg kellett elégednie a szegényparaszti, napszámosi, kubikosi sorssal. Betanított gyári munkássá válni már előrelépést jelentett.”¹⁰

Ám minden hatalmi nyomás, erőszakos fellépés és törvényi szintre emelt kirekesztés ellenére a Délvidéken a szerb hatalom nem érte el a várt eredményt. Két évtizedes, folyamatos erőfeszítései ellenére a magyarság továbbra is makacsul élni akart, továbbra is hitt a történelmében és a hagyományok megtartó erejében. És mindennek a betetőzéseként 1941-ben felszabadítóként üdvözölte a bevonuló magyar katonákat, úgy vélte, hogy ezzel vége a nemzeti megpróbáltatásoknak, helyreállt a történelmi igazság. Voltak szerb politikusok, akiket ez elgondolkodtatott. „Azok, akik 1918 után vezették a régi Jugoszláviát, úgy hitték, hogy kolonizálással szétörthetik a kisebbségi etnikai tömböket. Milliárdokat költöttek önkéntesek és egyéb telepések vajdasági, kosovói és metohijai letelepítésére. A Vajdaságban húsz év alatt néhány százalékkal javult a helyzet a mi számunkra, de ennek ellenére a Bácskában továbbra is megmaradt a német és a magyar többség”¹¹ – vont le a keserű következtetést Vasa Čubrilović belgrádi egyetemi tanár, és máris kész volt újabb, minden korábbinál hathatósabb intézkedések kidolgozására. Úgy vélték, a szerb hatalom még egyszer nem tévedhet, egyszer s mindenkorra úgy kell a kisebbségi kérdést megoldania, hogy a jövőben senki se veszélyeztesse a szerb nemzetállam létezését. Ha kell kitelepítéssel,

ha kell, egyéb radikális katonai eszközökkel, de a volt – és 1944-ben éppen nem létező Jugoszlávia területén – végérvényesen fel kell számolni a kisebbségi kérdést.

Vasa Čubrilović, a Mlada Bosna nevű szervezet, a tragikus és végzetes szarajevói merényletet végrehajtó terrorcsoport egykori tagja, immár neves történészként 1944. november 3-án a népfelszabadító háború katonai főparancsnokságának benyújtotta *A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában* című tervezetét. Čubrilović szerb nemzeti önérzetében érezte magát sértettnek, és ez a sértés megtorlást követelt. Nem elég, hogy a történelem során idegen népek, magyarok, németek és arnauták szállták meg az ősi szláv területeket, nem elég, hogy a trianoni döntés nyomán „vesztes” délszláv királyság kegyeibe fogadta „ezeket” a népcsoportokat, politikai önrendelkezést és kulturális felemelkedést biztosított a számukra, nem elég, hogy a leggazdagabb szláv területen nyújtott a számukra szálláslehetőséget, ezek a hálátlan közösségek az első adódó alkalommal jó gazdáik ellen fordultak.¹² „Hogyan használták ki a jugoszláviai kisebbségek a mi nagylelkűségünket és türelmességünket?” – tette fel a kérdést a szerb felsőbbrendűségében sértett történelemtudós, s válaszolt is rá: „Bár a beavatottak politikai körökben erről eleget tudtak, mégsem sejtette senki, hogy ezeknél a kisebbségeknél ekkora gyűlölet halmozódott fel irántunk. Ez a gyűlölet és a szétrobbantásunkra irányuló szándék 1941. április 6-a után jutott teljes mértékben kifejezésre. Már a háború első napján a katonák és a polgárok is érezték, hogy a németek, a magyarok és az arnauták képezik az ötödik hadosztály fő részét.” A korábban megszerzett kulturális és gazdasági pozícióikból származó erőforrásaikat arra használták fel, hogy szétrombolják a számukra mindenféle előnyöket biztosító országot. Hovatovább a hálátlan kisebbségek a háború első napjaiban tömegmészárlást hajtottak végre a békés szerb lakosság soraiban. Amikor a magyar katonaság 1941-ben benyomult a Bácskába, „azonnal megkezdte népünk rendszeres irtását. A magyar katonaság már 1941 áprilisában mészárlást végzett Újvidékem, Zomborban és a titeli járásban. [...] Számítások szerint a Bácska megszállása idején 20–25 000 szerbet öltek meg. Nem kis szerepe volt ebben a bácskai magyar kisebbségnek.”¹³ Mindebből egyenesen következik, hogy Jugoszláviai három legnagyobb kisebbségi csoportja a délszláv állammal szembeni tanúsított nyílt ellenséges fellépésével saját maga mondott le állampolgári jogairól. „Emiatt elveszítették azt a jogot, hogy továbbra is [állam]polgárainknak nevezzék magukat. El kell őket távolítani az országból, mert erre rászolgáltak.”

A megszállt jugoszláv területek fegyveres felszabádítása 1944 novemberében a befejezéséhez közeledett, a katonai hatalom számára a legfőbb kérdések egyike az volt, „hogyan lehet szétzúzni a kisebbségi tömböket a jelentős geopolitikai helyeken”, Bácskában, Bánságban és Kosovo-Metohijában. A magyarok és az arnauták, az 1918 után elért „szerény” szerb eredményeket 1941-ben „minden fáradtság nélkül megsemmisítették”. Hogy ez ne ismétlődhessen meg, „a katonaságnak még a háborús tevékenység idején tervszerűen és könyörtelenül meg kell tisztítania a nemzeti kisebbségektől azokat a vidékeket, melyeket a mi népességünkkel szándékozunk betelepíteni. [...] A katonaság részéről történő tisztogatáson kívül más eszközökkel is rá kell kényszeríteni a nemzeti kisebbségeket az elköltözésre. [...] A kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és a gazdagabb társadalmi rétegekre. Ezek voltak velünk szemben a legrosszabbak, a legodaadóbban szolgálták a megszállókat, s ezért veszélyes őket a helyükön hagyni. A szegényparasztság és a munkás-ság nemigen rokonszenvezett a német és a magyar fasiszmmal, ezért őket nem kell üldözni.”¹⁴ A tanulság: ha az első két évtized sikertelen szerb hegemonista törekvései után végre teljes szláv többséget akarunk elérni a Bácskában és a Bánságban, legkevesebb öt-hatszáz ezer németet és magyart kell eltávolítani, s a helyükre délszláv népeket betelepíteni. Ha ezt sikerül megvalósítani, „a Vajdaság egyszer s mindenkorra” a szlávoké lehet. A megoldás nem tűr halasztást, hiszen a „kisebbségi kérdés kitelepítéssel való megoldását az olyan háborúk idején lehet legkönnyebben végrehajtani, mint amilyen a mostani. [...] A kisebbségek, tudván mit követtek el, nem fognak sokáig védekezni, ha száműzzük őket. [...] Soha eddig nem voltak kedvezőbb feltételeink a kisebbségi kérdés megoldására, milliányi nemzeti kisebbségnek a hazánkból való kitelepítésére, mint a jelen pillanatban” – lelkesedett felismerve a történelem adta lehetőséget Vasa Čubrilović.¹⁵ Hogy a népfelszabadító háború katonai vezetése figyelembe vette-e a történész javaslatát, s ha igen, milyen mértékben volt annak végrehajtásában következetes, ma már kideríthetetlen. 1944–1945 során azonban a Bácskából és a Bánságból, Szlavóniából és a Drávaszögből eltűntek a németek, és minden magyar család máig gyászolja kivégzett férjijait. „Maglehet, soha többé nem nyílik ilyen lehetőségünk, hogy etnikailag tiszta államot teremtsünk magunknak. Államunk minden nagyobb jelenlegi problémája, legyen az nemzetipolitikai, szociális vagy gazdasági, többé-kevésbé várhat egy későbbi megoldásra. A kisebbségi kérdést azonban, ha nem oldjuk meg most,

soha többé nem fogjuk megoldani. – Belgrád, 1944. november 3-án” – fejezte be történelmi művét a terroristából lett szerb történelemtanár, miközben a gazdasági körülményekre is felhívta a figyelmet: ott kell felszámolni a kisebbségeket, ahol a szerbek által birtokba vehető javak, a földterületek, az ipari létesítmények (malmok, cukorgyárak) és a kisipari műhelyek a szláv népek javainak gyarapítása érdekében tovább működtethetők.¹⁶

Kitelepítés, katonai tisztogatás, a kisebbségek erőszakos felszámolása, etnikailag tiszta szerb terület – a XX. századi szerb államreazon hangzatos és örökérvényű jelszavai, melyek 1918–1920 és 1944–1945 után az 1990-es években újra harsogva töltötték meg a közgondolkozást, s váltak programadó politikai lózungokká. „Az évtizedek óta tartó etnikai tisztogatás szerémségi, bánáti és most már bácskai »eredményeit« is könnyen számba vehetjük, és nem tudom, meg lehet-e még ezt a folyamatot állítani” – vetette papírra 2001-ben a délvidéki magyarság sorsa felett töprengve Burányi Nándor.¹⁷

1944–1945-ben a magyarság számára véresen tragikus körülmények közepette megalakult az új, immár második, kommunista ideológiai megalapozottságú, titói Jugoszlávia. „Az ország megalapításának kezdetén – írja Matuska Márton – véres terror során több tízezer magyart kiirtottak, elsősorban a szellemi vezető réteget.” Elpusztítottak olyan szellemi vezetőket, mint a torontálvásárhelyi Gachal János református esperes, a csúrogi Dupp Bálint plébános, az óbecsei Petrányi Ferenc apát-plébános, az újvidéki Nagy Győző vállalkozó, a Padén élő Kristály István író, és a gombosi születésű, Szabadkán élő Tiller-Tímár Ferenc író-újságíró. „A két világháború között vezető magyar politikust, aki csak Budapestig tudott futni 1944 őszén, azt bizony hazahozták, mint Deák Leót, a Magyar Párt elnökét, vagy Krámer Gyulát, a Délvidéki Közművelődési Szövetség elnökét, és kivégezték. A kivégzettek legnagyobb részének az volt a bűne, hogy felszabadítóként várták a honvédeket 1941-ben”¹⁸ – fogalmazta meg a publicista korántsem teljes számvetését. Az új hatalom a testvériség-egység békéjét, az egyenjogú nemzetek egymás mellett élésének korát, az önrendelkezési jog maradéktalan betartását, a nemzeti hovatartozás nyílt vállalásának lehetőségét hirdette. Ám mindezek megvalósulását továbbra is a szerb hatalmi dominancia keretében képzelte el. Immár voltak magyar általános és középiskolák – szerb oktatási programmal, volt magyar sajtó és volt magyar könyvkiadás – szerb eszmeiséggel a háttérben. Magyar művelődési egyesületek ugyan továbbra sem működhettek, de a

partizánfelkelés tiszteletére rendezett ünnepek alkalmával az utolsó tánc lehetett a magyaroké. Volt magyar rádióműsor – kizárólag a jugoszláv különutas politika apoteózisának szolgálatára, volt magyar tanítóképző és magyar tanszék is – távol a nemzeti önismeret világától – valahol a jugoszláv gondolatiság irányadó ideológiájának mentén. Az egyházi tevékenység és a hitélet gyakorlása visszaszorult a templomok és az otthonok falai közé.

Egypártrendszer volt ez a javából, a kommunista diktatúra minden bájával együtt. „Eljutottunk addig, hogy a mindent irányító párt által létrehozott, a magyarság ügyeivel foglalkozó intézmények megszabták, hogy milyen mértékben lehetünk magyarok. Ebbe a keretbe nem fért már bele a magyar nemzeti ünnepek megülése, a *Himnusz* nyilvános éneklése például” – összegezte a számvetését Matuska Márton. Hogy nyilvánosan nem énekelhettük a Himnuszt? Zentán 1987-ben a művelődési ház vezetője abba bukott bele, hogy egy magyarországi diákcsoport látogatása alkalmával rendezett ünnepség programjában szerepelt a *Himnusz* és Tompa Mihály *A gólyához* című verse. Az ünnepi rendezvényre ugyan nem került sor, de már a tervezett programba is bele lehetett bukni. A hazáról beszélni minden körülmények között eleve gyanús volt, mint ahogyan a történelemtől sem volt ildomos véleményt formálni és annak hangot adni. Általában, a kisebbségi kérdés fél évszázadra rendőri-állambiztonsági kérdéssé vált. A nemzeti azonosságtudat felszámolására tett 1918–1941 közötti kísérlet, majd a magyarság fizikai megsemmisítése érdekében 1944–1945-ben végrehajtott akciók után a szerb hatalom nem akart még egy hibát elkövetni – mindent az ellenőrzése alá vont. Közben tovább folyt a magyar javak kisajátítása: 1945–1953 között szövetkezetbe kényszerítették a lakosság földműveléssel foglalkozó részét, miközben államosították a még megmaradt gyárakat, műhelyeket és kisüzemeket. A szövetkezeti mozgalom látványos csődje után, az ötvenes évek második felében visszakaphatták földjeiket a parasztok, de amit sikerült akkor megmenteni, az áldozatául esett az 1970-es években végrehajtott tagosításnak. 1945 után többször ismétlődő hullámokban folyt a betelepítés, az etnikai arányok erőszakos megváltoztatása. Szerb, montenegrói, boszniai, hercegovinai telepesfalvak százai jöttek létre sakktableszerű elrendezésben, hogy ezzel is elszigeteljék a magyar többségű településeket. A betelepítéssel egy időben folyt az erőltetett iparosítás is, ami tovább erodálta a magyar falusi közösségeket. A Bácska és a Bánság területén minden hatalmi intézkedés tovább

pusztította a magyar társadalmat, s az megállíthatatlanul sodródott a széthullás felé. Kiszolgáltatottsága nőttön-nőtt, elhaltak önvédelmi reflexei, lassan feladta a tulajdonáért, az egzisztenciális biztonságáért folytatott küzdelmet. Alávetette magát az állami gondviselésnek. Vagy ha nem, hátat fordított a szülőföldjének, elhagyta az országot. Gyakran azonban erre sem volt szükség, lehetett valaki otthon is gyökértelen, ha önként feladta nemzeti hovatartozását, ha lemondott magyarságáról, és megpróbált beolvadni a szerb társadalomba. Nem volt nehéz a váltás, hiszen semmi sem marasztalta. 1945 után hosszú évtizedeken át nem volt mögötte, mellette olyan anyaország, amely bátorította volna őt magyarságának a vállalására. Nem volt előtte gondolatvilágát büszkeséggel eltöltő magyarságkép, nem volt előtte követhető értékrend. Ilyent legfeljebb a történelemből meríthetett volna, de ettől megóvta őt a szerb állambiztonság ébersége. „A vajdasági magyarság kultúráját eltávolították az általános [nemzeti – M. F.] magyar kultúrától – írta Mirnics Károly. – Az anyanemzettől és az egyetemes magyarságtól történt nyelvi lemaradásnak és kulturális eltávolodásnak nem kicsi a politikai jelentősége. Hitvallásában, hitvilágából eredő értékrendszerében, erkölcsi értékeiben a titóista korszakban olyan nagymértékben megrendült és meggyengült a vajdasági magyarság, hogy minden tekintetben belekényszerült az akkori korszak politikai öntudata által felkínált elnemzetlenietlenítő folyamatokba és átvlatokba. Ennek következményeként a vajdasági magyarság egy része több közösséget (abszurdum, de így van) érzett a ráerőszakolt, dinasztikus politikával, mint saját nemzetiségi-kisebbségi társadalmával. Vagyis meggyengült nemzetiségi és kisebbségi azonosságtudata. Különállósága tudatának megtartására képtelenné vált. Az egyenrangúságot és egyenjogúságot nem igényelte többé.”¹⁹ Aki a helyzetét józanul mérlegelte, az elhagyta az országot, amit a hatalom világlátással könnyített meg.

A Délvidéken fogyott a magyarság, a lélekszáma egyre apadt. Az 1910-es népszámlálás szerint a későbbi Vajdaságnak nevezett Délvidék területén 415 475 magyart vettek nyilvántartásba, ami az akkori lakosságnak 27,7 százalékát jelentette. 1931-ben a 362 993 fős magyar közösség a lakosságnak már csak 22,3 százalékát jelentette, 1941-ben azonban a számba vett 456 770 fős magyarság az összlakosság 28,4 százalékát tette ki. Az 1944–1945-ben elszendvedett több tízezres vérvesztés után 1961-ben még mindig 442 560 fő vallotta magát magyarnak, ám ez már a betelepítéseknek köszönhetően 23,8 százaléka volt az összlakosságnak. Ekkor roppant meg erőteljesen a

délvidéki magyar társadalom: 1971-ben a 423 866 magyar 21,7 százalékat, 1981-ben a 385 356 magyar 18,9 százalékat, 1991-ben a 339 491 magyar pedig csak 16,9 százalékat jelentette a terület lakosságának. Négy évtized alatt több mint százezerrel (egynegyedével) csökkent a magyarság létszáma.

Négy évtized alatt több mint százezerrel csökkent a magyarság létszáma, Trianontól az ezredfordulóig – nyolcvan év alatt – pedig a felére apadt. Bizonyára nem azért öltött ilyen tragikus méreteket a pusztulás és az önpusztítás a Délvidéken, mert a magyar kisebbséget megviselte a jólét, és mert elpuhult a demokrácia nyújtotta gondtalanságban. „Boldog ember nem lesz öngyilkos” – állítja a pszichológus, és ebben igaza van. A délvidéki magyarság pusztul, mert az évtizedek során – a háborúk poklában és a békebeli kiszolgáltatottságában – elveszítette abbéli reményét, hogy a Bácskában és a Bánságban, Szlavóniában és a Drávaszögben valaha is emberhez méltó életet élhet, hogy munkájával biztos egzisztenciát teremthet magának, hogy sorsát a kezébe véve, szabadon megünnepelheti történelmi ünnepeit, hogy félelem nélkül megvallhatja nemzeti hovatartozását és gyakorolhatja a hitéletét, hogy szellemi és kulturális igényeinek megfelelően magyar intézményeket hozhat létre és működtetheti azokat, hogy félelem nélkül vállalhatja a hagyományait, hogy a kétkezi munkájával megteremtett otthona falai között biztonságban érezheti magát, s ne csak elmenni legyen honnan, de hazajönni is legyen hová. Idegen katonák, rendőrök, bírák és ügyészek olyan rezsimeket kényszerítettek rá, amelyek fegyverrel, terrorral és bírósági ítéletekkel törtek az életére, nem volt hol otthon éreznie magát, nézzen Szerbia vagy az anyaországa felé. Közben megtanulta, hogy viselkednie, gondolkodnia, lépnie és megállnia is csak úgy szabad, ahogyan a gyarmatosító hatalom a számára megengedi. Túlélni ezt a kényszert csak mérhetetlen alkalmazkodással lehet; beolvadhat az idegen kultúrába, s lehet a kutyánál is hűségesebb kiszolgálója a hatalomnak. A délvidéki magyarság a nyolc évtizedes szerb lefojtottságban elveszítette közösségi összetartó erejét, nemzettudatát és a szabad gondolkodás magabiztosságát. Alkotóereje a létfenntartási gesztusok szintjére süllyedt, s a számára központilag engedélyezett világszemléletén belül már meg sem tudja nevezni létezésének kulisszáit és attribútumait. Beomló partok között él, elmocsarasodott önérzettel, önfeladó közönyben. A szabadságról már nincsenek elképzelései, anyanyelve, imái, dalai és szerelmei elszürkültek, s amit olykor kopottnak érez, már foltozni sem tartja érdemesnek.

Élete, kertje, háza küszöbe, sírhelye, alkonya és szülőföldje nem az övé – azokat csak gyarmatosítóitól kapta árendába. Előre nézni nincs hová, visszaneézni pedig nem mer, sarkában ott lépdel a gyalázat. De mert mégiscsak e lánvilág, e maradék haza a szülőföldje, befelé nyeli a könnyeit, mert gyászolnivalója akad bőven. Hogy mit gyászol? Vármegyét, ispánságot, koronakerületet, apátsági hivatalt, katedrális és tiszai gázlót, prépostságot, borospincét, várfalat és kastélykönyvtárat, kompjáratot és hetipiacot, remélt szabad földet és nemzeti sírkertet, szépen zengő anyanyelvet, varrottast az asztalra és Szentháromság-szobrot a temploma elé, káromkodó parasztot és alkudozó iparost, verselő papot és méhészkedő tanítót – és mindezek előtt a békét, a békességet, amely egykor otthona volt mindezek összességének. Az a jobbik eset, ha tudja, hogy mit sirat. Aki még érez és lát, könnyen megállapíthatja: legfőbb gond ezen a vidéken a nemzeti léttel kapcsolatos általános értékzavar, a megrendült magyar öntudat. Ennek hiányában pedig nehezen képzelhető el a sorsjobbító közös fellépés és cselekvés.

Egy, a létezés peremére kényszerített közösségre, a délvidéki magyarságra így szakadt rá az 1990-es években nem kevesebb, mint négy háború, egy nagyhatalmi szándékkal létrehozott birodalom véres összeomlása, a kimúlásával együtt járó, fertőző mítoszokkal és fegyveres szabadcsapatokkal, égő falvakkal és tömegsírokkal, a mennyekbe menetelő felsőbbrendű hadseregekkel és etnikai tisztogatással, elértéktelenedett fizetéssel és éhezéssel, menekülő fiatalokkal és öngyilkos öregekkel, mozgósítással és idegen bevándorlókkal. És mindez ismét a Balkán ortodox fülledtségével, vérontással, népiratással, erőszakkal, az idegen javakat prédáló martalócok és állami hivatalnokok felelőtlenségével. A Délvidéken, az egykori történelmi Magyarország peremvidékén a szerb hadseregbe besorozott magyar katonákkal horvátországi magyar falvak magyar lakosságát lövették, romboltak templomokat, iskolákat és parókiákat, miközben odahaza éjszakánként szerb fegyveresek lőttek be a szülői ház ablakán. Ilyen volt a hétköznapi élet a Délvidéken a Krisztus utáni második évezred utolsó évtizedében.

Az egymást követő szerb háborúk sorába végképp beleroppant a magyarság. Néhány év alatt negyven-ötvenezer fiatal hagyta el a szülőföldjét, akkori szitkozódásai szerint – végérvényesen. Háborús övezetté vált a Délvidék, összeomló gazdasággal, munkanélküliséggel, gyógyszerhiánnyal és éhínséggel, rendőrterrorral és szabad fosztogatással. A tömeges elbocsátások következtében 1993-ban az előző

években foglalkoztatottaknak már csak a 23 százaléka dolgozott. „Az ipari termelés a hadiipar, az energiatermelés és az élelmiszeripar egyes részeinek kivételével jóformán teljesen leállt. Most, 1993-ban az előző évinek csupán az egyharmadát teszi ki – írta egyik tanulmányában Mirnics Károly, majd így folytatta: – Az ipari kapacitások 70 százaléka kihasználatlan. Csak ott folyik valamilyen idényjellegű, időszakos vagy alkalmi jellegű termelés, ahol soha nem dolgoztak külföldi megrendelésre és piacra, s valamilyen úton-módon megoldották az alkatrészellátást. A három és fél milliónyi munkaképes népességből 1994-ben sem fog 800 000-nél több dolgozni. Ezek fogják eltartani az egész társadalmat és a telhetetlen államot. Minden egyes foglalkoztatottra már most 22 eltartott jut, de ez az arány tovább fog romlani. Az eltartottak között van másfél millió nyugdíjas, 700 000 munkaképes, de a társadalom peremére került szociális eset. A társadalom 90 százalékát nyomorba döntötte a háború. Ugyanakkor a szövetségi költségvetés 70–75 százalékát a katonaságra és a rendőrségre költik. [...] a magyarok esetében, mivelhogy az ő társadalmi kapcsolathálózatuk leszűkül, az elbocsátás majdnem mindig azonnali következményekkel jár, azonnali egzisztenciális gondot okoz, és ezért azonnali emigrációra is kényszerít. [A társadalmi szolidaritás nem érinti a kisebbségek tagjait. M. F.] 1992 elejétől 1993 közepéig tömegesen bocsátották el a magyarokat a gyárakból, a tartományi és községi közigazgatásból, köztisztviselők, közintézményekből, a hadseregből és a rendőrségből, a bíróságokról és ügyészségekről. Akit nem bocsátottak el rögtön, azt kényszerszabadságot kaptak. Elérték, hogy minden magyar nemzetiségű vállalati vagy intézményi vezetőt vagy leváltottak, vagy menesztettek, vagy legjobb esetben lefokoztak.”²⁰ Ez volt a Kis-Jugoszlávia hozománya.

Ezekben az években újabb lendületet vett a gyarmatosítás a Délvidéken, a magyarlakta területeken megjelentek a délszláv háború menekültjei, ami a szervezett betelepítés egyik újabb hullámát jelentette. 1991-ben, amikor a háború baljós előjeleit már erősen érezni lehetett, a Vajdaságba 914 929 fő érkezett bevándorlóként. Közülük 439 353-an szerbiai községből költöztek északra, 261 288-an más jugoszláviai lakóhelyről, elsősorban Bosznia-Hercegovinából jöttek, de menekültek a kosovói szerbek és a romák is. Az 1991-es népszámlálási adatokból az is kiderül, hogy a magyarok 34,3%-a – mintegy 117 834 fő – költözött át, főleg a szerbiai községekből más községbe, elsősorban északra, a többségében magyarlakta területekre. (Ők is azok közé tartoznak, akik elhagyták a szülőföldjüket.) Ily módon az

1990-es évek közepén a vajdasági magyarok demográfiai és etnikai helyzetét erőteljesen átalakították a menekülthullámokban érkező betelepülők. 1996 májusában és júniusában Szerbiában hivatalosan is összeírták a menekülteket, számuk 646 066 fő volt. 1999-ben, a bombázások után Kosovóból további 350 000 fő érkezett. Ezzel 2000 tavaszára „Szerbiában a menekültek száma (becslés szerint) összesen 996 066 személy [volt]. Ez azt jelenti, hogy az 1991. évi népszámlálás adataihoz viszonyítva (9 776 991 lakos) Szerbiában a lakosság 10%-a ma menekült jövevény. Vajdaságnak 1991-ben 2 013 889 lakosa volt, 1996-ban regisztrált menekültek, betelepültek száma: 257 739 (ez 42%-a a szerbiai menekülteknek, Vajdaság lakosságának pedig 13%-a!).²¹

Az 1990-es évek erőszakos betelepítési hullámai erőteljesen átalakították a magyarok által lakott délvidéki területek társadalmi szerkezetét. Az amúgy is teljesen szétesett gazdaság teljesen átstrukturálódott: a gyárakból, vállalatokból, üzemekből és közhivatalokból abszolút mértékben kiszorultak a magyarok, helyükbe – mint szociálisan hátrányos helyzetűek és a háború áldozatai – bekerültek a szerb menekültek. Egy végsőkéig militarizált világ természetes velejárója ez. Mint ahogyan számukra az is természetes, hogy a magán- és versenyszférában működő szerb vállalkozók – akik egyébként a nagyszerb nacionalizmus első számú hangadói, az indulati hazafiság és a sovinizmus virilistái voltak – kizárólag szerb honfitársaikat alkalmazták. Ebben is a nemzetállami célkitűzéseik megvalósítását látták. A Bácska és a Bánát magyarsága – mert közben a drávaszögi magyarság a megalakult Horvátországhoz került, Szerémség pedig majdnem kiürült – biztos megélhetés, munka és jövedelem nélkül maradt. Szerencsés, aki mezőgazdasági munkát végezhet, földet vagy kertet művelhet, külföldi nyugdíjat, vagy szociális segílyt kap. Ezzel ki is merültek jövedelemszerzési lehetőségei.

Lássuk tehát a folyamat egészét: 1918 után a balkáni körülményekhez képest jó anyagi körülmények között élő magyarságot a megszálló szerb hatalom rövid pár év alatt kifosztotta; földjeit, birtokait kisajátította, gyárait, üzemeit elkönfiskálta és betelepített nincsteleneket ültetett a nyakába. 1944 őszén, miután a szerb partizánok a magyarok tízezreit lötték a Tiszába és a tömegsírokba, államosítással újra kiforgatta vagyonából a talaját veszítette közösséget. Ezt követően kénytelen volt elszenvedni a kommunista diktatúra valamennyi megpróbáltatását, a szellemi-akarati jogfosztottságból eredő kiszolgáltatottságot, és az elnemzetlenítési törekvések

valamennyi intézményes, hatóságilag megvalósított változatát. 1991 után pedig egy végsőkéig militarizált környezetben maradék egzisztenciális létalapjait is elveszítette. Ennyi talán elegendő annak megállapítására, hogy a szerb kisebbségi politika a történelem során mindig is nemzetállami törekvéseket szolgált, a magyarok által lakott területek Belgrád számára csak gazdasági erőforrást jelentettek. A kisebbségek a meghódított területekkel együtt birtokolható javakat képviseltek, mindössze összegszerűsíthető faktumként (a munkaerő és a kinyerhető gabona és élelmiszer tonnáiként) voltak részei a délszláv államnak. Mirnics Károly *A magyarság népesedési helyzete a Vajdaságban* című tanulmányában e kiszolgáltatottság lényegét így foglalta össze: „A szerb (jugoszláv) állam nemzetiségi (kisebbségi) politika mindenkori jellemzői a következők voltak: a kisebbségek teljes jogfosztottsága (jogi megkülönböztetés és jogcsorbítás), a nem szerb népcsoport vagyonának kisajátítása és elkobzása, elrablása és kifosztása; törvényes és törvénytelen módon: a nem szerb népcsoportok gazdasági fejlődésének visszatartása, leépítése és visszafejlesztése a gazdaságpolitika minden eszközével; a nem szerb népcsoportok közösségi élete minden megnyilvánulásának üldözése, betiltása; kivándorlásra késztetés és ingerlés, oktatásuk és művelődésük hátráltatása és lehetetlenné tétele; a kisebbségi értelmiség üldözése; minden esélyegyenlőség megtagadása a közélet egész területén mindaddig, amíg le nem mondott másságáról és tanújelét nem adta, hogy be akar olvadni a szerbségbe; a megfélemlítés és veszélyeztetettség érzésének állandósulása. Valamennyi intézkedés arra irányult, hogy a nem szerb etnikai közösségek összetartó erejét, belső gazdasági, közéleti és szellemi kapcsolatait meggyengítse és szétmorzsolja. Az állam megalakulásától kezdve a mai napig állandósult az állami szervezésű és sugallatú, nagyméretű, sok előjogokkal járó betelepítés (kolonizáció) gyakorlata a homogén nemzetiségek lakta területekre. A szerb (jugoszláv) állam a teljes bizalmatlanságon alapuló politikai gyakorlatot tette magáévá a nem szerb etnikai közösségekkel szemben. A végső cél: elüldözni vagy beolvasztani őket. Bár különböző államalakulatok és politikai rendszerek váltogatták egymást (monarchofasizmus a két világháború között, államszocializmus és munkásönigazgatás a második világháború után, 1989 óta pedig kifejezett jellegű nacionálszocializmus), a szerb nemzetiségi (kisebbségi) politika céljai nem változtak; csupán módszerei durvultak vagy finomodtak a külső körülmények kényszerítő hatására.”²²

A délvideki magyarság 1918-tól, a terület Magyarországtól történt

elcsatolásnak és a délszláv állam megalakulásának első pillanatától kezdve soha nem volt a saját sorsának az alakítója.

A nyolc évtized történelmi folyamatai során létrejött társadalmi, gazdasági, népesedési, kulturális és politikai körülmények közepette – amik az egyre mélyülő kiszolgáltatottságról szólnak – hogyan várható el, hogy a délvidéki magyarság ép öntudattal nézzen a jövőbe, és felajzott alkotói kedvvel vegye kezébe sorsa irányítását? Hát éppen ezért! Éppen ezért, mert nyolc évtizeden át idegen hatalom cselédje volt, az életöszönnek, az élni akarásnak kellene kilombosodnia. Csakhogy történt valami más is – megpróbáltatásai során saját nemzettársai fordultak ellene, annak a vezető pozícióba jutott értelmiségnek egy jelentős része, amelynek feladata lett volna jövőképet mutatnia a közösségnek. Az egykori eminensek ma, a kisebbségi (nemzetiségi) kultúra története legnagyobb válságának mélypontján, amikor a fegyverek árnyékában valóban a kisebbség megmaradása forgott kockán, rémülten tették fel a kérdést: „Leszünk-e még az ezredfordulón, és hogyan leszünk”? Most kellene valami „racionális”, ami kiragadna bennünket az örvényből! Abból az örvényből, amit maguk is kavartak! A magyar történelmi gondolkodástól és a nemzeti önismerettől távolra sodort újvidéki magyar tanszék vezető tanárában látszólag már tudatosodott a délvidéki magyarság felszámolására tett hatalmi erőfeszítések lényege. A kizökkent időről meditált, amikor így írt: „Nagyon jól átértettük, és a saját bőrünkön tapasztaltuk a kisebbségi helyzet minden súlyát és nyomorát, azt, hogy könnyen állítottak félre bennünket, azt, hogy örökösen fel akartak használni bennünket valamire, azt, hogy nekünk mindig minden többbe került, a tudás is, a kenyér is, a könyv és a szerszám is, mint másoknak. És nagyon jól ismertük a kisebbségi helyzet történelmi alakulásgörbéjét 1918-tól kezdődően a hatvanas évekig, a földosztás visszasságait, a cselédsorsra ítélték érzését, az örökké mellünknek szegezett bűnrésszegés fenyegetését, a hangosabban kimondott szó után következő veszedelmet, az elvárt és kikényszerített önigazolás és önvizsgálatok terhét, az isten és a király előtti egyenlőtlenség súlyát, azt is, hogy elődeink bőségesen fizették meg a nem létező adósságokat.”²³ Ők azok, akiket a szerb politika önös érdekekből sem állított, nem állíthatott félre – kellett a szolgálataik. Ha ma, a poklok küszöbén már felismerhető a babitsi igazság, miszerint a magyarság tartalma nem más, mint „maga a nemzeti hagyomány, azaz sorsemlékek s szellemi és érzelmi élmények összessége”, akkor korábban, a nagy délszláv összeborulás örömeinek részeseként hogyan lehetett a

magyar nemzeti hagyományok ellenében élni, tanszékvezetőként nemzedékeket vezetni hamis utakra?

A délszláv nemzetek közös állama azért roppant össze, mert eltűntek a mesterségesen megteremtett anyagi jólét forrásai, és az anyagi alapjukat, jólétük biztos tartópilléreit elveszített közösségek egymás iránti gyűlöletét már nem volt mivel féken tartani, ellensúlyozni. A nyomor felé sodródva kellett a zsákmány, amit a gyűlölet tárgyától, az államközösségen belüli törzsektől lehetett törzsi háborúban megszerezni. Ez volt egyebek mellett a titóizmus testvériség-egység jel-szavába csomagolt ideológiájának óriási csődje. Hogy ennek ellenére a balkáni háború legsötétebb pillanatában, 1994-ben Újvidéken, magyar írástudó „interetnikai békesség”-ről, „interetnikai toleranciá”-ról, „békés, tevékeny, dolgozó nemzeti-nemzetiségi koegzisztálás”-ról meditáljon²⁴ – ehhez valóban nagyfokú elszántság és elkötelezettség szükséges. Erről a pontról már egyenes út vezet a történelem, a történelmi tények olyan mértékű relativizálásához, ami mindennemű felelősségvállalás alól mentesít, ami relativizálja a bűnt, egyaránt áldozatként tüntet fel gyilkos ideológiákat, ideológusokat és földönfutókat, szabadcsapatokat és tömegsírba lőtt áldozatokat. „Mintha a vegyes lakosságú kelet-, közép- és dél-európai térségeken minden mai nemzet és minden mai kisebbség ősidőktől fogva és kivétel nélkül *más etnikumok* által lett volna kizsákmányolt, elnyomott, migrációkra és emigrációkra kényszerített, s véletlenül se *saját* uralkodó rétegeik, *saját* hatalmi politikájuk, *saját* osztályharcaik által is. (Tragikomikus kérdés: ha *minden* etnikumnak csakis a *más etnikumok* miatt volt ilyen sanyarú a történelmi múltja és közelmúltja a vegyes lakosságú mai régióinkban, akkor végtére is melyik volt közülük az elnyomó, a kizsákmányoló, az asszimilátor?” 1994 tavaszán miért kérdés, hogy a Balkánon ki volt az elnyomó, a kizsákmányoló, ki követett el háborús agressziót, és Jugoszláviában ki volt az „asszimilátor”? A tömegsírok emlékének, a délvidéki magyarok történelme legsúlyosabb teherterelének az ismeretében, magabiztos nemzeti öntudattal, az élni akarás minimális ösztönétől vezérelve, őszinte erkölcsi meggyőződéssel feltehető a „vajdasági viszonylatban ma is időszerű, ám mindennemű komikumtól mentes, túlon túl komoly kérdés: vajon a titóizmusnak csakugyan egyik legfőbb interetnikai vétsége, főben járó bűne volt-e, vagy netán egyik taktikai és stratégiai erénye, hogy a második Jugoszlávia létrejöttékor nyomban »befagyasztotta« és tabutémává tette a délszláv népek és az első Jugoszlávia térségein élő nemzeti kisebbségek négy és fél éven át folyó egymást megszárlásá-

nak szörnyű tényeit, adatait, »etnikai statisztikáját«? Hiszen nem ez – ez is – volt netalán a csaknem fél évtizedes, 1941 és 1945 közötti interetnikai vérengzéseknek s velük kiváltott elviselhetetlen etnikai környezetszennyezésnek a valamelyest is tűrhető koegzisztálásra, majd a fokozatos – persze, hogy nem édeni! – interetnikai békeségre való átváltásnak egyik alapvető néplélektani előfeltétele?...”²⁵ Lefordítva a kérdést: nekünk, délvidéki magyaroknak, miért nem volt jó, hogy 1944 őszén a szerb partizánok tízezrével lőtték halomra apáink, nagyapáink, testvéreink generációjának tagjait, s hogy az életben maradottak fél évszázadon át némán siratták a temetetlen halottakat? Azért nem volt jó, mert a testvériség-egység eszméje, és a „békés, tevékeny, dolgos nemzeti-nemzetiségi koegzisztálás” a Balkánon soha nem működött, s *amiért* nem működött, *azért* sok volt a több tízezernyi magyar áldozat. Hogy mindezek ellenére miért nem hagyatkozunk az interetnikai békeségre? Mert soha, egyetlen pillanat erejéig sem volt a magyarságnak partnere ehhez a békéhez! Voltak viszont ennek a leszerelő szólamnak, a baloldali diktatúra eszmei alapvetésébe foglalt kinyilatkoztatásnak éltetői és haszonélvezői. Pontosabban: csak úgy lehetett valaki Jugoszláviában baloldali, csak úgy csatlakozhatott a hatalmi elithez, hogy az öngazgatói szocializmus doktrínáit kritika nélkül, élete és gondolkodása paneljeiként elfogadta. A szerb nacionálbolsevizmus sok egyéb mellett több tízezer magyar áldozatot is követelt – s erről bizony nem jó hallgatni. A szerb nacionálbolsevizmus úgy múlt ki, ahogyan született: háborúban, vérben, mocsokban és pusztításban. 1994-ben az ideológia már halott volt, de a katonái még gyilkoltak. Hitvallói akkorra már ideológiai árvaságra jutottak. Nem váltak történelmietlenné, csak kiszorultak a történelemből. A népek egyenjogúságáról, a jog előtti egyenlőségről, a diszkrimináció nélküli társadalomról hirdetett elképzelésük megvalósításának kísérlete során felére csökkent a délvidéki magyarok létszáma – behaltak, asszimilálódtak vagy emigráltak. Ezt hozta a szláv testvériség. Hogy erről nem lenne jobb hallgatni? Vajon kiket nyugtatna meg a hallgatás?

A hallgatásnak azonban lelki, szellemi és magatartásbeli okai vannak. Hódi Sándor úgy látja, hogy „a szabadságuktól megfosztott, vagy hosszú időn át elnyomott népek kollektív tudata nem a saját autentikus létüknek, hanem idegen akaratnak van alárendelve, s olyan értékrendszert képvisel, amely nincs összhangban a közösség lényével [lényegével – M. F.]. [...] Közösségi tudatunk hazugsághegyeken, féligazságokon, félremagyarázásokon nyugszik,

és tele van fehér foltokkal. Ilyen fehér folt a sorsunkat megfordító és meghatározó esemény, Trianon is. [...] A trianoni traumát '44-ben újabb trauma követte, amire ráakódott a kommunizmus öröksége. Ezeknek az újabb traumáknak következtében a nemzeti léttel kapcsolatos tudatzavar olyan súlyossá vált, hogy már a szavak is értelmüket veszítették. A megszállást felszabadulásnak, a hátrányos helyzetet egyenlőségnek, honfitársaink lemészárlását testvériség-egységnek neveztük, Titót pedig a legnagyobb magyar (!) történelmi személyiségnek tekintettük.”²⁶ Ezért mondhatja Gubás Jenő *Magyarságtudat-hasadás* című könyvének bevezetőjében, hogy ma már nem beszélhetünk egy tudatos, nemzetben gondolkodó, a társadalom gondjaira odafigyelő közösségi szellem létezéséről. A délvidéki magyarság a harmadik évezred küszöbén már csak mint falusi és városi lakosság létezik, erodáltsága folytán nem képez közösséget, ezért immár képtelen közösségi szellemben gondolkodni és viselkedni.²⁷ Mirnics Károly, a demográfus másutt arra mutat rá, hogy az erőteljes fogyatkozás következtében a csupán néhány tíz vagy néhány száz lelket számláló magyar falusi népesség már vajmi keveset tehet magyar önazonosság-tudata és önismerete megőrzéséért. A széthullott falusi közösség népességének megújítására immár képtelen. Matuska Márton újságíró Káptalanfalva példáján látja magyar falvaink sorsának beteljesülését: a falu „összlakossága 119 fő, közülük 107 magyar. Ez utóbbiak már-már beszélni sem tudnak magyarul, az égvilágon semmilyen intézményük nincsen. Magyar újságot nem kapnak, tanító, pap, iskolázott ember nem él közöttük. Imaházuk a kilencvenes években leégett. Jellemző. Egy szál papon, a Bókáról havonta kijáró katolikus papon keresztül kötődnek még a magyar világhoz”.²⁸ Demográfusok becslése szerint a szórványban közel 80 hasonló falu magyarsága tengeti a mindennapjait. Mirnics Károly azonban elemzésében arra is rámutat, önmagában annak sincs immár jelentősége, hogy az 1991-es népszámlálás szerint „mégis van 46 olyan település, ahol a magyarság biztonságban van, biztosan megmarad, ápolhatja és megőrizheti magyar önazonosság-tudatát. Az észak-bácskai és Tisza-menti településeket kivéve szinte minden más településen (elsősorban a bánási oldalon, de most már Nyugat- és Dél-Bácskában is) a magyarság erősen majorizált szerb népességi többséggel”.²⁹ A mindig körültekintő tudósi fegyelemmel és fegyelmezettséggel fogalmazó Szeli István is olyan folyamatnak látja a délvidéki magyarság 1918 utáni történetét, amelyben „egymást érik a történelmi partbeomlások, megszorodnak a szellemi

bioszféra bomlástermékei és válságtünetei: a kulturális kisajátítás és elbirtoklás jelenségei, a nyelvi elhasonulás, az azonosságtudat elerőtlenedése. Apokaliptikus jelek és baljós látomások sokasága tűnik fel; a katasztrófatudat, a szorongás és a megrendültség, az üldözöttség alapérzése, a barbárrá süllyedéstől való félelem váltja fel a liberalizmus világfelfogásának optimizmusát, a társadalmi progresszióba és az ember intellektuális képességeibe vetett hitét”,³⁰

Katonák és szabadcsapatok, kormányok és állami intézmények, hivatalok és törvények, helyi hatalmasságok és kolonista tömegek kezdték ki, fojtották meg és bontották elemeire a magyarság életét a Délvidéken. Vladan Jojkićok és Vasa Čubriločićok gyártottak különböző elképzeléseket a közösség felszámolására és a magára maradt – s ezért kiszolgáltatott – emberek, az egyének asszimilálására. A szerb hatalomnak és a szerbségnek 1918 óta egy percig sem lanyhult a magyarság megsemmisítésére irányuló törekvése, s ez így volt akkor is, amikor testvérséget és megbékélést hirdetett. Hogy ez a politika milyen tudatos, milyen gondosan felépített, és minden részletre ügyelő szándékokat hordott magában, arról az etnocídiumok jeles szerb képviselőjének, Slobodan Miloševićnek 2000. október 2-án Kosovo kapcsán a szerb néphez intézett beszédének részlete is sokat elárul. A szerb elnök azért látta veszélyeztetve az albán többségű tartományban élő szerbek jövőjét, mert: „Azok, akiket idegen hatalmak irányítanak viszonylagosan gyorsan elfelejtik saját történelmüket, múltjukat, hagyományaikat, nemzeti szimbólumait, szokásaikat, sőt gyakran irodalmi szinten az anyanyelvüket is. A nemzeti sajátosságok szelekciója első látásra észrevehetetlen, de rendkívüli erővel és könyörtelenül hat, egész odáig, hogy az identitás leszűkül néhány nemzeti eledelre, táncra, egy-két nemzeti hős nevére, amelyeket élelmiszeripari vagy kozmetikai termékre tűznek ki [...], a nép szinte rá sem tud döbbsenni, hogy milyen gyorsan veszi át az idegen nyelvet [a] sajátjaként, nemzettudata azonosul az idegen hatalom nemzeti hőseivel, miközben elfelejti a sajátját, jobban ismeri a leigázója irodalmát, mint a sajátját, dicsőíti az idegen nemzet hőseit, miközben csúfot űz a sajátjából, és azon igyekszik, hogy jobban hasonlítson az idegen hatalom gyakorlóira, mint saját magára. [...] Egy nemzetnek a nemzettudat elvesztése a legnagyobb csapást jelenti. [...] Az ilyen jellegű új gyarmatosítást, már a természetéből eredően kizárja a szabad gondolkodást és akaratnyilvánítást, de még inkább megghiúsít minden alkotási lehetőséget. [...] megszüntet minden jogot a szabad véleménynyilvánításra, nehogy ez a nézet ellenezze

a rabságot. A szabad gondolkodás elfojtása a legkövetkezetesebb és legszükségesebb tortúra az összes tortúrák között egy leigázott államban. A szabad akarat gyakorlásának pedig még ennél is kevesebb az esélye. Ha mégis, akkor az csakis bohózat formájában lehetséges, de az is csupán a hatalom uszályhordozói részéről. A szabad akarat nyilvánítás ilyen szimulációja [mímélése – M. F.] csupán a leigázó szolgálatában áll, annak igazolására, hogy bevezette a demokráciát, aminek a nevében egyébként az adott területet leigázta³¹ – mondta a szerb elnök, és ebben tökéletesen igaza volt. Ezért írhatta Bori Imre történelmi olvasókönyvének bevezetőjében: „Nincs talán a Kárpát-medencének földdarabja, amelyet annyi vér és könny áztatott, mint az, amelyről könyvünk beszél. A történelem mintha hóhérmunkát végzett volna, és az abban résztvevők, még a nemes lelkek is, elborzadtak a látottaktól.”³²

Mit lehet tenni az elnémuló magyar falvakért és a nyelvet váltó magyar városokért a Délvidéken? A politikus azt mondja: a közösségi élet társadalmi formáinak újjászervezésével kell kezdeni az önépítkezést, a pedagógus magyar iskolákat és nemzeti tantervet követel, az író, a publicista az önálló magyar művelődési intézményrendszer létrehozásában látja a megoldást, a pszichológus pedig a példamutató egyének közösségteremtő erejében bíz. A megoldáskeresők szándéka egy valamiben közös: lemondtak arról, hogy Magyarországtól, az anyanemzettől várjanak segítséget – s ez önmagában is egyedülálló példa a civilizált világban. Magyarország 1989 után többször is bizonyította: nincs elképzelése a nemzet jövőjét illetően. Kitérni nem tud az utódállamokban élő magyar közösségek sorskérdéseivel történő szembesülés elől, de a kihívásokra elképesztően olcsó megoldási kísérletekkel válaszol. Integrálni – minden gazdasági erőforrásuk ellenére – nem akarja őket. Ezért hol államszerződéseket köt az utódállamok kormányaival (ami már önmagában is abszurd), vagy a közösségi életet magasabb szinten szabályozó európai normákra hivatkozik, amelyeknek viszont semmi reális alapjuk nincs. Státustörvényt léptet életbe, amikor a Kárpát-medencei magyar nemzet egységét kellene deklarálnia, politikai pártokat támogat, amikor nemzeti intézményhálózatot kellene létrehoznia. Politikusokkal köt szerződést, és ezzel korrumpálja a magyar kisebbség vezető elitjét, egyszersmind kiutasítva ezzel a civil világot a megoldáskeresők táborából. Magyarország ma úgy adja bérbe a délvidéki magyarságot Szerbiának, hogy annak árát maga a délvidéki közösség fizeti meg nemzeti vízum formájában. Ettől lesz az üzlet nemzeti jellegű. De ez

nem könnyíti meg az életerejében megfogatkozott közösség életét. A XXI. század elején előállt tragikus történelmi helyzetben egyetlen lehetséges megoldás létezik: a délvidéki magyarság megmaradt belső erőforrásaira hagyatkozva keresi meg az újjászületés lehetőségét. De ehhez tudni kell, hol lelhetőek meg ezek az erőforrások.

JEGYZETEK

- ¹ „Itt most valóban a kisebbség megmaradása forog kockán. Hogy leszünk-e még az ezredfordulón, és hogyan leszünk? Van-e még bennünk erő a reményre és a hitre? És tehetünk-e valamit? Valami értelmeset és racionálisat. S azt, ami megtehető, vajon éppen az értelmiségnek, az íróknak és tudósoknak kell megtennie? [...] Kint emberek halnak és éheznek, népek mozdulnak el évszázados helyükről, fegyverek dörögnek és mítoszoktól hangos az éter, az író meg írjon novellát, verset, a tudós oldjon meg tudományos problémát?” – töprengett az írástudó 1994-ben. (Bányai János: Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra. *Híd*, 1994. január–április, 19.)
- ² Kalapis Zoltán: Egyre vékonyodó cérnaszálon függünk... *Híd*, 1994. január–április, 50.
- ³ Csapó Endre fogalmazott pontosan, amikor 2001-ből visszatekintve így írta le a terület geopolitikai változásainak lényegét: „A balkáni kommunizmusnak egyazon alapja van, mint a balkáni királyságoknak, egyházaknak: a nacionalizmus, illetve annak legszélösebb formája. Valójában nincs is rá megfelelő kifejezés, a nacionalizmus szóra is méltatlan a balkáni viselkedés. Törzsi fundamentalizmus lenne talán a megfelelő elnevezés, vagy röviden csak balkanizmus annak a magatartáskultúrának a meghatározása, amely csak egy igazságot ismer, a sajátját, ennek érvényesítésére örökös összeütközésben van a szomszédaival, azoktól még a levegőt is elvenné. Ezt a negatív előjelű magatartáskultúrát a szerbek fejlesztették a legmagasabb fokélyre. Legjobban példázza ezt a lelkeséget az a meggyőződésük, hogy ahol egy szerb hős csontjai nyugszanak, az szerb föld. A Balkán nem Európa. A Balkán soha nem lesz európai, a Balkán az semmi más, csak balkáni. [...] a Balkán benyomult a Kárpát-medencébe [...] megnyomorítva Közép-Európa egyetlen türelmes többnemzetiségű államát, és folyamatosan felszámolva a magyarságot, annak fejlettebb társadalmi intézményeit, szabadságát és gazdasági lehetőségeit, kultúráját.” (Csapó Endre: Délvidéki remények és aggodalmak. In Sebestyén Imre szerk. 2003. *Sorskérdéseink. Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásaiból.* Újvidék, Magyar Szó, 38.)
- ⁴ Gubás Jenő 2006. *Magyarságtudat-hasadás.* Szabadka – Budapest, Aracs – Püski Kiadó, 84.
- ⁵ Hódi Sándor 2003. A kisebbségi önszerveződés esélyei. In Sebestyén Imre szerk.: *Sorskérdéseink. Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásaiból.* Újvidék, Magyar Szó, 203.
- ⁶ Kalapis Zoltán: Cserbenhagyás vagy többletvállalás. Uo. 9–10. A délvidéki magyarság helyzetével, anyagi, lelki és szellemi állapotával foglalkozik továbbá: Burányi Nándor: *Magyarok Vajdaságban.* Magyar Szó (tematikai különkiadás), 1990. március, 20.; *Magyarok Jugoszláviában '90.* A VMDK évkönyve. Újvidék, 1990, 253; *Sokáig éltünk némaságban.* A VMDK évkönyve. 1991, 367; *Esély a megmaradásra.* A VMDK évkönyve. 1992, 285; *A Balkán poklában.* A VMDK évkönyve. 1993, 329; Botlik József – Csorba Béla – Dudás Károly: *Eltévedt mezsgyékövek. Adalé-*

kok a délvidéki magyarság történetéhez. 1918–1993, Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1994, 343; Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, Püski Kiadó, 1995, 500; *Vajdasági útkereső*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság, 1998, 334; *Vajdasági marasztaló*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2000, 347; *Fészekhágyó vajdaságiak*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2001, 430; *Nyolcvan év kisebbségben*. Tóthfalu, Logos, 2002, 267; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004, 416.

⁷ Vladan Jojkić 1931. *Nacionalizacija Bačke i Banata. Etno-politička studija*. Novi Sad, 135 + 6 tábla.

⁸ Daka Popović 1935. *Banat, Bačka i Baranja. Savremeni, nacionalni, politički i društveni profili*. Novi Sad, 21–23. A szerző kiemeli: 1933-ban közel ötmillió dinárt fizettek be földadó formájában az államkasszába, ebből 49,81 százalékot, 2 298 000 000 dinárt egyedül a Dunai bánság területén lévő földtulajdonosokkal fizetettek meg, amit 113 746 682 dinár pótdadóval tetéztek. Sőt, a 343 527 624 dinárnyi összadó 90 százalékát a Dunai bánságon belül is a Bácska, a Bánság és a Baranya egyébként is mérhetetlenül elszegényedett földtulajdonosaival fizetették meg.

⁹ „...amikor az SZHSZ-királyság urai végrehajtották a földreformot, abból a szegény magyarokat kirekesztették. Pedig a bácskai és bánáti uradalmakban a kocsis, a béres, a napszámos, és egyéb cseléd zömében magyar volt, s a földosztás után kenyér nélkül maradt, mert a betelepített új gazdáknak a maguk pár holdjához nem kellett idegen munkaerő.” Herceg János 1990. Köszöntő. In *Magyarok Jugoszláviában '90. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének évkönyve*. Újvidék, 1990, 5–7.

¹⁰ Csehák Kálmán 2003. Miért van szükség az önálló vajdasági magyar felsőoktatási intézményre. In Sebestyén Imre szerk.: *Sorskérdéseink. Válogatás a*

Magyar Szó vasárnapi rovatának írásaiból. Újvidék, Magyar Szó, 183.

¹¹ Vasa Čubrilović: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. *Híd*, 1996. december, 1043–1060.

¹² „Amikor 1918-ban létrejött Jugoszlávia, a szomszédos országokkal nemzetiségi alapon határozták meg a határokat. Ekkor nagy területeket veszítettünk, amelyeken már száz éve etnikai fölényben voltunk, viszont saját országunkon belül nagyszámú idegen népet kaptunk, úgynevezett nemzeti kisebbségeket. Főleg németeket, magyarokat, arnautákat (albánokat), románokat, olaszokat. [A kisebbségvédelmi] kötelezettségeknek következetesen és teljes mértékben eleget tettünk. A kisebbségeknek minden polgári joguk megvolt, teljes oktatási autonómiát élveztek, és joguk volt a kulturális kapcsolatok ápolásához a nemzetükkel.” I. m. 1044.

¹³ Uo. 1046–1047.

¹⁴ Uo. 1053–1054.

¹⁵ A háborús helyzet kínálta lehetőségek méltatására a szerző másodszor is visszatér: „Már hangsúlyoztuk, milyen jelentős a kisebbségektől való megtisztítás még a háborús hadműveletek során. Ezért ebben a hadsereg szerepe a legjelentősebb. Fegyveres erőt alkalmazva is el kell távolítani az országból a kisebbségeket. Elsőrendű fontosságú, hogy a magyarok lakta területeken levő katonai parancsnokaink pontos utasítást kapjanak, mit és hogyan kell cselekedniük. A legfontosabb az lenne, ha a népfelzabardító hadsereg és partizánegységek Főparancsnoksága mellett külön ügyosztály létesülne azzal a feladattal, hogy még a háború folyamán gondot viseljen a kisebbségektől való megtisztításról. (Uo., 1056–1057.)

¹⁶ „A vajdasági ipar több mint 80 százaléka a németek kezében van! A vajdasági malmok, sörgyárak és szövőgyárak a németek, a cukorgyárak a magyarok tulajdonában vannak. [...] A legtöbb magyar település a Bácska északi és középső részén van. Horgostól és Szabadkától Zentán, Topolyán és Kúlán át Újvidékig található az ország legnagyobb magyar

etnikai tömbje. Az 1941-ben volt mintegy félmilliónyi magyarból majdnem 300 000 él a Bácskában. A többi 200 000 Bánátban, Szerémségben, Horvátországban és Szlavóniában él szétszórta, jelentéktelen kisebbségként. Ha a Bácskából 200 000 magyart eltávolítanánk, megoldanánk a magyar kisebbségi kérdést. [...] A németek főleg a Bácska délnyugati részét palánkai és jórészt az újvidéki és zombori járásban találjuk őket. (Uo. 1052 és 1054.)

- ¹⁷ Burányi Nándor: Sorscsepások... In Sebestyén Imre szerk. 2003. *Sorskérdéseink. Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásából.* Újvidék, Magyar Szó, 29.
- ¹⁸ Matuska Márton 2003. Maradva megmaradni. In Sebestyén Imre szerk.: *Sorskérdéseink. Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásából.* Újvidék, Magyar Szó, 20.
- ¹⁹ Mirnics Károly 1996. A jugoszláv államnacionalizmustól a szerb nacionálszocializmusig. In uő: *Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségekről.* Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 19.
- ²⁰ Mirnics 1996, 57, 61. Másutt Mirnics Károly a következőképpen összegez: „A jugoszláv gazdaság, mindenekelőtt az ipar teljes csődje a teljes magyar városi népességet érinti. A magyar városi népesség 60–70%-a elveszítette a munkahelyét a szocialista nagyüzemekben. A munkanélküliség első számú vesztese már több évtizede, de 1981–1991 óta kimondottan a magyar városi népesség. Ennek következtében a magyar városi népesség egy része a demoralizáltság állapotába került (szürkegazdaság, csempészet), a másik része mindent elkövet azért, hogy elhagyja az országot, kivándoroljon a nyugati országokba vagy Magyarországra.” (Menekülő ön-

azonosság-tudat. In Sebestyén Imre szerk.: *Sorskérdéseink. Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásából.* Újvidék, Magyar Szó, 96–97.

- ²¹ Gábrity Molnár Irén 2003. A vajdasági lakosok migrációja. In Sebestyén Imre szerk.: *Sorskérdéseink. Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásából.* Újvidék, Magyar Szó, 48.
- ²² Mirnics Károly 1996. A jugoszláv államnacionalizmustól a szerb nacionálszocializmusig. In uő: *Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségekről.* Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 67.
- ²³ Bányai János 1994. Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra. *Híd*, 1994. január–április, 19.
- ²⁴ Bosnyák István 1994. Néhány dokumentum, némi kommentárral és konklúzióval. *Híd*, 1994. január–április, 88, 90.
- ²⁵ Uo. 89.
- ²⁶ Hódi Sándor: Történelmi traumák a magyarság kollektív tudatában. In Sebestyén 2003, 264 és 266–267. A Tito történelmi szerepére történő utalás Gereben Ferenc magyarországi olvasásszociológus délvidéki kutatásainak egyik megdöbbentő eredménye.
- ²⁷ Gubás 2006, 10.
- ²⁸ Matuska Márton: Maradva megmaradni. In Sebestyén 2003, 22.
- ²⁹ Mirnics Károly: Menekülő önazonosság-tudat. In Sebestyén 2003, 96.
- ³⁰ Szeli István 1993. *A peremkultúra élettana.* Újvidék–Budapest, Forum Könyvkiadó – Akadémia Kiadó, 10.
- ³¹ Idézi Gubás 2006, 83–84.
- ³² Bori Imre 2004. *Ezredéve itt.* Újvidék, Forum Könyvkiadó, 9.

